

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΙΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΡΩΙΜΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ «ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ
ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗΣ».**

ΜΙΧΑΛΙΤΣΗ ΕΙΡΗΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΛΑΒΡΑΝΟΥ ΑΛΙΚΗ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ**

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Ρέθυμνο 2015

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΙΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ
ΠΡΩΙΜΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ «ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ
ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗΣ».**

ΜΙΧΑΛΙΤΣΗ ΕΙΡΗΝΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΛΑΒΡΑΝΟΥ ΑΛΙΚΗ

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΡΩΜΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ**

**ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Ρέθυμνο 2015

**Στο μπαμπά μου,
τον άνθρωπο με
την πιο κριτική σκέψη**

Λέξεις – κλειδιά

Κριτική Θεωρία, Σχολή της Φρανκφούρτης, Max Horkheimer, αντίφαση αστικής κοινωνίας.

Περίληψη

Η προσπάθεια στην παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην σκιαγράφηση των κυριότερων συνθηκών, τόσο κοινωνικών όσο και επιστημονικών, που συντέλεσαν στο σχηματισμό μιας από τις πιο σημαντικές πηγές ερεθισμάτων της φιλοσοφικής και κοινωνικής σκέψης του εικοστού αιώνα: της Κριτικής Θεωρίας. Επίσης, επιχειρείται η ανασυγκρότηση της σκέψης και των βασικών θέσεων της κατά την πρώιμη περίοδο - μια και η περίοδος αυτή έχει εντοπιστεί ως η πιο γόνιμη (και, ομολογουμένως, αισιόδοξη) - όπως εκφράστηκαν από την ηγετική της φυσιογνωμία, το Max Horkheimer.

Στο πρώτο κεφάλαιο σκιαγραφείται ο βασικός προσανατολισμός που υιοθετείται εντός του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, στους κόλπους του οποίου αναπτύχθηκε η Κριτική Θεωρία, υπό τη διεύθυνση του Max Horkheimer. Προς αυτό γίνεται συνοπτική παρουσίαση της βασικής προβληματικής που αποτέλεσε τον πυρήνα ενασχόλησης του Ινστιτούτου, όπως και του τρόπου προσέγγισης της, όπως προδιαγράφεται από τις βασικές θεωρητικές καταβολές και τη μεθοδολογία. Επακόλουθα, και συγκεκριμένα στο δεύτερο κεφάλαιο, επιχειρείται η σκιαγράφηση της αντίφασης της αστικής κοινωνίας υπό το πρίσμα του Κριτικού βλέμματος, και η εξ αυτής εκπορευόμενη ανάγκη για μια Κριτική Θεωρία. Περαιτέρω, στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάδειξη της ανεπάρκειας κύριων θεωρητικών ρευμάτων και γενικά της επονομαζόμενης «παραδοσιακής θεωρίας» ως προς την αντιμετώπιση της αντίφασης αυτής. Τα ρεύματα που εξετάζονται εκτείνονται τόσο στην κατεύθυνση του υποκειμενισμού / σχετικισμού, όσο και του δογματισμού, του φορμαλισμού και της μεταφυσικής. Στη συνέχεια, κατά το τέταρτο κεφάλαιο, παρατίθεται η παρουσίαση των βασικών εννοιολογήσεων και της μεθοδολογίας που συγκροτούν την προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας της πρώιμης περιόδου ώστε να καταστεί πιο εμφανής η καινοτομία που αυτή εισάγει, τα ζητήματα στα οποία απευθύνεται και η αντιμετώπιση που αντιπαραθέτει στα υπάρχοντα θεωρητικά ρεύματα. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση των βασικών σημείων κριτικής που έχει υποστεί η ίδια η Κριτική Θεωρία.

Συμπερασματικά, ενώ η Κριτική Θεωρία έχει αναδείξει σωρεία ελαττωμάτων και κατ' επέκταση αναποτελεσματικότητα στις παραδοσιακές προσεγγίσεις, δεν παρουσιάζει με επάρκεια μια σειρά επιστημολογικών και μεθοδολογικών ζητημάτων στην προσέγγισή της. Ωστόσο, ο πολυσυνθετικός της χαρακτήρας, η ολοκληρωμένη της προσέγγιση, η εστίαση ταυτόχρονα στη φιλοσοφική όσο και την εμπειρική διάσταση ή με άλλα λόγια τη θεωρία και την πράξη, και εν τέλει η καινοτομία που εισάγει στον τρόπο σκέψης, τοποθετούν την Κριτική Θεωρία όχι απλά σε εξέχουσα θέση, αλλά την καθιστούν μια από τις πιο σημαντικές πηγές σκέψης στη σύγχρονη εποχή.

Key words

Critical Theory, Frankfurt School, Max Horkheimer, contradiction of civil society.

English summary

In this paper it is attempted to outline the main conditions, social as well as scientific, that contributed to the formation of one of the most important sources of stimulus in twentieth century philosophical and social thought: the Critical Theory. In addition, it is attempted to reconstruct the thought and to reformulate the main positions of the first period – since this period is considered to be the most fertile (and admittedly, the most optimistic) – as expressed by its leading personality, Max Horkheimer.

In the first chapter is outlined the basic orientation adopted within the Institute for Social Research, within which Critical Theory evolved, under the directorship of Max Horkheimer. This end is served by a brief presentation of the basic subject that constituted the main focus of the Institute, as well as the approach to address it, as prescribed by the basic theoretical foundations and methodology. Subsequently, and more specifically in the second chapter, it is attempted to outline the contradiction of civil society under the Critical scope, as well as the need for a Critical Theory that stems from that contradiction. In addition, in the third chapter it is attempted to indicate the inadequacy of main theoretical trends and of the so-called “traditional” theory in general in addressing this contradiction. The trends examined fall under

subjectivist / relativistic, absolutist, formalistic, as well as metaphysical categorization. In the following (fourth) chapter is presented the basic conceptualization and methodology of the Critical Theory of the first period, so that, by having examined existing theoretical currents, the innovation it brings forth, the issues it addresses and its propositions to address them can become more prominent. In the fifth and final chapter, it is attempted to present the basic points of criticism towards Critical Theory.

In conclusion, while Critical Theory has exposed a series of flaws, and therefore inadequacy in traditional approaches, itself does not adequately present a series of epistemological and methodological issues in its approach. However, its qualities of multi-scientificity, its complete approach, its focus on the philosophical and simultaneously on the empirical dimension, or, in other words, on theory and praxis, and finally the innovation it brings in thought, not simply place Critical Theory in a prominent position, but eventually establish it as one of the most important sources of thought in contemporary era.

Περιεχόμενα

Λέξεις – κλειδιά	4
Περίληψη	4
Key words.....	5
English summary	5
Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο Πρώτο: Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας	15
1.1. Κεντρική θεματική στους κόλπους του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας – η συγκρότηση της Κριτικής Θεωρίας.....	15
1.2. Τρόπος προσέγγισης θέματος	16
1.3. Θεωρητική πλαisiώση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας	17
1.3.1. Φιλοσοφία	19
1.3.2. Ιδεαλισμός και Υλισμός	22
1.3.2.1. Κριτική Θεωρία και μαρξισμός	26
1.3.3. Ιστορία και Ψυχολογία	28
Κεφάλαιο Δεύτερο: Ανάγνωση αστικής κοινωνίας	31
2.1. Άνοδος αστικής τάξης	31
2.2. Φιλελεύθερη περίοδος.....	31
2.3. Μονοπωλιακή περίοδος	33
2.4. Η κατάσταση στη σύγχρονη αστική κοινωνία	36
2.4.1. Ιδανικά της αστικής κοινωνίας: Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Ισότητα.....	36
2.4.2. Λόγος.....	37
2.4.3. Αντίφαση αστικής κοινωνίας.....	39
2.4.4. Διαιώνιση κατεστημένης τάξης πραγμάτων	40
2.4.4.1. Πολιτική – ηθική – πολιτισμός.....	42
2.4.4.2. Φορείς διαμεσολάβησης.....	45
2.4.4.3. Αποτελέσματα στο κοινωνικό σώμα	47
2.5. Σύνοψη.....	48
Κεφάλαιο Τρίτο: Παραδοσιακή Θεωρία - θεωρητικά ρεύματα.....	50
3.1. Σκεπτικισμός	52
3.1.1. Κριτική.....	53

3.2. Μεταφυσικές και θετικιστικές προσεγγίσεις	55
3.2.1. Μεταφυσική / Ιδεαλισμός	56
3.2.1.1. Κριτική.....	58
3.2.2. Εμπειρισμός	60
3.2.2.1. Κριτική.....	62
3.2.3. Λογικός εμπειρισμός	66
3.2.3.1. Κριτική.....	67
3.2.4. Η «παραδοσιακή θεωρία».....	68
3.2.4.1. Κριτική.....	72
3.2.5. Κριτική: μεταφυσικές και θετικιστικές προσεγγίσεις στη μεταξύ τους σχέση.....	76
Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Κριτική Θεωρία.....	79
4.1. Σχετικό και απόλυτο: διαλεκτική συνύπαρξη.....	79
4.2. Εννοιακά δίπολα	82
4.2.1. Θεωρία / πράξη	82
4.2.2. Υποκείμενο / αντικείμενο	85
4.2.3. Υποκείμενο / κοινωνική ολότητα	87
4.3. Η Θεωρία	88
4.3.1. Στόχος / αξιακός προσανατολισμός	90
4.3.2. Μέθοδος: Διαλεκτική.....	91
4.3.2.1. Κλειστή διαλεκτική	92
4.3.2.2. Ανοικτή διαλεκτική	94
4.3.2.3. Προσδιορισμένη άρνηση	96
4.3.3. Πορεία δόμησης	97
4.3.4. Υλοποίηση	100
4.3.4.1. Φορέας δράσης	100
4.3.5. Επιτυχία	102
Κεφάλαιο Πέμπτο: Απόπειρα Αποτίμησης.....	104
5.1. Γενικά.....	104
5.2. Αξιακός προσανατολισμός	111
5.3. Συνολική αποτίμηση	113
Επίλογος.....	115
Βιβλιογραφία	118

Πρωτογενής	118
Δευτερογενής.....	119

Εισαγωγή

«Η σκέψη των θεωρητικών της κριτικής θεωρίας σηματοδοτεί μια από τις πιο σημαντικές πηγές ερεθισμάτων της φιλοσοφικής και κοινωνικής σκέψης του εικοστού αιώνα. Θέτει ένα φάσμα ιδεών και θεωριών που προσκαλούν συζήτηση και εκτίμηση»¹. Οι ιδέες τους, η ιδιάζουσα γραφή των θέσεών τους και το οξύτατο πνεύμα τους τους τοποθετούν σε εξέχουσα θέση. Κυριότερα όμως είναι αξιοσημείωτη η ανταπόκριση της Κριτικής Θεωρίας στις έγνοιες και τις αγωνίες της σύγχρονης εποχής, αναδεικνυόμενη ως ικανή βάση σκέψης και τοποθέτησης μέχρι και σήμερα.

Η πορεία συγκρότησης της Κριτικής Θεωρίας κάθε άλλο παρά ομαλή μπορεί να θεωρηθεί. Ιστορικές συγκυρίες συνέδραμαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των θέσεων στους κόλπους της, οι οποίες ως εκ τούτου λαμβάνουν και τους αντίστοιχους, πιο αισιόδοξους είτε πιο απαισιόδοξους, χρωματισμούς². Για παράδειγμα, για τις φυσιognωμίες του εσωτερικού κύκλου της Σχολής της Φρανκφούρτης³ - ειδικά με δεδομένο ότι είχαν εβραϊκές ρίζες - γεγονός καθοριστικής σημασίας που επέφερε επίδραση στην προσέγγισή τους στάθηκε η άνοδος του φασισμού στη Γερμανία⁴, που οδήγησε άλλους στην αυτοεξορία με τελικό προορισμό την Αμερική⁵, και άλλους στον αφανισμό⁶.

Ηγετική φυσιognωμία μεταξύ των θεωρητικών της Κριτικής Θεωρίας αποτελεί ο Max Horkheimer⁷. Παρά το μεγάλο όγκο βιβλιογραφίας και μελέτης επί της Κριτικής Θεωρίας, το έργο του Horkheimer έχει μελετηθεί σε επιμέρους μόνο σημεία του – μάλιστα σπανίζουν οι μελέτες επί του συνόλου της φιλοσοφίας του⁸.

¹ Μτσ., Held D. (1980), *Introduction to Critical Theory – Horkheimer to Habermas*, Cambridge, Polity Press, σελ. 364.

² Πιο διεξοδική παρουσίαση της Κριτικής Θεωρίας γίνεται στην εξέχουσα μελέτη του Jay M. (2009), *Η Διαλεκτική Φαντασία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, όπως και στο Wiggershaus R. (2009), *The Frankfurt School*, Cambridge, Polity Press.

³ Ο εσωτερικός κύκλος δεν είναι άλλος από το σύνολο των πιο στενά συνεργαζόμενων θεωρητικών της Σχολής της Φρανκφούρτης, οι θέσεις των οποίων διακρίνονταν από μεγαλύτερη σύγκλιση και σύμπνοια.

⁴ McCole J., Benhabib S., Bonss W., "Introduction", στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New Perspectives*, Cambridge Massachusetts, The MIT Press, σελ. 7.

⁵ Μεταξύ άλλων: M. Horkheimer, T. Adorno, H. Marcuse, E. Fromm, L. Loewenthal, F. Pollock και γενικότερα σχεδόν όλο το προσωπικό του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, στους κόλπους του οποίου αναπτύχθηκε η Κριτική Θεωρία. Πρβλ. Jay, κεφάλαιο 1 – Η Δημιουργία του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας.

⁶ Τρανό παράδειγμα αποτελεί η απώλεια του W. Benjamin.

⁷ Για το ρόλο του ως διευθυντή του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας και ηγετικής φυσιognωμίας της Κριτικής Θεωρίας, πρβλ. McCole et al., ό.π., σελ. 6-7, 10.

⁸ Χρόνης Ν. (1997), *Η Κριτική Θεωρία κατά τον Max Horkheimer*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, δεύτερη έκδοση, σελ. 13, και McCole et al., ό.π., σελ. 10. Για την εξέλιξη της σκέψης του, πρβλ. και Schmidt A., "Max Horkheimer's Intellectual Physiognomy", στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New*

Τρεις περίοδοι μπορούν να διακριθούν στη φιλοσοφική πορεία του Horkheimer, ή εναλλακτικά, στην Κριτική Θεωρία. Η πρώτη περίοδος είναι ουσιαστικά το διάστημα κατά το οποίο ετέθησαν οι βάσεις των αναζητήσεων και των θέσεων της Κριτικής Θεωρίας. Κατά το διάστημα αυτό (1931-1941)⁹ «ο Horkheimer θεμελιώνει το αίτημα για ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας»¹⁰. Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από το (1942-1947) και «φέρει έντονα τα στίγματα της περιπλανήσεως και της αυτοεξορίας»¹¹. Χαρακτηρίζεται κυρίως ως η περίοδος της «κριτικής του εργαλειακού λόγου»¹². Τέλος, η τρίτη περίοδος της Κριτικής Θεωρίας (1948-1973), είναι η περίοδος της παλιννόστησης. Χαρακτηρίζεται από «έντονη απαισιοδοξία μεταφυσικής υφής»¹³, ή αλλιώς, τη «νοσταλγία του εντελώς άλλου»¹⁴.

Η προσπάθεια στην παρούσα εργασία επικεντρώνεται στην σκιαγράφηση των κυριότερων συνθηκών – τόσο κοινωνικών όσο και επιστημονικών – που συντέλεσαν στο σχηματισμό της, αλλά και για ανασυγκρότηση της σκέψης και των βασικών θέσεων της Κριτικής Θεωρίας κατά την πρώιμη περίοδο, όταν δηλαδή διαμορφώθηκαν τα θεμέλια που διατρέχουν το ρεύμα αυτό, μια και η περίοδος αυτή έχει εντοπιστεί ως η πιο γόνιμη¹⁵ (και, ομολογουμένως, αισιόδοξη). Προς αυτό, έγινε επισκόπηση των κειμένων του κύριου εκπρόσωπού της και ιδρυτικής φυσιογνωμίας, Max Horkheimer, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα¹⁶. Όπως όμως εύγλωττα εκφράστηκε και από τον M. Jay, «το έργο της Σχολής της Φρανκφούρτης κάλυψε τόσο πολλά διαφορετικά πεδία που μια διεξοδική ανάλυση καθενός απ' αυτά θα απαιτούσε μια ομάδα μελετητών ειδικευμένων σε καθετί από τη μουσικολογία μέχρι τη σινολογία. Θα απαιτούσε, με δυο λόγια, από μόνη της μια Σχολή της Φρανκφούρτης»¹⁷. Με αυτό ως δεδομένο, υπό την έννοια δηλαδή ότι απαιτούνται τόμοι ολόκληροι για επαρκή παρουσίαση και ανάλυση του ρεύματος αυτού, η παρούσα εργασία δεν φιλοδοξεί να είναι εκτενής.

Perspectives, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. 25-47, και Habermas J. "Remarks on the Development of Horkheimer's Work", στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New Perspectives*, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. 49-65.

⁹ Χρόνης, ό.π., σελ. 31. Οι χρονολογίες παρουσιάζουν ελαφριές αποκλίσεις στην περιοδοποίηση της Κριτικής Θεωρίας. Πρβλ. Γεωργίου Θ. (2004), *Η Φιλοσοφία Ως Κριτική Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 18: η πρώτη περίοδος εκτείνεται από το 1930-1940, η δεύτερη από το 1940-1949 και η τρίτη από το 1949-1973.

¹⁰ Χρόνης, ό.π., σελ. 32.

¹¹ Χρόνης, ό.π., σελ. 32.

¹² Γεωργίου, ό.π., σελ. 18.

¹³ Χρόνης, ό.π., σελ. 33.

¹⁴ "Sehnsucht nach den Ganz Anderen". Γεωργίου, ό.π., σελ. 18.

¹⁵ Καβουλάκος Κ., *Πέρα από τη Μεταφυσική και τον Επιστημονισμό*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σελ. 23-24.

¹⁶ Στα κείμενα που μελετήθηκαν συμπεριλαμβάνεται και ένα του H. Marcuse, και συγκεκριμένα το "Philosophy and critical theory", στο: Marcuse H. (2009), *Negations – Essays in Critical Theory*, London, MayFlyBooks, σελ. 99-117.

¹⁷ Jay, ό.π., σελ. xxxvi.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο σκιαγραφείται ο βασικός προσανατολισμός που υιοθετείται εντός του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, στους κόλπους του οποίου αναπτύχθηκε η Κριτική Θεωρία, υπό τη διεύθυνση του Max Horkheimer. Προς αυτό γίνεται συνοπτική παρουσίαση της βασικής προβληματικής που αποτέλεσε τον πυρήνα ενασχόλησης του Ινστιτούτου, όπως και του τρόπου προσέγγισης / εξέτασής της, όπως προδιαγράφεται από τις βασικές θεωρητικές καταβολές και τη μεθοδολογία. Βασικές πηγές αποτελούν το κείμενο της εναρκτήριας ομιλίας του Horkheimer στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας το 1931¹⁸, αλλά και τα κείμενα «Η Κοινωνική Λειτουργία της Φιλοσοφίας»¹⁹, «Ιστορία και Ψυχολογία»²⁰, «Φιλοσοφία και Κριτική Θεωρία»²¹, «Υλισμός και Ηθική»²², «Υλισμός και Μεταφυσική»²³, και «Υστερόγραφο»²⁴.

Επακόλουθα, στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται πιο εκτεταμένη παρουσίαση του από την Κριτική Θεωρία εντοπιζόμενου «προβλήματος». Πιο συγκεκριμένα, γίνεται η σκιαγράφηση της αστικής κοινωνίας με παρουσίαση των σταδίων ανάπτυξής της υπό το πρίσμα του Κριτικού βλέμματος. Η αντίφαση που αναδεικνύεται κατά τη σκιαγράφηση αυτή, η οποία εμπεριέχεται στον ίδιο τον πυρήνα της αστικής κοινωνίας, συγκροτεί την τεκμηρίωση της ανάγκης για μια Κριτική Θεωρία. Προκειμένου για τη σκιαγράφηση αυτή αντλήθηκαν στοιχεία από μια σειρά κειμένων, όπως το «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία»²⁵, «Μοντένιος και η Λειτουργία του Σκεπτικισμού»²⁶, «Υλισμός και Ηθική», «Υλισμός και Μεταφυσική», «Λόγος και Αυτοσυντήρηση»²⁷, «Αυθεντία και Οικογένεια»²⁸.

¹⁸ Horkheimer M., "The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σελ. 1-14.

¹⁹ Horkheimer M., "The Social Function of Philosophy", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 253-272.

²⁰ Horkheimer M., "History and Psychology", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σελ. 111-128.

²¹ Marcuse H. "Philosophy and critical theory", στο: Marcuse H. (2009), *Negations – Essays in Critical Theory*, London, MayFlyBooks, σελ. 99-117.

²² Horkheimer M., "Materialism and Morality", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σελ. 15-47.

²³ Horkheimer M., "Materialism and Metaphysics", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 10-46.

²⁴ Horkheimer M., "Postscript", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 244-252.

²⁵ Horkheimer M., "Traditional and Critical Theory", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 188-243.

²⁶ Horkheimer M., "Montaigne and the Function of Skepticism", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σελ. 265-311.

²⁷ Horkheimer M., *Vernunft und Selbsterhaltung*, Deutschland, S. Fischer Verlag.

²⁸ Horkheimer M., "Authority and the Family", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 47-128.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανάδειξη της ανεπάρκειας κύριων θεωρητικών ρευμάτων και γενικά της επονομαζόμενης «παραδοσιακής θεωρίας» ως προς την αντιμετώπιση της αντίφασης της αστικής κοινωνίας μέσα από την οπτική της Κριτικής Θεωρίας. Τα ρεύματα που εξετάζονται εκτείνονται τόσο στην κατεύθυνση του υποκειμενισμού / σχετικισμού, όσο και του δογματισμού και του φορμαλισμού. Η παράθεση των βασικών τους γνωρισμάτων ακολουθείται από την κριτική που ασκείται επ' αυτών από το ρεύμα της Κριτικής Θεωρίας, που συνιστά και την κατ' αυτήν ανεπάρκειά τους. Τα κείμενα στα οποία βασίστηκε το κεφάλαιο αυτό είναι τα «Μοντένιος και η Λειτουργία του Σκεπτικισμού», «Υλισμός και Ηθική», «Υλισμός και Μεταφυσική», «Φιλοσοφία και Κριτική Θεωρία», «Το Πρόβλημα της Αλήθειας»²⁹, «Η Τελευταία Επίθεση Κατά της Μεταφυσικής»³⁰, και τέλος, αλλά και πιο σημαντικά, το «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία».

Στο επόμενο κεφάλαιο (τέταρτο) παρατίθεται η παρουσίαση των βασικών εννοιολογήσεων και της μεθοδολογίας που συγκροτούν την προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας της πρώιμης περιόδου. Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η – σύμφωνα με την Κριτική Θεωρία – ανάδειξη της προσφοράς της στην αστική διάνοηση, και εν τέλει στην αστική κοινωνία (στην κατεύθυνση της επίλυσης της αντίφασης που την χαρακτηρίζει). Γενικότερα, τέσσερα είναι τα κύρια στοιχεία που διακρίνουν την προσέγγιση της πρώιμης περιόδου της Κριτικής Θεωρίας: ο πρακτικός της χαρακτήρας, η ταυτόχρονη παράκαμψη του σχετικισμού και του δογματισμού, η ενότητα ατόμου και ομάδας αναδεικνύοντας τη σημασία της ανθρώπινης ευημερίας και ευτυχίας, και η ενότητα της επιστήμης με τη φιλοσοφία με την ταυτόχρονη συνεξέταση των ψυχικών παραμέτρων³¹. Κείμενα που αποτέλεσαν τη βάση του κεφαλαίου είναι, φυσικά, πρωτίστως το «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία», και δευτερευόντως τα «Φιλοσοφία και Κριτική Θεωρία», «Το Πρόβλημα της Αλήθειας», «Υλισμός και Μεταφυσική», «Η Τελευταία Επίθεση Κατά της Μεταφυσικής», «Υστερόγραφο», «Λόγος και Αυτοσυντήρηση» και «Μοντένιος και η Λειτουργία του Σκεπτικισμού».

Άξιο αναφοράς είναι ότι το κείμενο «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» κατέχει πολύ σημαντική θέση κατά την πρώτη περίοδο, μια και είναι ουσιαστικά προγραμματικό κείμενο της Κριτικής Θεωρίας³². Η

²⁹ Horkheimer M., "On the Problem of Truth", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, σελ. 177-215.

³⁰ Horkheimer M., "The Latest Attack On Metaphysics", στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 132-187.

³¹ Καβουλάκος Κ., «Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάιμπερ. Η Ανάγκη για μια Υλιστική Διόρθωση της Επικοινωνιακής Κριτικής Θεωρίας», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) επιμ., *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 247-249.

³² Δημοσιεύτηκε το 1937 στο *Περιοδικό για την Κοινωνική Έρευνα (Zeitschrift fuer Sozialforschung)*, όργανο του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας. Γεωργίου, ό.π., σελ. 19.

αντιδιαστολή μεταξύ της παραδοσιακής και της Κριτικής Θεωρίας είναι τελικά αντιδιαστολή μεταξύ δύο διαφορετικών τύπων γνώσης, που κατ' επέκταση αντιστοιχούν σε διαφορετικό τύπο σκέψης. Στη βάση της διάστασης αυτής εντοπίζονται τα καινοτόμα στοιχεία που προσφέρει η Κριτική Θεωρία. Επιγραμματικά, αναφέρεται ότι οι διαφορές ανάμεσα στους δύο τύπους θεωρίας εντοπίζονται σε τέσσερις κατευθύνσεις: εν πρώτοις, στο σκοπό της θεωρίας, καθώς η παραδοσιακή θεωρία στοχεύει στην παραγωγή γνώσης για χειραγώγηση του εξωτερικού κόσμου, ενώ η Κριτική στη χειραφέτηση του ανθρώπου. Περαιτέρω, ως προς το γνωστικό καθεστώς που διέπει τη θεωρία, με την παραδοσιακή θεωρία να επιδεικνύει τάσεις αντικειμενισμού, ενώ αντίθετα η Κριτική να υποστηρίζει την ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου. Πέραν αυτού, διαφορά τις διακρίνει αναφορικά με την κοινωνική λειτουργία της θεωρίας, καθώς η παραδοσιακή θεωρία συντείνει στην αναπαραγωγή της αντίφασης της αστικής κοινωνίας, ενώ η Κριτική συνεισφέρει προς την επέκταση της ορθολογικότητας στην κοινωνική πραγματικότητα. Τέλος, διαφορά παρουσιάζουν στον έλεγχο των επιστημονικών προτάσεων της θεωρίας: στην παραδοσιακή θεωρία διενεργείται εμπειρικός έλεγχος με παρατήρηση και πείραμα, ενώ στην Κριτική ο έλεγχος γίνεται μέσω του πολύπλοκου μηχανισμού που προϋποθέτει το στοχασμό³³.

Κάθε θέση όμως έχει και αντίθεση. Η Κριτική Θεωρία έχει προκαλέσει τη σκέψη πολυάριθμων μελετητών και επιστημόνων, και η κριτική που έχει επιφέρει αυτό είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη. Έτσι, στο πέμπτο κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση των βασικών σημείων κριτικής που έχει υποστεί η ίδια η Κριτική Θεωρία και η γενική της αποτίμηση.

Με τον επίλογο επέρχεται η ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας, με τη φιλοδοξία το εγχείρημα της σκιαγράφησης της προσέγγισης της Κριτικής Θεωρίας της πρώιμης περιόδου, αλλά και η σύνδεση που μπορεί αυτή να έχει με το σήμερα, να έχει συντελεστεί με σαφήνεια και επάρκεια.

³³ Γεωργίου, ό.π., σελ. 19-20.

Κεφάλαιο Πρώτο: Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας

Το όραμα του Max Horkheimer για την αποστολή του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας παρουσιάζεται στην εναρκτήρια ομιλία του το 1931, κατά την οποία αποδέχθηκε τα ηνία της διεύθυνσης του Ινστιτούτου από τον προκάτοχό του Carl Gruenberg. Εκφράζοντας τον αμέριστο σεβασμό του προς τον προκάτοχό του, ο Horkheimer σκιαγραφεί το γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου θα δραστηριοποιηθεί το Ινστιτούτο, όπως και προαναγγέλει τη μετατόπιση του πυρήνα δραστηριοποίησής του σε συνάρτηση με αυτό.

1.1. Κεντρική θεματική στους κόλπους του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας – η συγκρότηση της Κριτικής Θεωρίας

Βασικό πυρήνα ενασχόλησης του Ινστιτούτου θα αποτελέσει «η σύγχρονη εκδοχή μιας από τις παλαιότερες και πιο σημαντικές ομάδες φιλοσοφικών προβλημάτων: το ζήτημα της σύνδεσης ανάμεσα στην οικονομική ζωή της κοινωνίας, την ψυχική ανάπτυξη των ατόμων και των αλλαγών στο βασίλειο του πολιτισμού με τη στενή έννοια»³⁴. Η σύνδεση των τριών αυτών διαδικασιών είναι ουσιαστικά επαναδιατύπωση του ζητήματος που έχει απασχολήσει επανειλημμένα τη φιλοσοφική σκέψη - αφορά τη σύνδεση της ορισμένης ύπαρξης και του καθολικού Λόγου³⁵, τοποθετείται όμως εντός του πλαισίου της σύγχρονης κοινωνίας. Η αναγκαιότητα για ενασχόληση με το ζήτημα αυτό πηγάζει από τη διάγνωση της κατάστασης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζεται από την κύρια και βασική αντίφαση μεταξύ της υλικής δυνατότητας για την εξασφάλιση της ευημερίας των μελών της ως σύνολο από τη μια, και την αντιστροφή στην ατομική και συνολική ευημερία και κατ' επέκταση ακύρωση ουσιαστικά της δυνατότητας αυτής μέσω της λειτουργίας του καπιταλιστικού οικονομικού περιβάλλοντος³⁶.

Βασικό στοιχείο της προσέγγισης του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας είναι η κριτική στάση που υιοθετεί απέναντι στην κατεστημένη τάξη και τις έννοιές της, οι οποίες προβάλλονται ως αιώνιες και αμετάβλητες³⁷. Η κριτική αυτή στάση είναι και αυτή που καθιστά αντιληπτό το δυϊσμό και τις

³⁴ Στο τελευταίο «ανήκουν όχι μόνο τα επονομαζόμενα ατομικά στοιχεία, όπως η επιστήμη, η τέχνη και η θρησκεία, αλλά και ο νόμος, τα έθιμα, η μόδα, η κοινή γνώμη, τα αθλήματα, οι δραστηριότητες ψυχαγωγίας, ο τρόπος ζωής κ.ά.». Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 11.

³⁵ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 12.

³⁶ Πρβλ. Κεφάλαιο Δεύτερο: Ανάγνωση αστικής κοινωνίας.

³⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ 207.

αντιφάσεις που επικρατούν στην αστική κοινωνία, κάτι που πραγματοποιείται στη βάση κατατμήσεων και αντιστροφών. Ειδικότερα, αποτελεί συνείδηση στην προσέγγιση που υιοθετείται στους κόλπους του Ινστιτούτου ότι κάθε είδους κατάτμηση του όλου σε επιμέρους στοιχεία που πραγματοποιείται στην πρακτική κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα – ενέργεια που έχει την αντίστοιχότητά της και στο επίπεδο της θεωρίας – καθιστά όχι μόνο αδύνατη την κατανόηση του όλου και της λειτουργίας του, αλλά και οδηγεί στην έλλειψη αυτοσυνείδησης, την καλλιέργεια ανισοτήτων, ανασφάλειας και κατά συνέπεια δυσφορίας στο κοινωνικό πλαίσιο, και καταλήγει ουσιαστικά στην αντιστροφή του αρχικά τιθέμενου στόχου, δηλαδή σε αντιστροφή. Οι χαρακτηριζόμενες ανορθολογικές αντιστροφές στο πλαίσιο της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και θεωρίας³⁸ είναι άλλωστε ένα καίριο σημείο που αναδεικνύεται στο πλαίσιο της ερευνητικής δραστηριότητας του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας.

Η θεωρητική βάση και προσανατολισμός, η εστίαση, η μεθοδολογία και τα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνει η δραστηριότητα εντός του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας συγκροτούν ένα σώμα θεωρίας που οδήγησε στη διαμόρφωση ενός διακριτού ρεύματος σκέψης: την Κριτική Σχολή της Φρανκφούρτης³⁹. Το επίθετο «κριτική» στο όνομα του ρεύματος της Κριτικής Σχολής έχει τριπλή σημασία: σηματοδοτεί την κρίση αναφορικά με την απόφαση και διατύπωση γνώμης, την κρίση υπό την οποία διατελεί η αστική κοινωνία αλλά και την ανάγκη για κριτική θεώρηση των αιτιών που την προκαλούν⁴⁰.

1.2. Τρόπος προσέγγισης θέματος

Επιδίωξη αποτελεί να συντελεστεί προσέγγιση του θέματος αποφεύγοντας το δογματισμό που συνιστά η υιοθέτηση μιας γενικής, βασικής θέσης που θα συνιστά θεμέλιο και εναρκτήριο σημείο εξήγησης, αλλά από την άλλη και τη μονομέρεια ή και παρερμηνεία προγενέστερων φιλοσοφικών τοποθετήσεων⁴¹ που μοιραία οδηγούν είτε σε ισοπεδωτικά συμπεράσματα⁴², είτε στην προτεραιότητα

³⁸ Για παράδειγμα, η αντιστροφή της θέσης του ατόμου από τη θέση του υποκειμένου στη θέση του αντικειμένου / στοιχείου που εξυπηρετεί την απρόσωπη ανακύκλωση της καπιταλιστικής διαδικασίας και του κοινωνικού πλαισίου που την υποθάλλει.

³⁹ Στο σύνολο της παρούσας εργασίας, οι όροι «Κριτική Σχολή», «Κριτική Θεωρία», «Σχολή της Φρανκφούρτης», «Κριτική Φιλοσοφία», χρησιμοποιούνται ως ταυτόσημοι.

⁴⁰ Χρόνης, ό.π., σελ. 61.

⁴¹ Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται θέσεις του Spinoza, του Hegel, του Marx κ.ά..

⁴² Πρβλ. κακή ερμηνεία Spinoza: η οικονομία και το Πνεύμα είναι διαφορετικές εκφράσεις μιας ίδιας ουσίας. Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 12.

της μιας έναντι της άλλης των διεργασιών και της διαντίδρασης των κυριοτέρων σφαιρών της κοινωνίας, της οικονομίας και του πολιτισμού⁴³.

Παράλληλα θεωρείται εξίσου σημαντική η αποβολή των μεταφυσικών τάσεων στις προσεγγίσεις επί του θέματος της αποκωδικοποίησης της σχέσης των διαδικασιών που συνθέτουν τον κοινωνικό βίο. Τέτοιου τύπου προσεγγίσεις συνεπάγονται τελικά το μη κριτικό διχασμό Πνεύματος και πραγματικότητας, ή αντίστροφα, την αποτυχία της διαλεκτικής τους σύνθεσης, όπως και την ανυπαρξία επαφής με την εμπειρική πραγματικότητα προκειμένου για τον έμπρακτο έλεγχο των συλλογισμών, κάτι που οδηγεί σε υποκειμενισμό.

Τέλος και όχι λιγότερο σημαντικά, στο πλαίσιο της κριτικής προσέγγισης αναγνωρίζεται η σημασία των ψυχικών διεργασιών και δεσμών που συνοδεύουν και συνδέουν τις ιδεατές διεργασίες του πολιτισμού και τις υλικές διεργασίες της οικονομίας⁴⁴.

Η καινοτομία στον τρόπο προσέγγισης του ζητήματος από το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας συνίσταται από το κριτικό πνεύμα και τη διαλεκτικότητα στη θεωρητική πραγματεία των εννοιών, στην ενότητα των θεωρητικών πεδίων (και κατά συνέπεια των θεωρητικών προσεγγίσεων) τόσο μεταξύ τους όσο και με την υλική πραγματικότητα, και τέλος στην επιμέρους και συνολική σύνδεση όλων αυτών των στοιχείων και των διεργασιών με τον ανθρώπινο ψυχισμό. Συμπερασματικά, προδιαγράφεται μια συνθετική, πολυδιάστατη, μακροσκοπική και μικροσκοπική προσέγγιση του ζητήματος⁴⁵.

1.3. Θεωρητική πλαισίωση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας

Όπως παρουσιάζει στην εναρκτήρια ομιλία του, ο Horkheimer κρίνει σκόπιμη τη διεύρυνση του θεωρητικού πλαισίου εντός του οποίου δραστηριοποιούνταν προγενέστερα το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας⁴⁶. Ενώ εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται καταλληλότερη η υλιστική κοινωνιολογία για την ανάληψη καθοδηγητικού ρόλου στο επίπεδο της θεωρίας για τις έρευνες του Ινστιτούτου, σε βαθύτερη

⁴³ Πρβλ. κακή ερμηνεία Hegel: προτεραιότητα των ιδεών έναντι της υλικής διάστασης, Marx: η προσωπικότητα, ο πολιτισμός και η φιλοσοφία εκπορεύονται από την οικονομία. Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 12.

⁴⁴ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 12.

⁴⁵ Πρβλ. Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 12-13.

⁴⁶ Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα του προγενέστερου διευθυντή του Ινστιτούτου, Carl Gruenberg, η δραστηριοποίηση του Ινστιτούτου εκτυλισσόταν στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας με έμφαση στην ιστορική διάσταση. Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 11. Για τις βασικές καταβολές της θεωρητικής τοποθέτησης του Horkheimer και τις ιστορικές συγκυρίες / ιστορικά στοιχεία, πρβλ. Abromeit J., "The Origins and Development of the Model of Early Critical Theory in the Work of Max Horkheimer, Erich Fromm, and Herbert Marcuse", στο: Ingram D. (2014) (ed.), *Critical Theory to Structuralism*, New York, Routledge, σελ. 47-80.

εξέταση φαίνεται πως η επιλογή αυτή δε συνάδει με το πνεύμα της γενικότερης τοποθέτησης του Ινστιτούτου.

Αρχικά, η κοινωνιολογία ήταν ο επιστημονικός κλάδος που προοριζόταν για την περαιτέρω ανάπτυξη ζητημάτων που ενέπιπταν στο πεδίο της κοινωνικής φιλοσοφίας, με τη διαφορά ότι στην προσέγγισή της εμπεριείχε και τη διάσταση της ηθικής: κοινή παραδοχή μεταξύ των θεωρητικών αποτελούσε ότι αποστολή της κοινωνιολογίας αποτελούσε η πρακτική υπέρβαση της επικρατούσας ηθικής κρίσης, συμβάλλοντας στην αποκωδικοποίηση των συνθηκών που οδήγησαν στη γένεσή της. Έτσι, βασική διάκριση μεταξύ κοινωνικής φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας αποτελούσε η έμφαση που αποδιδόταν στο πλαίσιο κάθε προσέγγισης: στην πρώτη περίπτωση η έμφαση τοποθετούνταν στην ατομικότητα, ενώ στη δεύτερη στην απώλεια ηθικού προσανατολισμού. Με δεδομένη την ηθική αυθαιρεσία στην κοινωνία, δε θα μπορούσε να υπάρχει δικαιολογημένη δυνατότητα διεκδίκησης αντικειμενικής εγκυρότητας για κάποια θέση, κάτι που θέτει την κοινωνιολογία ενώπιον μεθοδολογικών δυσκολιών. Οι ασυνέπειες που χαρακτηρίζουν τις προσεγγίσεις διαφόρων θεωρητικών του πεδίου αυτού μεταξύ τους ως αποτέλεσμα του αυτού προβλήματος έφεραν ξανά στο προσκήνιο την κοινωνική φιλοσοφία⁴⁷.

Πέραν αυτού, η γενική επισκόπηση του κύριου θέματος ενδιαφέροντος και ενασχόλησης του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας όπως προσδιορίζεται από το Horkheimer στην ίδια ομιλία καταδεικνύει ότι κύριο στοιχείο του γενικότερου προσανατολισμού και των ερευνητικών προδιαγραφών του Ινστιτούτου αποτελεί, με πιο αφηρημένους όρους, η διαλεκτική αλληλοδιείσδυση του γενικού με το ειδικό⁴⁸. Η αλληλοεξάρτηση αυτή μάλλον και όχι μια απλή πρόσθεση των επιμέρους για τη δόμηση ενός συνόλου διαφαίνεται ως η καταλληλότερη για την προσέγγιση ζωτικής σημασίας ζητημάτων στο πλαίσιο της επιστήμης. Δεδομένου ότι από τη μια η κοινωνιολογία πραγματεύεται συγκεκριμένες σχέσεις και δεσμούς μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών / οικονομικών ομάδων⁴⁹, και ότι από την άλλη η φιλοσοφία είναι σε θέση να προσδώσει εναύσματα για εξειδικευμένες διερευνήσεις βάσει ευρύτερων προβληματισμών / τοποθετήσεων, και παράλληλα είναι σε ετοιμότητα να απορροφήσει την ανατροφοδότηση από τις διερευνήσεις, αναδεικνύεται η τελευταία ως το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για τη διερεύνηση της αλληλεξάρτησης του ειδικού με το γενικό⁵⁰.

⁴⁷ Παρά ταύτα, η κοινωνιολογία προσέφερε ερμηνευτικά μοτίβα πάνω στις κοινωνικές παθολογίες του καπιταλισμού με τρόπο συνεκτικό και κοντά στην εμπειρία. Honneth, *Disrespect the Normative Foundations of Critical Theory*, Cambridge, Polity Press, ό.π., σελ. 19, 21.

⁴⁸ Για παράδειγμα, στο κοινωνικό επίπεδο αυτό αντιστοιχεί με τη σκιαγράφηση των δεσμών μεταξύ δομών και ευρύτερων θεσμών με το άτομο.

⁴⁹ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 8.

⁵⁰ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 9, και Χρόνης, ό.π., σελ. 41.

Επιπλέον, «δεν ήταν παρά μόνο μετά που έγινε η σύνδεση με την κοινωνιολογία και αναδύθηκε η υποχρέωση παροχής εμπειρικών στοιχείων που διεφάνη πλήρως η στενή σύνδεση μεταξύ της κοινωνικής φιλοσοφίας και της ιστορικής-φιλοσοφικής σκέψης»⁵¹.

Κατόπιν των ανωτέρω, και με δεδομένο ότι ακριβώς στην εξέταση ζητημάτων που άπτονται των διαφορετικών μορφών κοινωνιοποίησης εντοπίζεται η πραγματική διανοητική της αξία⁵², αναδύεται ως καταλληλότερη για τη θεωρητική πλαισίωση των αναζητήσεων και των εγχειρημάτων του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας η κοινωνική φιλοσοφία⁵³.

1.3.1. Φιλοσοφία

Η κατάτμηση της επιστήμης σε εξειδικευμένους κλάδους στη σύγχρονη πραγματικότητα γίνεται με γνώμονα την πρακτικότητα και την εφαρμοσιμότητα των εγχειρημάτων της. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια σχέση συνεργασίας, αν όχι εξάρτησης. Παρά το γεγονός ότι η φιλοσοφία δεν καθορίζεται με βάση την πρακτικότητα⁵⁴ - σε αντίθεση με τις εξειδικευμένες επιστήμες - αυτό δε συνεπάγεται ότι δε διατηρεί δεσμούς με την πράξη. Η σχέση της φιλοσοφίας με την πρακτική κοινωνική πραγματικότητα είναι σχέση αντίθεσης, η οποία εκφράζεται από την κριτική στάση που λαμβάνει απέναντι στις επικρατούσες κοινωνικές μορφές και τον κυρίαρχο τρόπο σκέψης. Η κριτική αυτή στάση δεν είναι μια άκαμπτη τακτική⁵⁵, αλλά καθορίζεται με βάση τα δεδομένα στο εκάστοτε ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο⁵⁶. Η κριτική στάση⁵⁷ απέναντι στις επικρατούσες ιδέες και καταστάσεις υποδηλώνει όχι μόνο μια

⁵¹ Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 18-21.

⁵² Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 8.

⁵³ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 1, και Χρόνης, ό.π., σελ. 42. Για την εξέλιξη της σκέψης εντός του πεδίου της κοινωνικής φιλοσοφίας, πρβλ. Honneth A. (2007), *Disrespect the Normative Foundations of Critical Theory*, Cambridge, Polity Press, Chapter 1 – Pathologies of the Social: the Past and Present of Social Philosophy, σελ. 3-48.

⁵⁴ Επίσης, αντίθετα με τις εξειδικευμένες επιστήμες, δεν έχει άμεση πρακτική χρήση, δεν καθορίζεται με βάση πρακτικά κριτήρια και δεν επικαλείται αποδείξεις για την ευστάθεια των ισχυρισμών της. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 268.

⁵⁵ Ούτε και ισοδυναμεί με καταδίκη, αλλά πρόκειται για διαλεκτική διαδικασία. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 270.

⁵⁶ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 257. Για παράδειγμα, κατά το Διαφωτισμό ήταν ουσιώδους σημασίας η απομάκρυνση προκαταλήψεων προκειμένου για τη μετάβαση σε άλλο τύπου κοινωνία. Έτσι, η φιλοσοφία έγινε ουσιαστικά πολιτική. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 271.

⁵⁷ Πρόκληση αποτελεί στο πλαίσιο της κοινωνικής φιλοσοφίας η διατήρηση της κριτικής ικανότητας σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποφεύγεται η αδιάκριτη απόδοση εγκυρότητας στις διαφορετικές κοινωνικές θεωρίες, και να αποφεύγεται ως εκ τούτου ο σχετικισμός και ο υποκειμενισμός. Περαιτέρω πρόκληση για τη φιλοσοφία αποτελεί η διαρκής διατήρηση νηφαλιότητας, ώστε οι τοποθετήσεις της να μη λαμβάνουν ιδεολογικό χαρακτήρα (Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 7-8) - η φιλοσοφία έχει σαφή κοινωνική λειτουργία και χρησιμότητα και αντιδιαστέλλεται από την ιδεολογία. Κάθε σκέψη είναι έκφραση κάποιας κοινωνικής κατάστασης και αναπτύσσεται στους κόλπους μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, με τα ενδιαφέροντα / συμφέροντα της

διανοητική, αλλά τελικά μια πρακτική προσπάθεια «που δεν ικανοποιείται από την αποδοχή των κυρίαρχων ιδεών, πράξεων, και κοινωνικών συνθηκών χωρίς σκέψη και από απλή συνήθεια: προσπάθεια που στοχεύει στο συντονισμό των ατομικών πλευρών της κοινωνικής ζωής μεταξύ τους και με τις γενικές ιδέες και στόχους της εποχής»⁵⁸. Έτσι, στους κόλπους της φιλοσοφίας διατυπώνονται μεν καταληκτικές θέσεις, αλλά αυτές δε μετουσιώνονται σε γενικά έγκυρες αλήθειες⁵⁹. Κατ' επέκταση, προωθεί την καλλιέργεια της συνειδητοποίησης απέναντι σε παγιωμένες καταστάσεις που παρουσιάζονται ως αιώνιες και φυσικές, αντιτιθέμενη στην ιδέα ότι οι ανθρώπινες πράξεις είναι παράγωγα αναγκαιότητας⁶⁰. Συνοπτικά, η φιλοσοφία δεν έχει πεδίο δράσης που σηματοδοτείται εντός της δεδομένης τάξης πραγμάτων, αλλά η ίδια η δεδομένη τάξη πραγμάτων αποτελεί ένα πρόβλημα για τη φιλοσοφία⁶¹.

Αντίστροφα, αποτελεί συνείδηση ότι η προσπέλαση αντιφάσεων στη σκέψη και τη γνώση δε συντελείται με τον καθαρά θεωρητικό στοχασμό, αλλά συνδέεται με την κοινωνική και ιστορική ανάπτυξη – άλλωστε, τα θεωρητικά κατασκευάσματα που παραμένουν απομονωμένα στη σφαίρα της θεωρίας στερούνται νόηματος. Στο κοινωνικό επίπεδο, αυτό συνεπάγεται την αντικατάσταση της θεωρητικής περιγραφής μιας ουτοπίας από την επιστημονική περιγραφή συγκεκριμένων σχέσεων και τάσεων που μπορούν να οδηγήσουν στη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής. Αυτή η αλλαγή έχει τις πιο ευρείες συνέπειες για τη δομή και το νόημα της φιλοσοφικής θεωρίας⁶².

Συμπερασματικά, ενώ η φιλοσοφία δεν καθορίζεται από την πράξη, διατηρεί σε ένα βαθμό διαλεκτική σχέση με αυτήν και στοχεύει στη διαμόρφωσή της βάσει των γενικά αποδεκτών, ορθών κριτηρίων της κοινωνικής ολότητας. Εξαιτίας της σχέσης της με την εμπειρική πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από την αντίθεση, η φιλοσοφία δεν έχει να επιδείξει επιτυχίες των προδιαγραφών των εξειδικευμένων επιστημών⁶³, κάτι που, με δεδομένη την επικράτηση του παραδοσιακού τρόπου σκέψης, οδηγεί στη

οποίας συνδέεται. Υπό την έννοια αυτή, κάθε μοτίβο σκέψης είναι «ιδεολογία». Αντίστροφα, η στερεοτυπική εφαρμογή της έννοιας της ιδεολογίας σε κάθε μοτίβο σκέψης συνεπάγεται το συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει φιλοσοφική αλήθεια, εκμηδενίζοντας κατά τον τρόπο αυτόν τη φιλοσοφία. Για την κατανόηση και την ερμηνεία του συσχετισμού θέσεων, μοτίβων σκέψης και ιδεολογιών με κοινωνικές ομάδες δεν αρκεί η απλή συσχέτιση ιδεών και σκέψεων με κοινωνικές ομάδες, καθώς κάτι τέτοιο κινείται στην επιφανειακότητα της αμεσότητας, αλλά απαιτείται η βαθύτερη διεύθυνση και αναδόμησή τους σε συνάρτηση με τις συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες που εξηγούν και τις ίδιες τις κοινωνικές ομάδες, μέσω μιας περιεκτικής θεωρίας της ιστορίας.

Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 262-264.

⁵⁸ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 270.

⁵⁹ Horkheimer, "Present...", ό.π., σελ. 8.

⁶⁰ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 257.

⁶¹ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 261.

⁶² Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 269.

⁶³ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 256.

δημιουργία νοοτροπίας αμφισβήτησης της επιστημονικότητας στην περίπτωση πεδίων με ευρύ αντικείμενο, ή και την ίδια την αμφισβήτηση του αντικειμένου, κάτι που συμβαίνει στην περίπτωση της φιλοσοφίας⁶⁴. Ωστόσο, και τα ίδια τα επιτεύγματα των εξειδικευμένων επιστημών δεν είναι ταυτόσημα με την πραγματική πρόοδο της ανθρωπότητας: «η επιστήμη και η τεχνολογία είναι μόνο στοιχεία σε μια υπάρχουσα κοινωνική ολότητα, και είναι πολύ πιθανό ότι, παρά όλα τους τα επιτεύγματα, άλλοι παράγοντες, ακόμη και η ίδια η ολότητα, να οπισθοδρομεί»⁶⁵ και να δημιουργούνται καταστάσεις που συντείνουν στην ανθρώπινη δυστυχία. Στην πρόσφατη ιστορία, παρά την επίφαση για το αντίθετο, έχει διαφανεί ότι η προσπάθεια διευθέτησης του ανθρώπινου βίου σύμφωνα με τα επικρατώντα ιδεώδη δεν είναι επιτυχής. Πέραν των ιστορικών γεγονότων, μια πιο κοντινή ματιά στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα δείχνει ότι υπάρχει χάσμα μεταξύ των κριτηρίων και ιδεών αποτίμησης και κριτικής που χρησιμοποιεί το άτομο, από τη μια σε ατομικό επίπεδο, και από την άλλη επί του συνόλου της κοινωνικής πραγματικότητας, πράγμα που αντιστοιχεί σε πλήρη αντιδιαστολή του ατόμου από το σύνολο. Με δεδομένο ότι η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι άλλο από το παράγωγο των ατομικών ανθρώπινων πράξεων, το σημείο αυτό αντιστοιχεί σε παράδοξο. Τα δεδομένα αυτά φέρουν τη φιλοσοφία στο κέντρο της κοινωνικής πραγματικότητας, και την κοινωνική πραγματικότητα στο κέντρο της φιλοσοφίας⁶⁶.

Έτσι, η ένταση ανάμεσα στη φιλοσοφία και την πραγματικότητα είναι θεμελιώδους σημασίας. Ο ειδικός χαρακτήρας της φιλοσοφίας δεν την κάνει απλά διακριτή από τις εξειδικευμένες επιστήμες, αλλά την καθιστά κριτικό της επιστήμης και των κοινωνικών τάσεων γενικότερα. Στο ενδεχόμενο της αντίστροφης σχέσης, κατά την οποία δηλαδή η φιλοσοφία είναι υπηρέτης της επιστήμης και των κοινωνικών μορφών, η κριτική σκέψη εξοστρακίζεται στη σφαίρα της προσωπικής απόφασης και της ιδεολογίας, και η φιλοσοφία καταλήγει στο μηδενισμό και το σκεπτικισμό⁶⁷.

⁶⁴ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 254. Πιο αναλυτικά, η διχογνωμία που επικρατεί αναφορικά με τη φιλοσοφία δεν εξαντλείται σε γενικές θέσεις, οι οποίες εκτείνονται από το ότι πρόκειται για καθορισμένη επιστήμη με δικό της αντικείμενο (Πλάτωνας, Kant) μέχρι ότι πρόκειται για την κριτική ανάπτυξη και σύνθεση των εξειδικευμένων επιστημών σε ενοποιημένο σύνολο (Mach), αλλά αφορά και το ίδιο το περιεχόμενο (π.χ. οι αριστοτελικές σχολές υποστηρίζουν ότι πραγματεύεται το μη εμπειρικό a priori, άλλες ότι ασχολείται με καθολικές αξίες, ενώ άλλες (π.χ. λογικοί εμπειριστές) ότι πραγματεύεται την επιστημονική γλώσσα) και τις μεθόδους της (π.χ. οι νεο-καντιανοί θεωρούν ότι η μέθοδος θα πρέπει να συνίσταται στην ανάλυση εννοιών και την αφαίρεσή τους στα υπέρτατα στοιχεία γνώσης, άλλοι αποδίδουν την πρωτοκαθεδρία στη διαίσθηση). Πέραν αυτού, η αντιλογία εντός του πεδίου της φιλοσοφίας μεταξύ διαφορετικών φιλοσοφικών προσεγγίσεων συνήθως οδηγεί σε πλήρη απόρριψη, δηλαδή την άρνηση των καρπών εργασίας άλλης προσέγγισης ως ψευδών, σε αντίθεση με τις εξειδικευμένες επιστήμες. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 253-255.

⁶⁵ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 259.

⁶⁶ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 268.

⁶⁷ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 260-262.

Κατόπιν τούτων, καταδεικνύεται η αναγκαιότητα του ρόλου της φιλοσοφίας. Η πραγματική κοινωνική λειτουργία της φιλοσοφίας έγκειται στην κριτική της κοινωνικής πραγματικότητας, στην εις βάθος κατανόησή της και στην ανάπτυξη κριτικής και διαλεκτικής σκέψης. Βασικό σκοπό της αποτελεί η διατήρηση της επίγνωσης της συνολικής κοινωνικής κατάστασης, της ατομικής συνείδησης, και της σχέσης / σύνδεσης του ατόμου με το κοινωνικό σύνολο. Άλλωστε, με την απώλεια της ευρύτερης συνάρτησης με το σύνολο, κάθε μεμονωμένο στοιχείο μπορεί να καταλήξει να αλλοιωθεί και να συντείνει στο κατ' ουσίαν αντίθετο αποτέλεσμα⁶⁸. Υπό το πρίσμα αυτό, η μόνη σκέψη που καταλήγει να είναι ορθολογική είναι εκείνη που διατηρεί τη σύνδεση και συνάρτησή της με το ευρύτερο σύνολο. Υπό την έννοια αυτή, η κοινωνική λειτουργία της φιλοσοφίας είναι η μεθοδική και σταθερή απόπειρα να φέρει λογική στον κόσμο⁶⁹.

Εν κατακλείδι, στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας ο ορθολογισμός στις λεπτομέρειες, όπως αντανακλάται στην ανάπτυξη επιστημονικών / τεχνολογικών τεχνικών, μπορεί να συνδέεται άμεσα με έναν παραλογισμό στο σύνολο, όπως διαφαίνεται στον παραγκωνισμό των πραγματικών ανθρώπινων αναγκών στο βωμό της απρόσωπης ανάπτυξης⁷⁰. Το σημείο αυτό συνιστά μια αξιωσημείωτη αντιστροφή: ενώ η προσδοκία για ορθολογισμό, για επαφή με την πρακτική πραγματικότητα αλλά και για καρπούς πρακτικής χρησιμότητας απευθύνεται προς τις εξειδικευμένες, εμπειρικές επιστήμες, ο ρόλος αυτός εν τέλει ανήκει στη θεωρητικής καταβολής φιλοσοφία⁷¹.

1.3.2. Ιδεαλισμός και Υλισμός

Οι καταβολές της Κριτικής Φιλοσοφίας είναι κοινές με τις φιλοσοφικές θέσεις που γέννησαν τον ιδεαλισμό και το ρασιοναλισμό⁷².

⁶⁸ Όπως συμβαίνει π.χ. με τη δικαιοσύνη: χωρίς σύνδεση με ένα γενικότερο πλαίσιο, δε γίνεται να αποτιμηθούν πράξεις που καθοδηγήθηκαν από καλές προθέσεις αλλά απέτυχαν στην εκτέλεση. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 264-265.

⁶⁹ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 266, 268.

⁷⁰ Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 260.

⁷¹ Από την αρχαιότητα, η φιλοσοφία δεν έχει εγκαταλείψει τον αληθινό ιδεαλισμό ότι είναι εφικτή η εισαγωγή της λογικής στα άτομα και την κοινωνία. Horkheimer, "The Social Function...", ό.π., σελ. 270.

⁷² Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 100. Στο σύνολό της η Κριτική Θεωρία διαπνέεται από ιδεαλιστικά στοιχεία. Το θέμα των στοιχείων που αντλεί η Κριτική Θεωρία από το χώρο του ιδεαλισμού είναι ικανό να εμπνεύσει και να συγκροτήσει σωρεία επιστημονικών εργασιών. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, και προκειμένου για αποφυγή τυχόν μετατόπισης του σημείου εστίασης, ο παραλληλισμός αυτός περιορίζεται στα πιο προφανή κοινά σημεία (στο παρόν κεφάλαιο αναφορικά με τη βασική τοποθέτηση και στο κεφάλαιο «Η Κριτική Θεωρία» υποκεφάλαιο «Μέθοδος: Διαλεκτική» αναφορικά με τη μέθοδο της διαλεκτικής) και στα πιο προφανή σημεία

Για τον Καντ «η συμφιλίωση ευτυχίας και καθήκοντος είναι εφικτή σε μια καλύτερη κοινωνία»⁷³. Σε αυτήν, η πολιτική ασχολείται με την εκπλήρωση του σκοπού του συνολικού κοινού όπως ορίζεται μέσα από τον καθαρό Λόγο. Με τον τρόπο αυτό προσεγγίζεται η ευτυχία, που δεν έρχεται σε αντίφαση με την ελευθερία, καθώς η μια απορρέει από την άλλη. Έτσι, η ζωή του όλου και των ατόμων παράγεται όχι ως φυσικό επακόλουθο, αλλά ως συνέπεια των ορθολογικών σχεδίων που λαμβάνουν υπόψιν την ευτυχία των ατόμων εξίσου. Στο πλαίσιο αυτό, οι σκοποί του κάθε ατόμου συνυπάρχουν με αυτούς των άλλων ατόμων, και απουσιάζει η αμοιβαία παρεμπόδιση. Κατ' επέκταση, η ηθική δράση είτε συμπίπτει με το φυσικό νόμο, είτε τουλάχιστον δεν οδηγεί σε σύγκρουση. Τελικά, στην κοινωνία αυτή η ηθική χάνει τη βάση της – φαίνεται ως η απαίτηση και η συνέπεια της κοινωνίας⁷⁴.

Περαιτέρω, σύμφωνα με το Hegel, το πεπρωμένο του επιμέρους εκπληρώνεται στη μοίρα του καθολικού⁷⁵. Ο Hegel διέκρινε την καταστροφική επίδραση της αύξησης της έμφασης στην ατομικότητα, συνδεδεμένη με εμπειρικά φαινόμενα όπως κοινωνική απομόνωση, πολιτική απάθεια, και οικονομική εξουθένωση, εξελίξεις που αντίκεινται σε μια καλή ζωή. Μάλιστα, ήταν πεπεισμένος ότι η ανάπτυξη της ανταλλακτικής κοινωνίας κατέστρεφε την ηθική ολότητα όπως θα υπήρχε υπό κανονικές, φυσικές συνθήκες, ή όπως συμβαίνει στο πρότυπο της αρχαίας ελληνικής πόλης, όπου η διαπλοκή ατομικής ζωής και κοινωνικού βίου καλλιέργησε την αυτοαντίληψη του συστατικού στοιχείου μιας ολότητας στο άτομο. Έτσι, ο Hegel διέκρινε ότι η ανάπτυξη της ατομικότητας συνδέεται με τη ρήξη των κοινωνικών δεσμών. Υπό το πλαίσιο αυτό η κοινωνική ζωή χαρακτηρίζεται από απώλεια καθολικότητας που επιφέρει παθολογικές συνέπειες τόσο για το άτομο όσο και για την κοινότητα. Με άλλα λόγια, στην οπτική του Hegel αυτό που πρότερα συγκροτούσε ένα ενιαίο σύνολο έχει διασπαστεί σε δύο τμήματα, συγκροτώντας πλέον μια κοινωνική παθολογία⁷⁶. Έτσι, ο ιδεαλισμός με το Hegel γίνεται

αντίθεσης (πρβλ. κεφάλαιο «Παραδοσιακή Θεωρία: θεωρητικά ρεύματα» υποκεφάλαιο «Μεταφυσική / Ιδεαλισμός»).

Φυσικά, οι επιρροές της Κριτικής Θεωρίας δεν εξαντλούνται στο Marx (αναφέρεται επακόλουθα), τον Kant και το Hegel. Και άλλοι διανοητές όπως π.χ. ο Lukács και ο Schopenhauer επέφεραν επίσης επίδραση στη διαμόρφωση των θέσεων της Κριτικής Θεωρίας. Πρβλ. μεταξύ άλλων Held, ό.π., σελ. 22-23, Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 28, και Schmidt, ό.π., σελ. 26, 28-31, 40.

⁷³ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 26.

⁷⁴ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 26. Όπως θα αναπτυχθεί επακόλουθα, η πρόθεση για το κοινό καλό που βρίσκεται στον πυρήνα της ιδεαλιστικής ηθικής δεν αποτελεί εγγύηση ηθικής πράξης. Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 22.

⁷⁵ Horkheimer, "The Present...", ό.π., σελ. 2.

⁷⁶ Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 11-12.

κοινωνική φιλοσοφία: η φιλοσοφική κατανόηση του συλλογικού όλου είναι και η ενόραση στο νόημα της ύπαρξης σύμφωνα με την πραγματική του αξία και περιεχόμενο⁷⁷.

Συνολικά, «το έργο των Καντ και Χέγκελ συνιστά για τη Σχολή της Φρανκφούρτης την οριογραμμή μεταξύ ‘παραδοσιακής’ και ‘κριτικής θεωρίας’. Αν και ως σύνολο ανήκει στην πρώτη, τροφοδοτεί καθοριστικά τη δεύτερη, την οποία κατ’ ουσίαν εισάγει»⁷⁸.

Το ιδανικό ότι τα αυτόνομα άτομα ενεργούν με ατομικές αποφάσεις που αποφέρουν την ευμάρεια του συνόλου σχηματίζει υπό το πρίσμα της επικρατούσας σκέψης μια ουτοπία, στην οποία η αρμονία των συμφερόντων όλων των ατόμων μπορεί να εννοηθεί μόνο ως προσταθεροποιημένη αρμονία, στοιχείο ανιστορικό και, τελικά, μεταφυσικό, καθώς δε γίνεται να δικαιολογηθεί ορθολογικά. Η εξέταση και κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου της σύγχρονης αστικής κοινωνίας καταδεικνύει ως εξέχοντα το ρόλο του οικονομικού παράγοντα για την κατάσταση της κοινωνίας⁷⁹. Κατά συνέπεια, καθίσταται σαφές ότι η φιλοσοφία ως ανεξάρτητος επιστημονικός κλάδος δεν επαρκεί για την αποκωδικοποίηση της δομής της πραγματικότητας, αλλά απαιτείται η επιστράτευση επιπρόσθετης και πιο επικεντρωμένης επιστημονικής προσέγγισης: πρόκειται για την υιοθέτηση της σκοπιάς της φιλοσοφίας διαμέσου των οικονομικών συλλήψεων της υλιστικής θεωρίας. Έτσι, οι φιλοσοφικές έννοιες που χρησιμοποιούνται εξαγονται από την οικονομική δομή και τις οικονομικές έννοιες⁸⁰ της υλιστικής θεωρίας⁸¹.

Πιο αναλυτικά, «ο ιστορικός υλισμός δεν είναι παρά η συνολική θεώρηση της ιστορικής διαμόρφωσης των συνθηκών, υπό τις οποίες έγινε αντικειμενικά δυνατός ένας υλιστικής κατεύθυνσης στοχασμός πάνω στην ιστορία του ανθρώπινου είδους, η οποία νοείται ως πορεία προς τη χειραφέτηση από

⁷⁷ Horkheimer, “The Present...”, ό.π., σελ. 3.

⁷⁸ Κουζέλης Γ., «Για μια Κριτική Θεωρία της Υποκειμενικότητας: Ξαναδιαβάζοντας (με) τον Χορκχάιμερ», στο: Καβουλάκος Κ. (2003), *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 33.

⁷⁹ Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 99.

⁸⁰ Η οικονομική παράμετρος ήρθε στο προσκήνιο της κοινωνικής φιλοσοφίας με το Marx. Στη σκέψη του (τουλάχιστον στην πρώιμη), βασικό νήμα ξεκινά από τη θέση ότι το άτομο αυτοπραγματώνεται και αυτοεπιβεβαιώνεται μέσα από την εργασία του και το προϊόν που παράγει με αυτήν. Αυτή η διαδικασία συντελεί στη διαγωγή ενός ευτυχούς βίου. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, με δεδομένο ότι αποσπά το προϊόν εργασίας από τον άνθρωπο, αντίκειται στον πλήρη και ευτυχισμένο βίο του ανθρώπου και η μισθωτή εργασία συντελεί στην απώλεια κάθε είδους ελέγχου του ανθρώπου πάνω στη ζωή του. Έτσι, ο καπιταλισμός ουσιαστικά αποξενώνει τον άνθρωπο από τον ίδιο του τον εαυτό, το προϊόν εργασίας του, τους άλλους ανθρώπους, και κάθε προοπτική για ευτυχισμένη ζωή. Κατά συνέπεια ο καπιταλισμός δεν είναι απλά ένα οικονομικό σύστημα που συντελεί στην κοινωνική αδικία, αλλά πρόκειται για μια παθολογία. (Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 13). Μόνο όταν ξεπεραστεί η ανταγωνιστικότητα στο πεδίο της οικονομίας θα πάψει να φαίνεται η ομόνοια των ανθρώπων ως θαύμα, και τα άτομα θα πάψουν να είναι οι εκφραστές ιδιωτικών σκοπών, αλλά θα είναι μέλη της ευρύτερης κοινωνίας. (Horkheimer, “Materialism and Morality”, ό.π., σελ. 28).

⁸¹ Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 99. Για την πλαισίωση της Κριτικής Θεωρίας από τον υλισμό αποφασιστικό ρόλο έπαιξε ο αντιμεταφυσικός χαρακτήρας του υλισμού. Abromeit, “The Origins...”, ό.π., σελ. 229.

φυσικούς και κοινωνικούς καταναγκασμούς, χειραφέτηση την οποία θέλει συνειδητά να προωθήσει παραπέρα»⁸². Το περιεχόμενο, η εστίαση και η μορφή του υλισμού καθορίζονται από τα δεδομένα κάθε ιστορικής περιόδου⁸³. Περαιτέρω μορφοποίηση του περιεχομένου και της μορφής του πηγάζει από τη φυσιογνωμία των συγκεκριμένων προβλημάτων⁸⁴. Κατά βάση, ο υλισμός της πρώιμης αστικής εποχής στόχευε στην ανάπτυξη της γνώσης της φύσης και την απόκτηση νέων δυνάμεων κυριαρχίας πάνω στη φύση και τον άνθρωπο⁸⁵. Η αθλιότητα της σύγχρονης εποχής συνδέεται με τη δομή της κοινωνίας. Κατά συνέπεια η κοινωνική θεωρία είναι το κύριο περιεχόμενο του σύγχρονου υλισμού⁸⁶. Είναι «το καθήκον της κοινωνικής θεωρίας να επιδείξει αυτή τη δυνατότητα (της πραγματοποίησης του λόγου στην κοινωνία, δηλαδή της διαμόρφωσης της ζωής στη βάση της ατομικής απόφασης και γνώσης) και να θέσει το θεμέλιο για μια μεταμόρφωση της οικονομικής δομής»⁸⁷. Δύο βασικά στοιχεία συνδέουν τον υλισμό με τη σωστή κοινωνική θεωρία: «το ενδιαφέρον για την ανθρώπινη ευτυχία⁸⁸, και η πεποίθηση ότι μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω μιας μεταμόρφωσης των υλικών συνθηκών ύπαρξης»⁸⁹.

Οι δημιουργικές έννοιες του υλισμού έχουν ένα βαθμό αοριστίας, όσο η πραγματικότητα προς την οποία κατευθύνεται δεν είναι ακόμα δεδομένη – άλλωστε η άβυσσος μεταξύ της ορθολογικής και της παρούσας υλικής πραγματικότητας δε μπορεί να γεφυρωθεί από την εννοιακή σκέψη. Ο υλισμός ως θεωρία δε μπορεί να υποκατασταθεί ή να συνεχιστεί από άλλη θεωρία, παρά μόνο από την ίδια την ορθολογική πραγματικότητα⁹⁰.

⁸² Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 59-60.

⁸³ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 24.

⁸⁴ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 24.

⁸⁵ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 24.

⁸⁶ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 24.

⁸⁷ Μτσ., Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 104-105.

⁸⁸ Ένα κύριο σημείο που αποτελεί λόγο για τον οποίο διάφορες φιλοσοφίες, μεταξύ αυτών και ο θετικισμός, αντιτάσσονται στον υλισμό, είναι η θέση του υλισμού ως προς την ευτυχία. Σύμφωνα με τον υλισμό οι πράξεις του ανθρώπου δεν προβαίνουν στη βάση της αναγκαιότητας από κάποια υπέρτατη θέση πάνω στην πραγματικότητα, αλλά στη βάση της προσπάθειας για ευτυχία, κάτι που αποτελεί φυσικό γεγονός που δε χρειάζεται αιτιολόγηση. Η ερμηνεία της προσπάθειας αυτής ως επιθυμία για ικανοποίηση υλικών αναγκών είναι αφελής και οικονομικά προσανατολισμένη. Η δομή των αναγκών είναι μεταβλητή και μπορεί να εξηγηθεί μόνο σε σχέση με συγκεκριμένο χρόνο και κατάσταση. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 43-44.

⁸⁹ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 100.

⁹⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 113.

Ας σημειωθεί όμως ότι παρά τη σημασία που αποδίδεται στην οικονομία, η Κριτική Θεωρία είναι φιλοσοφική. Η διάκρισή της από τις αμιγώς οικονομιστικές προσεγγίσεις εντοπίζεται στη σημασία που αποδίδει στην εξέταση των κοινωνικών τάσεων ως σύνολο⁹¹.

1.3.2.1. Κριτική Θεωρία και μαρξισμός

Στις θέσεις της η Κριτική Θεωρία τόσο συγκλίνει όσο και αποκλίνει από τη μαρξική σκέψη.

Η σύγκλιση είναι εμφανής, καθώς αποδίδεται πρωταρχική σημασία στο οικονομικό σύστημα της αστικής κοινωνίας, και μάλιστα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η ανταλλαγή εντοπίζεται ως παράμετρος καθοριστική του βίου εντός της αστικής κοινωνίας. Εκλαμβάνεται ότι όχι απλά καθορίζει το αντικείμενο⁹² υπό το πρίσμα της ζήτησης στην αγορά, αλλά και ότι οδηγεί στο να παύει να γίνεται αντιληπτό ως παράγωγο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Πέραν αυτού εκλαμβάνεται ότι επηρεάζει και το υποκείμενο, υπό την έννοια ότι στο βωμό της υποβιβάζονται οι ανθρώπινες σχέσεις. Η ανταλλαγή διέπει το σύνολο του κοινωνικού σώματος, δημιουργώντας δίκτυα και σχέσεις μη άμεσα κατανοητές, και υποθάλλοντας τα φαινόμενα της πραγματοποίησης, του φετιχισμού, της καλλιέργειας μη πραγματικών αναγκών από τη μεριά της κατανάλωσης και ανταγωνισμών από τη μεριά της παραγωγής. Τέλος, υποστηρίζεται ότι η δυναμική της κατάστασης αυτής οδηγεί τους ανταγωνισμούς σε ολοένα και μεγαλύτερο επίπεδο, καταλήγοντας στη δημιουργία μονοπωλίων και τη μεταφορά των ανταγωνισμών σε διεθνές επίπεδο. Κατόπιν τούτων, οι θέσεις της Κριτικής Θεωρίας όπως εκφράζονται από τον Horkheimer θέτουν ως σημείο κεντρικής σημασίας την κατάλυση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής προκειμένου για την επίτευξη από το άτομο πράξεων που θα αποφέρουν την αυτοεκπλήρωσή του⁹³.

Πέραν αυτού, η θέση περί της θεωρίας ως καθοδηγού δύναμης στην Κριτική Θεωρία απηχεί τη σκέψη του Marx⁹⁴. Επίδραση της σκέψης του Marx ανιχνεύεται όμως και στην κεντρική θέση που αποδίδεται στην ανθρώπινη δραστηριότητα για την κατανόηση της ιστορίας και την πραγματοποίηση «του τελικού στόχου της ιστορίας: την προϋπόθεση της θεωρίας με πρακτική πρόθεση — ότι συνειδητή ανθρώπινη

⁹¹ Horkheimer, "Postscript", ό.π., σελ. 247.

⁹² Μάλιστα ο καθορισμός του εμπορευματικού χαρακτήρα των προϊόντων συντελείται όχι απλά από την αξία που λαμβάνουν στο πλαίσιο της δραστηριότητας της ανταλλαγής, αλλά από την ίδια τη μετατροπή της φύσης τους σε ανταλλακτικό στοιχείο. Held, ό.π., σελ. 41.

⁹³ Held, ό.π., σελ. 40-44.

⁹⁴ Bernstein R.J. (1995), *The Restructuring of Social and Political Theory*, USA, University of Pennsylvania Press, σελ. 181.

δραστηριότητα μπορεί να επηρεάσει την πορεία της κοινωνικής αλλαγής»⁹⁵.

Ωστόσο η Κριτική Θεωρία ταυτόχρονα αποκλίνει από τις μαρξικές θέσεις. Χαρακτηριστικό σημείο που υποδηλώνει την απόκλιση αυτή είναι η θέση του Horkheimer για το προλεταριάτο⁹⁶. Πιο συγκεκριμένα, ο Horkheimer ενώ παραδέχεται ότι η κατάσταση στην οποία βρίσκεται το προλεταριάτο του επιτρέπει την αναγνώριση της αντίφασης της αστικής κοινωνίας, υποστηρίζει ότι είναι επιβεβλημένη η αποδέσμευση από την ταξική οπτική, καθώς δομικές κοινωνικές δυνάμεις επιδρούν επηρεάζοντας την αντίληψη της πραγματικότητας και κατά συνέπεια τη δυνατότητα δράσης ως ομάδα που θα πυροδοτήσει την κοινωνική αλλαγή⁹⁷.

Σε σύνδεση με το προηγούμενο σημείο, άλλο χαρακτηριστικό και σημαντικό σημείο απόκλισης από τη μαρξική αντίληψη αφορά το διαχωρισμό θεωρίας και πράξης⁹⁸. «Ο μαρξισμός παραδοσιακά προσέβλεπε σε μια ενότητα θεωρίας και πράξης βασισμένης στα διαφέροντα, τη συνείδηση και τις πράξεις του προλεταριάτου»⁹⁹. Αλλά και γενικότερα, «μέσα στο μαρξικό χειραφετητικό όραμα η θεωρία συνδέεται άμεσα με τους δρώντες και τις πράξεις· στις διατυπώσεις του Horkheimer η θεωρία προσανατολίζεται στο στόχο, παρά στους δρώντες και τις πράξεις ριζικής αλλαγής»¹⁰⁰.

Τέλος, η Κριτική Θεωρία, ενώ ξεκίνησε ουσιαστικά ως προσπάθεια ανακατασκευής της μαρξικής θεωρίας εντός του πλαισίου άλλων κοινωνικοϊστορικών συνθηκών, προσφέρει μια πολιτική τοποθέτηση που απέχει αρκετά από αυτήν του παραδοσιακού μαρξισμού¹⁰¹. Ο Horkheimer έδωσε ερέθισμα για τη διεύρυνση της κριτικής στον καπιταλισμό με τη σύνδεση της έννοιας της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της καταπίεσης με τη διερεύνηση του ψυχικού μηχανισμού, των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών πρακτικών. Έτσι, «η απελευθέρωση δε μπορούσε πλέον να θεωρείται απλά ένα ζήτημα αλλαγών στις δυνάμεις και στις σχέσεις παραγωγής, και η ριζοσπαστική πολιτική δε μπορούσε να συλλαμβάνεται πλέον μόνο με όρους ταξικής πάλης»¹⁰².

⁹⁵ Alway J. (1995), *Critical Theory and Political Possibilities*, USA, Greenwood Press, σελ. 12.

⁹⁶ Alway, ό.π., σελ. 27.

⁹⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 214, Alway, ό.π., σελ. 27, Held, ό.π., σελ. 195.

⁹⁸ Alway, ό.π., σελ. 21, 28.

⁹⁹ Μτσ., Alway, ό.π., σελ. 28.

¹⁰⁰ Μτσ., Alway, ό.π., σελ. 30.

¹⁰¹ Alway, ό.π., σελ. 129.

¹⁰² Μτσ. Alway, ό.π., σελ. 131.

1.3.3. Ιστορία και Ψυχολογία¹⁰³

Κατόπιν των ανωτέρω, αναδύεται η σημασία μιας οικονομικής σύλληψης της ιστορίας¹⁰⁴, σύμφωνα με την οποία η διατήρηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής ζωής επιβάλλει στους ανθρώπους μια ορισμένη κοινωνική τάξη. Η κοινωνική τάξη αυτή δίδεται στους ανθρώπους μέσω των λειτουργιών στο πλαίσιο της οικονομικής διαδικασίας (τρόπου παραγωγής) που αντιστοιχεί στις δυνατότητες μιας περιόδου, η οποία δημιουργεί εξάρτηση και διαμορφώνει όχι μόνο τους νομικούς και πολιτικούς θεσμούς, αλλά και τα ανώτερα πεδία του πολιτισμού. Ενώ όμως το επίπεδο ανάπτυξης είναι τέτοιο ώστε να είναι δυνατός ένας πιο αποτελεσματικός τρόπος παραγωγής στην υπηρεσία της κοινωνίας, η ύπαρξη της δεδομένης κοινωνικής δομής παρεμποδίζει τη διάχυσή του. Αυτό αποτελεί και την πηγή των κοινωνικών εντάσεων που εκφράζονται στην ιστορική πάλη, και αυτό είναι το βασικό θέμα της ανθρώπινης ιστορίας¹⁰⁵.

Το γεγονός ότι ο τρόπος παραγωγής αποτελεί το σκελετό της ιστορίας, ότι ο πολιτισμός καθορίζεται σε συνάρτηση με τις θεμελιώδους σημασίας οικονομικές σχέσεις, όπως και ότι η συνείδηση του ατόμου αλλάζει σε συνάρτηση με τις αλλαγές στην οικονομική του δραστηριότητα δε συνεπάγεται ότι ο ρόλος του ατόμου ανάγεται σε απλές οικονομικές λειτουργίες - η ανθρώπινη πρωτοβουλία κατέχει ουσιαστική θέση. Οι ανθρώπινες προσπάθειες για «τη συντήρηση και τη μεταμόρφωση των δεδομένων σχέσεων έχουν συγκεκριμένες ποιότητες που πρέπει να διερευνήσει η ψυχολογία»¹⁰⁶.

Στο πλαίσιο αυτό, η ψυχολογία γίνεται μάλλον μια απαραίτητη βοηθητική επιστήμη για την ιστορία. Η ψυχολογία δεν έχει αναφορά στο άτομο, αλλά στη διαφοροποίηση των πνευματικών δυνάμεων του ατόμου κάθε εποχής από τα στατικά ψυχικά χαρακτηριστικά των ατόμων και των διάφορων ομάδων / ομαδοποιήσεων (τάξεις, έθνη κ.ά.) που καθορίζονται από την κοινωνική δομή (δηλαδή το χαρακτήρα

¹⁰³ Για περισσότερα αναφορικά με το ρόλο της ψυχολογίας και τις εξελίξεις που συνέτειναν στην ανάληψη του ρόλου αυτού, βλ. Abromeit J. (2011), *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*, USA, Cambridge University Press, chapter 5: Horkheimer's Integration of Psychoanalysis into His Theory of Contemporary Society σελ. 185-226 και Excursus I: The Theoretical Foundations of Horkheimer's Split with Erich Fromm in the Late 1930s σελ. 336-348.

¹⁰⁴ Η υλιστική σύλληψη της ιστορίας τελικά είναι τόσο η αντίθεση όσο και η συνέχιση της εγγελητικής φιλοσοφίας. Για το Hegel η φιλοσοφική προσέγγιση της ιστορίας γίνεται από την άποψη της ανάπτυξης της Ιδέας στην πραγματικότητα (Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 113, 114). Οι ιστορικές περίοδοι είναι οι εποχές της Ιδέας στην αυτοανάπτυξή της. Η εξέταση των εννοιών του γίνεται σε συνάρτηση με τις ίδιες τις έννοιες και το βαθμό εφαρμογής τους «στο βαθμό που η ουσία του μέλλοντος αναμένεται στον καθορισμό της ουσίας του παρόντος» (Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 114). Ως συνέχιση, η ιστορία κατασκευάζεται από τον αγώνα για κυριαρχία. Όμως για το άτομο στόχος δεν είναι το Πνεύμα αλλά η εξουσία υπό το πρίσμα της διαλεκτικής διαμόρφωσης της υλικής βάσης όπως προκύπτει από την πάλη με τη φύση. Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 117.

¹⁰⁵ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 117-118.

¹⁰⁶ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 119.

τους)¹⁰⁷. «Ο χαρακτηρισμός της ψυχολογίας ως βοηθητική επιστήμη της ιστορίας θεμελιώνεται στο γεγονός ότι κάθε κοινωνία που επικράτησε στη γη βασίζεται σε ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης των ανθρώπινων δυνάμεων και είναι επομένως ψυχολογικά συγκαθορισμένη»¹⁰⁸.

Η σύγχρονη ψυχολογία αποκαλύπτει ότι η διατήρηση των οικονομικών σχέσεων είναι δυνατή επειδή η δράση καθορίζεται όχι από τη γνώση, αλλά από μια δομή ορμών που οδηγεί σε ψευδή συνείδηση. Η ψυχική δομή των δρώντων διαρκώς ανανεώνεται σε συνάρτηση με το ρόλο τους στην οικονομική διαδικασία. Αποστολή της ψυχολογίας πλέον αποτελεί η διεύθυνση στους βαθύτερους ψυχικούς παράγοντες μέσω των οποίων η οικονομία διαμορφώνει τις συνθήκες των ανθρώπων, με διαφοροποίηση σε συνάρτηση με τα ποικίλα κοινωνικά στρώματα¹⁰⁹.

Οι ψυχολογικοί μηχανισμοί που συντείνουν στην προσαρμοστικότητα του ατόμου στην οικονομική του κατάσταση αναπτύσσονται στην πάροδο του χρόνου, αντιμετωπίζονται όμως ως δεδομένα κατά την εξέταση ιστορικών γεγονότων. Οι μηχανισμοί αυτοί αποτελούν μέρος της ψυχολογίας της αντίστοιχης εποχής. Στο ίδιο πλαίσιο υπάγεται και η άποψη ότι η ικανοποίηση των συμφερόντων μιας οικονομικής ομάδας είναι σε αρμονία με την ουσία του κόσμου, άποψη σύμφωνα με την οποία τελικά ο κόσμος είναι ριζωμένος σε μια αντικειμενική ηθική¹¹⁰. Συνέπεια αυτού είναι η αρμονία των απόψεων με τη δράση που απαιτείται από την οικονομία. Σε περιόδους σταθερότητας, η ψυχολογία προσφέρει τη διάκριση μεταξύ διαφόρων κοινωνικών τύπων, ενώ λαμβάνει αυξημένη σημασία σε κρίσιμες στιγμές, κατά τις οποίες η επίδραση των οικονομικών παραγόντων δεν είναι ο μοναδικός καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της ηθικής σύνθεσης των μελών διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Με την επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης, οι αλλαγές στους ανθρώπους που προκαλούνται από την οικονομία μπορούν να είναι τόσο ραγδαίες ώστε να μην επιτραπεί χρονικά η σταθεροποίησή τους ως μόνιμα χαρακτηριστικά. Υπό τις συνθήκες αυτές, τα σχετικά μόνιμα στοιχεία στην πνευματική δομή, και

¹⁰⁷ Η λειτουργία μιας ήδη υπάρχουσας κοινωνίας και η διατήρηση παρακαμαζουσών μορφών κοινωνίας εξαρτώνται μεταξύ άλλων και από ψυχολογικούς παράγοντες. Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 119.

¹⁰⁸ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 121.

¹⁰⁹ Για το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, παράμετρος διερεύνησης της ψυχολογίας ομάδας θα πρέπει να είναι ο βαθμός στον οποίο η λειτουργία του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία καθορίζεται από την τοποθέτησή του εντός μιας συγκεκριμένης ομάδας, από την κοινωνικοποίησή του και από τον τρόπο που η εργασία μορφοποιεί το χαρακτήρα. Αναγκαία είναι επίσης η διερεύνηση των ψυχικών μηχανισμών που διατηρούν κρυφές τις εντάσεις μεταξύ των κοινωνικών τάξεων που οδηγούν σε συγκρούσεις στη βάση της οικονομικής κατάστασης. Περαιτέρω, άξια διερεύνησης είναι τόσο η εμπιστοσύνη των κοινωνικών ομάδων στην αναγκαιότητα της δεδομένης ιεραρχίας και των κοινωνικών δυνάμεων κατ' αντιδιαστολή προς την πίστη σε ένα άτομο – αρχηγό, όπως και η προέλευση των ψυχολογικών προδιαθέσεων που οδηγούν στην κοινωνική δράση που απαιτείται από τα άτομα. Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 120-122.

¹¹⁰ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 122.

επομένως η γενική ψυχολογία, αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα¹¹¹. Κατά συνέπεια, για την κατανόηση της ιστορίας είναι αναγκαία η ψυχολογία¹¹².

Η αποκάλυψη της ψυχολογικής διαμεσολάβησης μεταξύ των οικονομικών και πολιτισμικών εξελίξεων αναδεικνύει τη συσχέτιση μεταξύ των δύο πεδίων, και μάλιστα ότι οι αλλαγές στο οικονομικό πεδίο προκαλούν αλλαγές στο πολιτισμικό. Η συσχέτιση αυτή επιτρέπει τη σκέψη ότι η φορά συσχέτισης θα μπορούσε να αντιστραφεί, περίπτωση κατά την οποία η προτεραιότητα της οικονομίας και του πολιτισμού έναντι της ιστορίας θα αντιστραφεί επίσης¹¹³.

¹¹¹ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 128.

¹¹² Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 126.

¹¹³ Horkheimer, "History...", ό.π., σελ. 120.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Ανάγνωση αστικής κοινωνίας

Για την προσέγγιση και ανάπτυξη του θέματος ενασχόλησης του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, είναι σκόπιμη η «ανάγνωση», δηλαδή η σκιαγράφηση της επικρατούσας κατάστασης στην αστική κοινωνία, κάτι που απαιτεί την αναδρομή στις περιόδους ανάπτυξής της.

2.1. Άνοδος αστικής τάξης

Η άνοδος και επικράτηση της αστικής τάξης σήμανε πλήρη κοινωνική αναδιαμόρφωση. Κύριο στοιχείο του νέου αυτού κοινωνικού πλαισίου αποτελεί η επιστημονική θεωρία, η οποία επέφερε ουσιαστικά μια διανοητική και κοινωνική επανάσταση¹¹⁴. Ο διαφωτισμός κατά την περίοδο αυτή φέρει ουσιαστική διαφορά με αυτόν της σύγχρονης εποχής: έχοντας αναπτυχθεί η νέα κοινωνία ήδη, εντός της παλαιάς, αυτό που υπολειπόταν ήταν να αρθούν τα περιοριστικά δεσμά τόσο στο επίπεδο της οικονομίας, απελευθερώνοντας την αστική οικονομία από το φεουδαρχισμό, όσο και στο επίπεδο της επιστήμης, αποτινάσσοντας τις δογματικές προκαταλήψεις, και να βαδίσουν προς την αυτενέργεια¹¹⁵.

Ωστόσο, με την απώλεια του ελέγχου της οικονομίας στην εσωτερική αγορά κατά την ανάδυση της αστικής κυριαρχίας, η αριστοκρατία επιστρατεύει τις δυνατότητες που πήγαιναν από τη μέχρι πρότινος θέση ισχύος της και στρέφεται προς την παγκόσμια αγορά προκειμένου να περισώσει την κυριαρχία της. Έτσι, καταλήγει ουσιαστικά να είναι ο φορέας ελέγχου των σε διεθνές επίπεδο συναλλαγών, αναλαμβάνοντας στο νέο πλαίσιο ρόλο συνεργασίας μάλλον με την αστική τάξη, παρά αντιπαράθεσης. Η νεοαναδυόμενη αλληλεγγύη μεταξύ της αστικής τάξης και της (απερχόμενης) αυτής τάξης εξουσίας, επισφραγίζεται από την αντιμετώπιση της αστικής τάξης προς τη μεταφυσική: η παράμετρος αυτή εδραίωσης της κυριαρχίας του απερχόμενου καθεστώτος δεν αποβάλλεται, αλλά τοποθετείται εντός του πλαισίου δικαίου της αστικής κοινωνίας¹¹⁶.

2.2. Φιλελεύθερη περίοδος

Η ζωή στη φιλελεύθερη αστική κοινωνία κατακερματίζεται σε αμέτρητα διαφορετικά υποκείμενα και

¹¹⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 205.

¹¹⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 233.

¹¹⁶ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 22.

διαφορετικές σφαίρες (π.χ. ιδιωτική / δημόσια), που έρχονται σε αντίθεση μεταξύ τους¹¹⁷. Συνδεόμενη με την πραγματική / υλική κατάσταση, επικρατεί η εντύπωση περί αδιάσπαστης αρμονίας μεταξύ πραγματικότητας και Λόγου. Η βασική ιδέα που υποβόσκει είναι ότι ο πλουραλισμός απόψεων και συμφερόντων λειτουργεί εξισορροπητικά, με αποτέλεσμα την εξάλειψη τριβών¹¹⁸.

Κατά την περίοδο αυτή, υπήρχαν πολλές μικρές αυτοδύναμες επιχειρήσεις, στις οποίες κατανεμόταν η συνολική βιομηχανική παραγωγή, αλλά η κυρίαρχη τάξη ταυτιζόταν με την ομάδα των ιδιοκτητών¹¹⁹. Έτσι, η κοινωνία αναπαράγόταν από τα άτομα, χωρίς να συγκροτείται ως υποκείμενο, και χωρίς τα άτομα να έχουν την αντίστοιχη επίγνωση της πραγματικής αυτής διαδικασίας. Από τη στιγμή που οι «νόμοι» λειτουργίας της οικονομίας και τα αποτελέσματα της ανθρώπινης εργασίας εμφανίζονται ως αυτόνομες δυνάμεις, η πίστη σε ένα κρυφό νόημα δεν εξαφανίζεται¹²⁰.

Κατά τη φιλελεύθερη περίοδο εντοπίζονται οι απαρχές της αντίφασης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας που δημιουργεί η αναντιστοιχία ανάμεσα στις τεχνολογικές κατακτήσεις / δυνατότητες και στις επικρατούσες συνθήκες πόλωσης. Η αυξανόμενη πίεση στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα καλύπτεται / αντισταθμίζεται από την προώθηση της ιδέας της κοινωνικής αρμονίας και της προόδου. Αντίστροφα, τα κινήματα που κάνουν την εμφάνισή τους προς αντίδραση απέναντι στην εδραιόμενη αντίφαση καταλήγουν να λειτουργούν ενισχυτικά προς την ανάπτυξη του συστήματος: «Η δράση τους είναι όσο αντιφατική είναι και η τάξη την οποία στο τέλος η πράξη τους παγιώνει». Ο πεσιμισμός που αντανακλάται μεταξύ άλλων και στην έλλειψη εμπιστοσύνης στα κινήματα υποδηλώνει την υποβόσκουσα αντίληψη ότι η επικρατούσα κοινωνική τάξη δε βαίνει προς την κατεύθυνση της γενικής ευημερίας¹²¹. Στο πλαίσιο του προσανατολισμένου στο κέρδος οικονομικού συστήματος της αστικής κοινωνίας της περιόδου αυτής, η ανθρώπινη ζωή ουσιαστικά μετουσιώνεται σε οικονομικό στοιχείο, καθώς ως τέτοιο αποκτά αξία, και γενικά η εργασία και το οικονομικό όφελος ασυνείδητα μετατρέπονται σε εγγενές στοιχείο του υποκειμένου. Επίσης, η ατομική ελευθερία καθορίζεται από την αγοραστική δύναμη και την ιδιοκτησία¹²². Η επικρατούσα ανισότητα μεταξύ των ατόμων, που εκπορεύεται από το γεγονός αυτό, καλύπτεται από την επίφαση των ίσων δικαιωμάτων, τα οποία διασφάλιζαν τουλάχιστον ένα ελάχιστο ποσοστό ατομικής ελευθερίας¹²³.

¹¹⁷ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 287.

¹¹⁸ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 12-13.

¹¹⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 234.

¹²⁰ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 286-287.

¹²¹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 302.

¹²² Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 289.

¹²³ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 300.

Η φιλοσοφική σκέψη στη φιλελεύθερη αστική κοινωνία δεν προχωρά στη ρίζα των κοινωνικών ζητημάτων¹²⁴. Κατά την περίοδο αυτή εξαπλώνεται ο σκεπτικιστικός τρόπος σκέψης: η μετατροπή του υποκειμένου σε οικονομικό στοιχείο εκλαμβάνεται ως μια μεταξύ άλλων άποψη, και το κριτικό πνεύμα της αστικής τάξης, που υποβοήθησε την επικράτησή της επί της φεουδαρχίας, μεταβάλλεται από γενική σε ιδιωτική υπόθεση, από πρακτική σε συλλογιστική αντίδραση. Η αλήθεια χάνεται στο πλουραλιστικό αυτό πλαίσιο¹²⁵, και καταλήγει να αντιμετωπίζεται ως στοιχείο ενασχόλησης στο πλαίσιο της ψυχαγωγίας. Η γνώση και η κριτική εκλαμβάνονται ως εξειδικευμένες δραστηριότητες υπό το πρίσμα του καταμερισμού εργασίας. Έτσι, κατά το 19^ο αιώνα η φιλοσοφία υπηρετεί τη συνέχιση της οικονομικής διαδικασίας στη δεδομένη της μορφή¹²⁶.

2.3. Μονοπωλιακή περίοδος

Κατά τη μονοπωλιακή περίοδο εντείνονται τα χαρακτηριστικά που έκαναν την εμφάνισή τους στην προγενέστερη του φιλελευθερισμού. Η προώθηση της ανάπτυξης που συντελέστηκε από την τεχνολογική πρόοδο οδήγησε στην περίοδο της αυξημένης συγκέντρωσης, και στο διαχωρισμό των νομικών ιδιοκτητών από τη διεύθυνση των μεγάλων επιχειρήσεων¹²⁷. Ο διαχωρισμός αυτός σήμανε τη γενικότερη «αλλαγή στον τρόπο λειτουργίας τόσο του νομικού και πολιτικού μηχανισμού όσο και της ιδεολογίας»¹²⁸. Η αυτονόμηση της διεύθυνσης ισοδυναμεί με συρρίκνωση της εξουσίας των ιδιοκτητών στο «να διαδραματίσουν κάποιον αποφασιστικό κοινωνικό ρόλο»¹²⁹, και με μεταφορά του άμεσου έλεγχου της παραγωγής στην ομάδα των διευθυνόντων - κατά συνέπεια και μεγάλου μεριδίου εξουσίας και κυριαρχίας - σε σημείο ώστε να φτάνει η επιρροή τους στις ανώτερες νομικές και διοικητικές υπηρεσίες και το Κράτος. Εν τέλει, κατά την περίοδο αυτή η κυριαρχία εντοπίζεται στις βιομηχανικές και πολιτικές ηγετικές κλίκες¹³⁰.

Οι ανάγκες του οικονομικού συστήματος οδηγούν όχι μόνο στην κλιμάκωση της παραγωγής, που εκφράζεται με την αύξηση του πληθυσμού που απασχολείται - κάτι που μοιραία οδηγεί στον

¹²⁴ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 288-289.

¹²⁵ Κατά την περίοδο αυτή υπάρχει διαρκής ανάδυση ιδεολογιών με ουσιαστικό περιεχόμενο. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 296.

¹²⁶ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 288-289.

¹²⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 235.

¹²⁸ Χορκχάιμερ Μ. (1984), «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία», στο: Χορκχάιμερ Μ. (1984), *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Ύψιλον, σελ. 54.

¹²⁹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 54.

¹³⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 235-236.

πληθυσμιακό περιορισμό της κυρίαρχης ομάδας, αλλά και στην ενίσχυση της παραμέτρου της κατανάλωσης, ώστε να αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής, μέσω της δημιουργίας πλαστών αναγκών¹³¹. Ο ανταγωνισμός μεταξύ ομάδων ισχύος στο βωμό των στόχων που υπαγορεύονται από το οικονομικό σύστημα κορυφώνεται, κάτι που εύλογα συνδέεται με την ανάκυψη συγκρούσεων. Όμως η άρνηση της ύπαρξης συγκρούσεων στην κοινωνία μεγιστοποιείται, και εισάγονται στο προσκήνιο έννοιες όπως αυτή της μοίρας προς υποκατάσταση της έννοιας της υποβόσκουσας αρμονίας στην κοινωνία της προγενέστερης περιόδου. Οι ατομικές υλικές ανάγκες απαξιώνονται έναντι του ευρύτερου πλαισίου που συντίθεται από δυνάμεις ευρύτερες των ατομικών¹³².

Η κλιμάκωση του ανταγωνισμού με τη μετάθεση από το εγχώριο σε διεθνές επίπεδο μεταθέτει παράλληλα τον κυρίαρχο ρόλο για τον καθορισμό της κοινωνικής εξέλιξης από τους κόλπους της αστικής τάξης στο επίπεδο του κράτους¹³³. Έτσι, η κατεύθυνση που λαμβάνει η αστική κοινωνία στο πλαίσιο αυτό είναι προς την ανάπτυξη του κρατικού καπιταλισμού και την κυριαρχία της πολιτικής επί της οικονομίας¹³⁴. Στο νέο αυτό περιβάλλον, ο ανταγωνισμός μεταφέρεται στο διεθνές επίπεδο, το συμβόλαιο που διέπει τις εργασιακές σχέσεις αντικαθίσταται από τις διαταγές, και πιο σημαντικά, καταλύεται η ανεξαρτησία των οικονομικών / πολιτικών παραγόντων αλλά και της δικαιοσύνης. Στη νέα αυτή τάξη πραγμάτων σημειώνεται ένα άλμα στη μεταμόρφωση της αστικής σε αδιαμεσολάβητη κυριαρχία¹³⁵. Με άλλα λόγια, στο μονοπωλιακό πλαίσιο η κατάληξη είναι η κατάλυση του αστικού διαχωρισμού των εξουσιών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹³⁶ - τα ανθρώπινα δικαιώματα καταστρατηγούνται και εν τέλει αντιμετωπίζονται ως μια ακόμη ιδεολογία¹³⁷.

Στη μονοπωλιακή περίοδο η γένεση ιδεολογιών είναι τέτοιας έκτασης και η εναλλαγή τους τόσο ραγδαία και καταγιγιστική, που εξυπηρετεί όχι τον ερεθισμό της σκέψης, αλλά την κατακυριεύσή της¹³⁸.

¹³¹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 299.

¹³² Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 13.

¹³³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 205, και Abromeit J. (2011), *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 404-405.

¹³⁴ Η ολιγαρχική κλίκα που αναδύεται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας του ανταγωνισμού και διαχειρίζεται τον αστικό κόσμο κατά το δοκούν είναι ουσιαστικά το παραπέτασμα του φασισμού – άλλωστε «ο φασισμός δεν είναι αντίθετος με την αστική κοινωνία, αλλά είναι μάλλον η κατάλληλη μορφή της υπό ορισμένες ιστορικές συνθήκες». Η πορεία της ανάπτυξης ενός τέτοιου καθεστώτος βασίζεται πρωταρχικά σε μια άκαμπτη στρατιωτική και κοινωνική οργάνωση στην οικονομική βάση της παραγωγής και της απώθησης (η οποία είναι αναγκαία για την υποταγή στην εργασιακή πραγματικότητα). Έτσι επιτυγχάνεται η ανάληψη του ελέγχου / της διεύθυνσης της οικονομικής διαδικασίας. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 299.

¹³⁵ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 299-300.

¹³⁶ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 28-29.

¹³⁷ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 300.

¹³⁸ Για παράδειγμα αναφέρεται η εξύψωση του Λαού ως ψευδές είδωλο: ψευδές, υπό την έννοια ότι, ενώ έχει εγκυρότητα, όπως οι έννοιες του έθνους και της πατρίδας, δεν είναι ωστόσο η ιδέα στην οποία επικεντρώνεται ο στόχος των ενεργειών – αντίθετα προτάσσεται, ειδικά στα απολυταρχικά καθεστώτα, ώστε να γίνει εμβάθυνση

Με τη συγκέντρωση της πραγματικής δύναμης σε περιορισμένο κύκλο ανθρώπων, «αυξάνεται παράλληλα η δυνατότητα συνειδητών ιδεολογικών κατασκευών, καθιερώνεται μια διπλή αλήθεια στα πλαίσια της οποίας η Γνώση παραμένει προνόμιο των μυημένων [...] κι εξαπλώνεται ένας κυνισμός στην αντιμετώπιση της αλήθειας, και, γενικά, της σκέψης»¹³⁹.

Γενικότερα, ο καταναγκασμός που εφαρμόζεται στη σκέψη να κατακλυστεί από πραγματοποιημένες έννοιες καταλήγει να την οδηγήσει σε αποσύνθεση¹⁴⁰. Στην αντίστροφη όψη, έκδηλη είναι και η παρουσία του σκεπτικισμού, ο οποίος έρχεται για μια ακόμη φορά, όπως και στην έναρξή του, με μια απολυταρχία¹⁴¹. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο όμως την αφήνει ανέγγιχτη¹⁴².

Εν τέλει, στη σύγχρονη εποχή του κρατικού μονοπωλιακού καπιταλισμού συντελείται ουσιαστικά αναίρεση της προοδευτικής χροιάς των προηγούμενων περιόδων. Η προσπάθεια για βελτίωση του ανταγωνισμού και της παραγωγικότητας οδηγεί σε μείωση ενδιαφέροντος για τη θεωρητική σκέψη, εκτός αν συνδέεται με τις παραμέτρους ενδιαφέροντος της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας¹⁴³.

Παρόλο που η μετάβαση από την περίοδο του φιλελευθερισμού στη μονοπωλιακή «δεν έθιξε την εμπορευματική σχέση που συνεχίζει να βρίσκεται στη βάση των παραγωγικών σχέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο Χορκχάιμερ επισημαίνει τη σημασία επιμέρους σχηματισμών, τους οποίους πρέπει να λάβει υπόψη η κριτική θεωρία. Η σημαντικότερη είναι η παρακμή της αστικής ιδεολογίας, που συμβαδίζει με τον παραγκωνισμό της στην παραγωγική διαδικασία, και η αντικατάστασή της από τεχνοκρατικές αντιλήψεις και πολιτισμικά προϊόντα μιας μαζικής κουλτούρας. [...] Η απώλεια του κυριαρχικού ρόλου του αστού επιχειρηματία εντός της οικονομικής ζωής συνεπάγεται την παρακμή της αυτόνομης αστικής προσωπικότητας και των ιδεολογικών σχημάτων που την καθοδηγούσαν. Αυτή η εξέλιξη κάνει τον πολιτισμό πιο άμεσα εξαρτημένο από την οικονομία και τα κελεύσματα των κρατικών γραφειοκρατιών, γεγονός το οποίο οδηγεί τελικά στη μείωση των δυνατοτήτων αντίστασης που είχαν τη ρίζα τους στη σχετική αυτονομία του πολιτισμικού στοιχείου

των οικονομικών ανισοτήτων μέσω κυρίως της παροχής οικονομικών πλεονεκτημάτων στις κυρίαρχες ομάδες. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 296-298.

¹³⁹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 54-55.

¹⁴⁰ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 298.

¹⁴¹ Όμως σημειώνεται μια αντιστροφή στην έκφραση της απολυταρχίας: ενώ κατά το 16^ο-17^ο αιώνα ο ρόλος του κράτους είναι η προστασία του αστικού εμπορίου, κατά τη μονοπωλιακή περίοδο είναι το όργανο των δυνατότερων καπιταλιστικών ομάδων. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 289.

¹⁴² Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 289. Για περισσότερα, πρβλ. κεφάλαιο «Παραδοσιακή Θεωρία: Θεωρητικά ρεύματα», υποκεφάλαιο «Σκεπτικισμός».

¹⁴³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 205.

απέναντι στο οικονομικό. Η νέα αυτή κατάσταση επιτάσσει μια συγκεκριμένη διερεύνηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ της οικονομικής δυναμικής και των νέων μορφών του πολιτισμού»¹⁴⁴.

2.4. Η κατάσταση στη σύγχρονη αστική κοινωνία

2.4.1. Ιδανικά της αστικής κοινωνίας: Ελευθερία, Δικαιοσύνη, Ισότητα

Οι ιδέες λαμβάνουν το νόημά τους στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Στο σύγχρονο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, οι έννοιες της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας, οι οποίες είναι αλληλοσυνδεόμενες και ουσιαστικά αδιαχώριστες, παίρνουν το συγκεκριμένο τους περιεχόμενο από τις σχέσεις της ελεύθερης αγοράς, η οποία συν τω χρόνω υποτιθέμενα θα λειτουργούσε προς όφελος όλων¹⁴⁵.

Στην αστική κοινωνία, οι πόροι - και αντίστροφα η δυστυχία - δεν είναι κατανεμημένοι εξίσου στα μέλη της κοινωνίας¹⁴⁶. Προϋπόθεση των ιδανικών της Ισότητας και της Δικαιοσύνης είναι η ανισότητα των υποκειμένων¹⁴⁷. Το αίτημα / ιδανικό της ισότητας στη νεωτερική κοινωνία εκφράζεται ως άρση καθορισμένων ανισοτήτων στο πλαίσιο των σχέσεων δικαιοσύνης. Αυτό εκφράζεται και με το κοινά παραδεκτό περιεχόμενο της έννοιας της δικαιοσύνης, σύμφωνα με το οποίο «ο βαθμός ανισότητας των συνθηκών ζωής των ατόμων δε θα είναι τουλάχιστον μεγαλύτερος από αυτόν που υπαγορεύεται από τη διατήρηση της συνολικής κοινωνικής παροχής αγαθών στο δεδομένο επίπεδο». Στο πλαίσιο αυτό, απαιτείται ορθολογική θεμελίωση για την ανισότητα¹⁴⁸.

Με τη γένεση της αστικής κοινωνίας, η ισότητα μπροστά στο νόμο σήμαινε ένα βήμα προς την επίτευξη της δικαιοσύνης. Η ισότητα αυτή εκτεινόταν προς όλες τις κατευθύνσεις, εκτός της παραμέτρου της ιδιοκτησίας. Σήμερα έχει γίνει ανεπαρκής εξαιτίας ακριβώς αυτής της ανισότητας¹⁴⁹.

Η ιδέα της ισότητας αναγκαία φέρνει την ιδέα της ελευθερίας στο προσκήνιο. Από τη στιγμή που όλοι διατηρούν εξίσου δικαίωμα στην ευτυχία, συνεπάγεται ότι ο περιορισμός του δικαιώματος / της

¹⁴⁴ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 131.

¹⁴⁵ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 37-40.

¹⁴⁶ Στο πλαίσιο της εκλογίκευσης της κατάστασης αυτής, έχει υποστηριχθεί ότι η ταξική διαίρεση, δηλαδή η ανισότητα σε κοινωνικό επίπεδο, είναι προέκταση της ανισότητας που επικρατεί στη φύση. Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 39.

¹⁴⁷ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 37.

¹⁴⁸ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 40-41.

¹⁴⁹ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 41.

ελευθερίας αυτής - πόσο μάλλον η χρήση εξαναγκασμού - είναι κάτι που δεν εντάσσεται στο πνεύμα της σύγχρονης κοινωνίας¹⁵⁰.

Παρά το γεγονός ότι σε πραγματικό, υλικό επίπεδο, συντρέχουν οι συνθήκες που επιτρέπουν την πραγμάτωση των ιδανικών αυτών της αστικής κοινωνίας¹⁵¹, αυτό δε συντελείται, και γι αυτό το λόγο εξακολουθούν και έχουν νόημα ως έννοιες και ως ιδανικά¹⁵².

2.4.2. Λόγος

Η υψηλότερη έννοια της αστικής κοινωνίας είναι η έννοια του Λόγου¹⁵³. «Αν λογική σημαίνει τη διαμόρφωση της ζωής σύμφωνα με την ελεύθερη απόφαση των ανθρώπων στη βάση της γνώσης τους, τότε η απαίτηση για λογική σημαίνει τη δημιουργία μιας κοινωνικής οργάνωσης στην οποία τα άτομα μπορούν συλλογικά να ρυθμίσουν τη ζωή τους σε συνάρτηση με τις ανάγκες τους. Με την πραγματοποίηση της λογικής σε μια τέτοια κοινωνία, η φιλοσοφία θα εξαφανιζόταν»¹⁵⁴. Όμως στην αστική πρακτική πραγματικότητα, η λογική ορίζεται σε σύνδεση με την ατομική αυτοσυντήρηση¹⁵⁵. Έτσι, στη σύγχρονη εποχή η λογική είναι συνδεδεμένη με την πράξη και έχει «οδηγηθεί πιο ριζοσπαστικά από ποτέ πίσω στην εργαλειική της έννοια», καθώς η λειτουργία της εντάσσεται στην κατεύθυνση του καθορισμού της βέλτιστης προσαρμογής του μέσου στο σκοπό¹⁵⁶.

Η αυτοσυντήρηση αποτελεί τον απώτερο σκοπό, όσο και το μοναδικό ορθολογικό κριτήριο και ρίζα της επιλογής στον καθορισμό της πράξης. Όμως η δυνατότητα επιλογής συναρτάται με την ευχέρεια επιλογής, δηλαδή με τη διαθεσιμότητα διαφορετικών εναλλακτικών στο άτομο. Η ευχέρεια αυτή όμως καθορίζεται τόσο από το οικονομικό πεδίο, όσο και από το πολιτικό πεδίο της κοινωνικής ζωής. Έτσι,

¹⁵⁰ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 40.

¹⁵¹ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 38.

¹⁵² Πρβλ. Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 37.

¹⁵³ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 7. Μεγάλο ρόλο στην επικράτηση της αστικής λογικής διαδραμάτισε η θρησκεία, υποβάλλοντας στα άτομα την προτεραιότητα των γενικών σκοπών έναντι της ατομικής ζωής (Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 25). Με την ανάδυση του αστικού κράτους και την παράλληλη υποχώρηση της ισχύος της θρησκείας, η σχέση του ατόμου με την ολότητα προδιαγράφεται από τους νόμους. Αυτό αποτελεί και «τη συμβουλή της λογικής». Η θρησκεία καταλήγει να υποκατασταθεί από τους νόμους, δημιουργώντας έτσι ουσιαστικά μια θρησκεία της λογικής, η οποία ενσωματώνει ιερά σημεία σε συγκεκριμένα σύμβολα, και απαιτεί ανελαστικά τη λειτουργία του ατόμου προς όφελος του συνόλου με προβλεπόμενες κυρώσεις για την αντίθετη περίπτωση (Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 14-15). Εν τέλει με την υποβοήθηση της θρησκείας εξισώνεται η ορθολογική μορφή της αυτοσυντήρησης με την ελεύθερη υπακοή. Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 27.

¹⁵⁴ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 104.

¹⁵⁵ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 18, 20.

¹⁵⁶ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 11-12.

στο πλαίσιο της ταξικής κοινωνίας η δυνατότητα επιλογής καταλήγει να αφορά τις προνομιούχες ομάδες. Υπό τη σκοπιά της πολιτικής ζωής, η δυνατότητα επιλογής καθορίζεται από το καθεστώς κυριαρχίας τόσο ως προς το αντικείμενο της επιλογής, υπό την έννοια ότι η διαθεσιμότητα των επιλογών εξαρτάται από την προέγκριση του καθεστώτος, όσο και ως προς το υποκείμενο που προβαίνει στην επιλογή, μια και προκειμένου να απολαμβάνει ευχέρεια επιλογής το άτομο πρέπει να είναι εναρμονισμένο με το καθεστώς κυριαρχίας¹⁵⁷.

Με δεδομένη τη λογική αναγκαιότητα της συλλογικότητας για τη διασφάλιση της ατομικής ύπαρξης, η λογική στην ταξική κοινωνία καταλήγει να είναι ο τρόπος με τον οποίο το άτομο, αντιπαραθέτοντας στις συναλλαγές του την ατομική του χρηστικότητα / χρησιμότητα με αυτή του συνόλου, εν τέλει εντάσσεται / υποτάσσεται στο κοινωνικό σύνολο¹⁵⁸. Η υπακοή στη λογική συμπληρώνεται από τη χαλιναγωγή των ενστίκτων και των επιθυμιών: η μη χαλιναγωγή των ορμών ερμηνεύεται ως έλλειψη πολιτισμού, και βάσει αυτού εκλαμβάνεται ως απαραίτητη η επιβολή της εξουσίας για την πλήρωση της κοινωνικής υπόστασης των μη συμμορφούμενων περιπτώσεων, περιορίζοντας έτσι το πεδίο της επιλογής, της βούλησης και της διαφύλαξης της ατομικότητας¹⁵⁹.

Πέραν της λογικής που διέπει τις πράξεις για ένταξη του ατόμου στην ομάδα, λογική θεωρείται η πράξη που αποσκοπεί στην προστασία της συλλογικότητας. Υπό το πρίσμα αυτό, σε ακραίες περιπτώσεις, η θυσία για χάρη της ομάδας γίνεται ορθολογική. Όμως στο πλαίσιο της αστικής ταξικής κοινωνίας η προστασία της ομάδας ισοδυναμεί με την προστασία των κεκτημένων προνομίων και αγαθών, κάτι που αντιπροσωπεύει ουσιαστικά την ιδιοκτησία. Αντίστροφα, το περιουσιακό στοιχείο, δηλαδή το αντικείμενο, καταλήγει να προσδιορίζει την ταυτότητα του υποκειμένου και να την προεκτείνει στο μέλλον¹⁶⁰. Κατά συνέπεια, η έννοια του Λόγου συναρτάται με την ιδιοκτησία¹⁶¹.

¹⁵⁷ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 19-21.

¹⁵⁸ Με άλλα λόγια, η επιβολή του συνόλου στο άτομο στην αστική κοινωνία δε γίνεται πια μέσω του ενστίκτου, όπως στην πρωτόγονη κοινωνία, αλλά με βάση τη συνείδηση των ατόμων για τη χρηστικότητά / χρησιμότητά τους. Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 13-14.

¹⁵⁹ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 16.

¹⁶⁰ Με δεδομένη την ευρύτερη χρονική διάρκεια των αντικειμένων έναντι του ατόμου, μέσω των κεκτημένων καλλιεργείται η ιδέα στα άτομα ότι υπερβαίνουν την προσωπική τους διάρκεια στο χρόνο και διαιωνίζουν την ύπαρξή τους διαμέσου των γενεών. Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 24.

¹⁶¹ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 23-24.

2.4.3. Αντίφαση αστικής κοινωνίας

Έτσι, στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας η ατομική δραστηριότητα εκπορεύεται από τη λογική, ενώ η κοινωνική πρακτική, που δεν είναι άλλο από παράγωγο της ανθρώπινης δραστηριότητας, διέπεται από ανορθολογισμό, και καταλήγει αντί να αποβαίνει υπέρ του ανθρώπου, να είναι απάνθρωπη¹⁶². Το απαύγασμα της διαπίστωσης αυτής εντοπίζεται στη θέση ότι επιτρέπεται η υποχώρηση της λογικής από τη σκέψη του ατόμου στο βωμό της συλλογικότητας ως αναγκαία συνθήκη για την ατομική ύπαρξη¹⁶³, και ιδιαίτερα στην ορθολογικότητα που αποδίδεται στο θάνατο για την πατρίδα, η οποία έγκειται στο γεγονός ότι το κράτος μπορεί να εγγυηθεί την ύπαρξη, της οποίας η θυσία απαιτείται. Έτσι, η αστική λογική, δηλαδή η αρχή της αυτοσυντήρησης, λειτουργώντας υποστηρικτικά προς την εξουσία, καταλήγει στον αντίλογό της, δημιουργώντας μια καταφανή αντίφαση¹⁶⁴. Υπό το πρίσμα της έννοιας του Λόγου / αυτοσυντήρησης στο αστικό πλαίσιο, η ατομικότητα ουσιαστικά καταλύεται. Κατ' επέκταση, «η καταστροφή του Λόγου και του ατόμου είναι ένα. [...] Η αυτοσυντήρηση εξαφανίζει το υποκειμένο της»¹⁶⁵. Η εξαφάνιση των αυτόνομων πράξεων συνεπάγεται τη συρρίκνωση της ατομικότητας και κατά συνέπεια την εξαφάνιση του ίδιου του υποκειμένου¹⁶⁶.

Εν κατακλείδι, η λέξη Λόγος στη σύγχρονη εποχή είναι κενή νοήματος¹⁶⁷. Καθώς η αστική εννοιολόγηση της λογικής τη συνδέει με την αυτοσυντήρηση και την ατομικότητα, τα χαρακτηριστικά του αστικού καθεστώτος αντιβαίνουν στην αυτοσυντήρηση αλλά και την ίδια την αρχή της αστικής κοινωνίας, την ατομικότητα, σε σημείο εκμηδενισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο αστικός ορισμός της λογικής μέσω αυτοσυντήρησης αποτελεί τη συρρίκνωσή της¹⁶⁸. «Η κατά το δυνατόν πιο πλήρης προσαρμογή του υποκειμένου στην πραγματοποιημένη εξουσία της οικονομίας είναι η μορφή που η λογική πραγματικά παίρνει στην αστική κοινωνία»¹⁶⁹.

¹⁶² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 210.

¹⁶³ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 15.

¹⁶⁴ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 22.

¹⁶⁵ Μτσ., Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 31.

¹⁶⁶ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 33.

¹⁶⁷ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 31.

¹⁶⁸ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 54.

¹⁶⁹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 83.

2.4.4. Διαιώνιση κατεστημένης τάξης πραγμάτων

Η ανάπτυξη του πολιτισμού εκτάθηκε μεταξύ άλλων και προς την κατεύθυνση του εκτοπισμού της σωματικής δύναμης ως βάση εξουσίας. Με τη βιομηχανική εξέλιξη, η σωματική δύναμη χρησιμοποιήθηκε κατά βάση ως πυρήνας εργασίας και κατά συνέπεια ως βάση ανάπτυξης. Στη μονοπωλιακή περίοδο ανυψώνεται ξανά σε βασική αρχή, ως σημάδι δύναμης κρούσης και εξουσίας¹⁷⁰. Στο απαύγασμα της μονοπωλιακής περιόδου, όταν το πολιτικό πλαίσιο συμβαδίζει με το οικονομικό υιοθετώντας απολυταρχική μορφή, οι χρήσεις του σώματος ως μέσο χειρισμού, πειθαρχίας και υπακοής στο καθεστώς εκτείνονται στο σωματικό πειθαναγκασμό. Πέραν αυτού, ο πόνος επιφέρει επίσης μια εξισωτική επίδραση στα άτομα, συντελεί στην υποχώρηση της συνείδησης και τελικά την κατάλυση της ατομικότητας¹⁷¹.

Ως προς τον αντίποδα της σκέψης, στο βιομηχανικό περιβάλλον, το υποκείμενο δεν είναι πια απλά εξαρτώμενο από τα μηχανήματα παραγωγής, αλλά γίνεται το ίδιο εξάρτημα της παραγωγής – η συλλογιστική σκέψη πάνω στο νόημα για την αυτοσυντήρηση και η λογική προσοδευτικά υποχωρεί προς την εκμηδένισή της στο μονοπωλιακό πλαίσιο. Όμως, δε χάνεται μόνο η σκέψη, αλλά και η γνώση των πραγμάτων, όπως και η ίδια η γλωσσική ικανότητα, ως αποτέλεσμα της μετατροπής της στο βιομηχανικό πλαίσιο. Η γνώση κατατμείται, με αποτέλεσμα την πρόσκτηση μιας όψης του συνόλου από το άτομο, κάτι που το καθιστά εκτελεστικό, μηχανικό όργανο, αντί για γνώστη¹⁷².

Στην αστική κοινωνία, η σχέση μεταξύ των δυνατοτήτων και των αναγκών των ατόμων από τη μια, και του τρόπου ζωής στο κοινωνικό πλαίσιο από την άλλη, βρίσκεται σε τέτοια αντίθεση, που καταλήγει αναγκαία η επέμβαση στον ψυχισμό για την υποστήριξη και ανακύκλωση του υφιστάμενου τρόπου ζωής¹⁷³. Ο ψυχικός μηχανισμός των μελών μιας τάξης (από τη στιγμή που δεν ανήκουν σε προνομιούχα τάξη) εξυπηρετεί σε μεγάλο βαθμό την εσωτερίκευση ή τον εξορθολογισμό και τη συμπλήρωση του σωματικού εξαναγκασμού, καθώς αυτός δεν επαρκεί για την εξήγηση της ανοχής της ανισότητας και της πόλωσης στην κοινωνία. Πέραν αυτού, η συνειδητότητα και το καθήκον – δηλαδή η εσωτερίκευση του εξαναγκασμού – δε συγκροτούνται σε διανοητικό επίπεδο. Πρόκειται για μια διαδικασία εφάμιλλη της συγκρότησης π.χ. της θρησκείας, που πηγάζει από την ανάγκη για επεξεργασία της εγκόσμιας

¹⁷⁰ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 36.

¹⁷¹ Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 48-53.

¹⁷² Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 36-40.

¹⁷³ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 67.

πραγματικότητας, και καταλήγει να σχηματίζει μια πραγματικότητα που συνδέεται με τον ανθρώπινο ψυχισμό¹⁷⁴.

Η αστική σκέψη από το ξεκίνημά της αντιτάχθηκε στην εξουσία που εξέφραζε η παράδοση προτάσσοντας τη λογική¹⁷⁵. Η αποκαθήλωση των φορέων της πρότερης εξουσίας από την αστική τάξη θεωρήθηκε επαρκής όρος για την ανάπτυξη του δυναμικού του ατόμου. Ωστόσο, στην πραγματικότητα η απελευθέρωση αυτή έφερε το άτομο αντιμέτωπο με το οικονομικό σύστημα της βιομηχανίας. Η ανεξαρτησία του ατόμου και η απελευθέρωση από τις παραδόσεις και τους φορείς εξουσίας του Μεσαίωνα δεν ήταν εφαρμόσιμη στον ίδιο βαθμό παντού, και έτσι κατέληξε να είναι προνόμιο λίγων¹⁷⁶. Η αρχικά οξεία αντίθεση μεταξύ λογικής και εξουσίας / αυθεντίας αμβλύθηκε από την επιθυμία θεμελίωσης της εξουσίας στη λογική. Φορέας εξουσίας έγινε το ίδιο το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων¹⁷⁷. Έτσι, ο κεντρικός ρόλος της εξουσίας στην κοινωνία οφείλεται στην ίδια τη δομή της. Διέπει το σύνολο των σχέσεων και συμπεριφορών, και εκφράζεται τόσο με την αυθεντία, όσο και με το αντίστοιχό της της υποταγής¹⁷⁸. Σταδιακά, η αστική σκέψη κατέληξε στη θεοποίηση της εξουσίας¹⁷⁹: στην αστική φιλοσοφία ο ταξικός διαχωρισμός και γενικότερα οι επικρατούσες ανισότητες θεωρούνται παράγωγο ανθρώπινων πράξεων επιδεκτικό αλλαγής, αλλά αυτοτελής και εξωτερική πραγματικότητα, επιδεκτική αποκρυπτογράφησης¹⁸⁰. Έτσι, οι φορείς εξουσίας έχουν απομακρυνθεί από

¹⁷⁴ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 56-58.

¹⁷⁵ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 72.

¹⁷⁶ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 77-78.

¹⁷⁷ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 76, 78.

¹⁷⁸ Οι ορισμοί εμπεριέχουν νοηματικά αντιθετικά ζεύγη. Στην περίπτωση της εξουσίας, αυτά περιλαμβάνουν την αυθεντία και την υποταγή. Ωστόσο, η εξουσία μπορεί να εκφράζει και αντιφατικές καταστάσεις, όπως συνίστανται από τη μια από την προαγωγή της κοινωνικής προόδου σε περιόδους ύφεσης που διευκολύνεται από την ευχέρεια λήψης αποφάσεων που διακρίνει την ολιγάριθμη ηγεσία έναντι του συνόλου του κοινωνικού σώματος, και από την άλλη από την υποχώρηση της προόδου που συντελείται με την παρεμπόδιση της ανάπτυξης των ικανοτήτων των κυριαρχούμενων. Με άλλα λόγια, απαιτείται ανάλυση της κοινωνικής κατάστασης στην ολότητά της για τον προσδιορισμό του περιεχομένου της έννοιας αυτής. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 69-71.

¹⁷⁹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 72.

¹⁸⁰ Ο ανεξάρτητος επιχειρηματίας θεωρείται ότι έχει την ευχέρεια ανεξάρτητων αποφάσεων στο πλαίσιο της φιλελεύθερης οικονομίας. Ωστόσο, η πορεία του εξαρτάται από μη λογικά στοιχεία που σχετίζονται με τις ανεξέλεγκτες δυνάμεις που καθορίζουν τη λειτουργία της αγοράς, κάτι που τον καθιστά στην πραγματικότητα εξαρτημένο. Έτσι, στον πυρήνα της ελευθερίας του επιχειρηματία βρίσκεται η προσαρμογή σε κοινωνικές καταστάσεις, οι οποίες εκτυλίσσονται κατά ανεξέλεγκτο και μη ορθολογικό τρόπο. Η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια υπερκείμενη δύναμη, και οι διατομικές σχέσεις και γενικά η ανθρώπινη ύπαρξη κυριαρχούνται από μια απρόσωπη οικονομική αναγκαιότητα. Έτσι, δημιουργείται μια νέα και ισχυρή εξουσία. Αναφορικά όμως και με τη σύναψη σχέσης εργασίας, η επονομαζόμενη «ελευθερης» σύμβασης εμπεριέχει καμουφλαρισμένη την εξουσία. Πιο αναλυτικά, ενώ και οι δυο πλευρές σε μια σχέση εργασίας θεωρούνται ελεύθερες, η πίεση για εισόδο στη σχέση αυτή λειτουργεί διαφορετικά για κάθε πλευρά. Ο εργάτης αντιμετωπίζει την ανάγκη για επιβίωση και τον ανταγωνισμό στην προσπάθεια αυτή που προέρχεται από τους ομοταγείς του. Έτσι, είναι εξαρτημένος και σε μεγάλο βαθμό εξαναγκασμένος να προσαρμοστεί σε όρους προαποφασισμένους.

την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά η εξουσία επανεμφανίζεται φιλοσοφικά με τη μορφή μεταφυσικών εννοιών¹⁸¹.

Κατόπιν των ανωτέρω, με δεδομένο ότι εν τέλει δε συντελείται κατάλυση της μη λογικής εξουσίας (σύμφωνα με το αστικό πρόταγμα), αλλά συγκάλυψή της πίσω από την οικονομική αναγκαιότητα, οι ιδέες της ελευθερίας, της ισότητας, και της λογικής καταλήγουν να μη διαφέρουν τελικά από μια ιδεολογία. Η εξάρτηση στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας εμφανίζεται ως θεμελιωμένη σε φυσικές συνθήκες, αντί σε κοινωνικές, κάτι που την καθιστά δικαιολογημένη, και παγιώνεται ως τμήμα της πολιτισμικής ιστορίας. Η άποψη αυτή μετατρέπει μια ιστορική κατάσταση σε μη επιδεκτική μεταβολής και υπερϊστορική, και την ορθολογική, θεμελιωμένη στην κοινωνική διάσταση προσαρμογή στην ιεραρχία (προκειμένου για αύξηση της παραγωγικότητας) σε φυσική, θεμελιωμένη σε αντικειμενική αναγκαιότητα και κατά συνέπεια ανορθολογική¹⁸².

2.4.4.1. Πολιτική – ηθική – πολιτισμός¹⁸³

Η εξουσία που ασκείται κατεξοχήν μέσω της οικονομικής εξάρτησης βάσει της ιδιοκτησιακής κατάστασης του ατόμου ολοκληρώνεται από την πολιτική κατάσταση¹⁸⁴. «Αυτή η κοινωνική διαδικασία ασκείται μέσω της διαρκούς επίδρασης της κυρίαρχης κατάστασης»¹⁸⁵, κυρίως μέσω μη συνειδητών διαδικασιών. Στην οικονομία το άτομο εξισώνεται με οικονομικό στοιχείο / παράγοντα¹⁸⁶. Η αναγωγή του ατόμου σε φορέα οικονομικής λειτουργίας / οικονομικό στοιχείο ισοδυναμεί φιλοσοφικά με την κανονικοποίησή του και οδηγεί στην αποδυνάμωσή του. Επομένως, η ευτυχία / ευημερία του ατόμου αυτόματα παύει να αποτελεί σημείο ενδιαφέροντος της πολιτικής και εναπόκειται πια στο απόλυτο Πνεύμα¹⁸⁷, την τέχνη και τη μεταφυσική. Έτσι, η πολιτική νομιμοποιείται να κάνει χρήση του ατόμου ακόμη και παραβιάζοντας την ανεξαρτησία και την ατομικότητα προς την επίτευξη του πολιτικού

Συμπερασματικά, η ελεύθερη επιλογή στο στρώμα των εργατών όχι μόνο δεν υφίσταται, αλλά η υποβολή και εξαναγκασμός των μαζών σε εξουθενωτική εργασία εκλογικεύεται ως ηθική επιταγή. Από την άλλη, ο εργοδότης είναι μεν ο κάτοχος των μέσων παραγωγής, αλλά υπόκειται σε περιορισμούς που υπαγορεύονται από τα συνδικάτα και τον ανταγωνισμό της ελεύθερης αγοράς. Έτσι, ο καθορισμός της εργασίας γίνεται στη βάση της διαντίδρασης ανεξάρτητων και ανεξιχνίαστων δυνάμεων, και η κοινωνική διάκριση και πόλωση γίνεται αντιληπτή ως φυσική αναγκαιότητα. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 78-86.

¹⁸¹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 78-79.

¹⁸² Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 86-88.

¹⁸³ Ο πολιτισμός αποτελεί πεδίο κεντρικού ενδιαφέροντος για την Κριτική Θεωρία. Ενδεικτικά, για περαιτέρω λεπτομέρειες πρβλ. Jay, ό.π., σελ. 173-218.

¹⁸⁴ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 96.

¹⁸⁵ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 98.

¹⁸⁶ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 114.

¹⁸⁷ Πρβλ. ιδεαλισμό.

σκοπού¹⁸⁸.

Συντήρηση αυτής της κατάστασης ανισότητας συντελείται στο πεδίο του πολιτισμού με την προβολή εννοιών που συνδέονται με την ηθική¹⁸⁹. Πιο αναλυτικά, στο πέρασμα του χρόνου, καθώς αναδύθηκε η ατομικότητα και η ευχέρεια ατομικής απόφασης, αναδύθηκε και η ανάγκη για πνευματική καθοδήγηση προς το άτομο. Από τη μια για τα μέλη των ανώτερων στρωμάτων, η απόκτηση ηθικών αρχών ήταν σημαντική υπό την έννοια ότι αναλάμβαναν ρόλο λήψης αποφάσεων που πρότερα κατείχε η εξουσία. Από την άλλη, η ηθική για τις μάζες αποτελούσε την αιτιολόγηση βάσει της οποίας εκλογικευόταν η ανάληψη δράσης που οδηγεί σε απόκλιση από τα συμφέροντα (ενδιαφέροντα) ζωής τους και απαιτείται από τις δυνάμεις κυριαρχίας¹⁹⁰. Έτσι, η ηθική έχει τις ρίζες της στην αστική τάξη πραγμάτων¹⁹¹. Η έλλειψη ορθολογικής οργάνωσης του όλου στο οποίο συνεισφέρει το άτομο επιφέρει την αδυναμία αναγνώρισης της πραγματικής του σύνδεσης με αυτό. Έτσι, το όλο παρουσιάζεται ως παραίνεση και απαίτηση που εκφράζεται μέσω της συνείδησης και της ηθικής¹⁹². «Η ηθική αγωνία δεν επιβαρύνει μόνο την εργασία των ατόμων στη διαδικασία παραγωγής· όλη τους η ύπαρξη επηρεάζεται από αυτήν»¹⁹³. Στον κόσμο της εργαλειακότητας, η ηθική ουσιαστικά αντιπροσωπεύει «το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη και την ευτυχία της ζωής ως σύνολο»¹⁹⁴, και ουσιαστικά καταλύεται με την αλλαγή των χαρακτηριστικών της κοινωνίας. Υπό την έννοια αυτή, η ηθική εντάσσεται ουσιαστικά στην ίδια κατεύθυνση με αυτήν της προόδου¹⁹⁵. Ωστόσο, τα συνθετικά στοιχεία που εμπεριέχονται στην αστική ηθική ως αυτοσκοπός, ουσιαστικά παρεμποδίζουν την πρόοδο¹⁹⁶.

Η σύγχρονη εποχή χαρακτηρίζεται από την πάλη που μορφοποιείται από θεμελιώδεις οικονομικές τάσεις, και διαδραματίζεται σε διεθνές επίπεδο μεταξύ των μεγάλων εθνικών μπλοκ δύναμης, ενώ σε

¹⁸⁸ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 116. Η δικαιολογία για τέτοιου τύπου παραβιάσεις πηγάζει από το πεδίο της ηθικής. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 117.

¹⁸⁹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 90.

¹⁹⁰ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 16.

¹⁹¹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 18.

¹⁹² Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 20. Η προσπάθεια σύνδεσης της ηθικής με τη σύνεση αποτυγχάνει: η ηθική δεν προτάσσει θεμελίωση όπως η σύνεση, αλλά είναι ουσιαστικά μια ψυχική προδιάθεση. Περαιτέρω, η ηθική σχετίζεται με την αγάπη υπό την έννοια ότι το άτομο είναι ταυτόχρονα μέσο και σκοπός. Η αγάπη αυτή (εντός της ηθικής) απευθύνεται στο άτομο ως μέλος ενός μελλοντικού ευτυχισμένου συνόλου. Χωρίς αυτή τη χρονική προέκταση, που προϋποθέτει τη στέρηση στο παρόν, είναι αδύνατο να οριστεί. Η έκφραση της ηθικής συντελείται τόσο στο ατομικό (μικρο-) επίπεδο ως συμπόνια, κάτι που ισοδυναμεί ουσιαστικά με υποκριτική αντίδραση και συγκάλυψη των υφιστάμενων κοινωνικών ανισοτήτων, όσο και στο ομαδικό (μακρο-επίπεδο) μέσω του πεδίου της πολιτικής (Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 33-26). Στις κυρίαρχες κοινωνικές συνθήκες η συμπόνια και η πολιτική σπανίως έρχονται σε λογική σχέση μεταξύ τους. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 44.

¹⁹³ Μτσ., Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 21.

¹⁹⁴ Μτσ., Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 30.

¹⁹⁵ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 30.

¹⁹⁶ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 24.

εθνικό μεταξύ των τάξεων. Ωστόσο, ο ρόλος ενός πεδίου όπως οι κανονικότητες¹⁹⁷ του οικονομικού μηχανισμού δεν επαρκεί για την εξήγηση, σε ομαδικό επίπεδο, του πολιτισμού και του τρόπου λειτουργίας μιας κοινωνίας, και σε ατομικό, της συμπεριφοράς. Η οικονομική διαδικασία ως καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της κοινωνίας απαιτεί την εξέταση κάθε πεδίου σε συνάρτηση με αυτήν και σε σύνδεση με τον ανθρώπινο ψυχισμό. Η συμπεριφορά καθορίζεται από το χαρακτήρα, που διαμορφώνεται υπό την επίδραση του συνόλου των κοινωνικών θεσμών, οι οποίοι έχουν τυπική λειτουργία που αντιστοιχεί σε κάθε κοινωνικό στρώμα. Αντίστροφα, για την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τον πολιτισμό πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν τόσο ο επιμέρους ρόλος συγκεκριμένων πεδίων όσο και οι μεταβαλλόμενες δομικές σχέσεις μεταξύ τους¹⁹⁸. Έτσι, στο πλαίσιο του υλισμού εκλαμβάνεται ότι ο πολιτισμός αποτελεί το συνδετικό ιστό στο πλαίσιο μιας κοινωνίας¹⁹⁹. Ο πολιτισμός εκλαμβάνεται ως μια ενότητα που είναι ανεξάρτητη και υπερβαίνει τα άτομα²⁰⁰. Ασκεί τη δύναμή του μέσω της συμπεριφοράς των ανθρώπων, η οποία ανάγεται στα ανθρώπινα χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά με τη σειρά τους από τη μια μορφοποιούνται ως αποτέλεσμα του επικρατούντος πολιτισμού, ενώ από την άλλη παγιώνονται ως σταθερά δομικά στοιχεία του ψυχισμού. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια ανακυκλούμενη διαδικασία διαντίδρασης ολόκληρου συστήματος θεσμών με τον ψυχισμό²⁰¹. Έτσι, οι πολιτισμικοί θεσμοί λειτουργούν συνηγορώντας στη διατήρηση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων, και υπό αυτό το πλαίσιο ανατρέφονται και τα άτομα ώστε να γίνουν τα νέα μέλη της τάξης αυτής. Η τάση της διατήρησης της κατεστημένης τάξης πραγμάτων πηγάζει από την ίδια την κοινωνική δομή, που με τη σειρά της επιβεβαιώνεται από τη λειτουργία των πολιτισμικών θεσμών. Ωστόσο, η τάση αυτή στην πορεία αποδεσμεύεται από τη γενική κοινωνική δομή με την ιδιοποίησή της από τον εκάστοτε θεσμό, και ενδυναμώνεται από ίδιες ενέργειες και στρατηγικές που αναπτύσσει ο κάθε θεσμός²⁰². Με άλλα λόγια, η αποκρυπτογράφηση του ρόλου του πολιτισμού άπτεται της σύνδεσης των ιδεών με τις σχέσεις εξουσίας στην κοινωνία²⁰³: μια από τις λειτουργίες του πολιτισμού είναι ο ενστερνισμός της αναγκαιότητας για κυριαρχία / εξουσία μιας ομάδας ανθρώπων

¹⁹⁷ Κανονικότητα = επαναληπτικά παρατηρούμενα αποτελέσματα.

¹⁹⁸ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 53-54.

¹⁹⁹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 54.

²⁰⁰ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 59.

²⁰¹ Υπό το πρίσμα αυτό, τόσο οι υποκειμενιστικές προσεγγίσεις, όσο και οι αντικειμενιστικές, εκφράζουν αλήθεια. Ωστόσο, εκλαμβάνουν την ανθρώπινη φύση ως ομοιογενή ή αιώνια ουσία. Η οπτική αυτή είναι υπερϊστορική και καταλήγοντας ως εκ τούτου με χροιά είτε μηχανιστική, είτε μεταφυσική, αδυνατούν να ερμηνεύσουν την ανάδυση νέων ατομικών και κοινωνικών ποιοτήτων στην ιστορική διαδικασία. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 65-66.

²⁰² Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 121-122.

²⁰³ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 55.

πάνω σε μια άλλη²⁰⁴. Κατ' επέκταση, η ανισότητα μεταξύ των ατόμων δεν αφορά μόνο τον οικονομικό τομέα, αλλά και γενικότερα το πεδίο του πολιτισμού²⁰⁵.

2.4.4.2. Φορείς διαμεσολάβησης

Η οικογένεια κατέχει ειδική και μια από τις πιο σημαντικές θέσεις μεταξύ των διαμορφωτικών παραγόντων που μέσω συνειδητών και ασυνείδητων μηχανισμών επηρεάζουν τον ψυχικό χαρακτήρα των ανθρώπων. Διαμεσολαβεί τη μετάδοση της κοινωνικής πραγματικότητας στο παιδί, και εν τέλει διαμορφώνει το άτομο από την πιο μικρή ηλικία σύμφωνα με τον τύπο χαρακτήρα που απαιτεί ο κοινωνικός βίος στην αστική τάξη πραγμάτων²⁰⁶.

Η απόδοση σεβασμού / υπακοής στο οικογενειακό πλαίσιο, το οποίο αντανακλά το ευρύτερο κοινωνικό, δε συντελείται ως αποτέλεσμα προσπάθειας και επιβράβευσης²⁰⁷, αλλά εξ ορισμού, ως απόρροια της κατοχής φυσικού χαρακτηριστικού²⁰⁸. Πέρα από τη φυσική δύναμη του πατέρα, χαρακτηριστικό υπεροχής του αποτελεί και ένα άλλο φαινομενικά φυσικό χαρακτηριστικό: αυτό του κύριου κατόχου των χρημάτων / περιουσιακών στοιχείων, κάτι που τον καθιστά διαχειριστή της ζωής των μελών της οικογένειας, και κατ' επέκταση τα μετατρέπει σε στοιχείο ιδιοκτησίας. Έτσι, η εξουσία δεν αντανακλά μια σχέση, αλλά μάλλον ιδιοκτησία, καθώς η υπακοή αποδίδεται ως υποχρέωση που συνοδεύει φυσικά χαρακτηριστικά, και η εξουσία εκλαμβάνεται ως σταθερή ποιότητα²⁰⁹.

Τα απαιτούμενα από το κοινωνικό πλαίσιο χαρακτηριστικά διαμεσολαβούνται στο υπό ανάπτυξη άτομο κατά κύριο λόγο από τον πατέρα. Ωστόσο ο ρόλος που αποδίδεται και στη γυναίκα στο πλαίσιο της οικογένειας ενδυναμώνει την κατεστημένη τάξη πραγμάτων άμεσα και έμμεσα: με δεδομένη την εξάρτησή της από το σύζυγό της, προωθεί την προσαρμογή του προς τα κοινωνικά δεδομένα προκειμένου για την επιβίωσή της και την εξασφάλιση των απογόνων τους. Έμμεση επίδραση προς την ίδια κατεύθυνση επιφέρει το γεγονός ότι η αίσθηση της οικονομικής και κοινωνικής ευθύνης του άντρα για τη γυναίκα προσκτάται από τον άντρα ως χαρακτηριστικό του. Ο καταμερισμός αρμοδιοτήτων εντός του σχήματος αυτού της οικογένειας είναι σαφής: ο άντρας είναι ο κύριος / το αφεντικό, με ρόλο που

²⁰⁴ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 67.

²⁰⁵ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 38, 43.

²⁰⁶ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 98. Πρβλ. και Held, ό.π., σελ. 126-134.

²⁰⁷ Σε τέτοια περίπτωση, η εξουσία θα ήταν μια σχέση κατά την οποία η μια μεριά θα υποτασσόταν στην άλλη εξαιτίας της υπεροχής της, και η ανισότητα που τη διέπει θα εξαλειφόταν γιατί η υπακοή τελικά απελευθερώνει τον κατώτερο από την κατωτερότητά του. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 103.

²⁰⁸ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 100-101.

²⁰⁹ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 103-105.

άπτεται της οικονομικής υποστήριξης της οικογενειακής εστίας, και η γυναίκα έχει ως αποστολή τη φροντίδα της οικογενειακής εστίας²¹⁰. Οι ρόλοι αυτοί ανατίθενται σε συνάρτηση με το ευρύτερο φαινόμενο της εξειδίκευσης κατανομής αρμοδιοτήτων στην κοινωνία, όπως υπαγορεύονται από την οικονομία²¹¹. Η μονοπλευρικότητα που ανακύπτει στην ανατροφή του παιδιού από την αντικειμενοποίηση των γονέων μέσω της εξίσωσής τους με οικονομικό στοιχείο²¹² (κατ' αναλογία με τον ευρύτερο κοινωνικό τους ρόλο), την προώθηση της μονογαμίας και την ως εκ τούτου απαξίωση / αποβολή των αισθητηριακών στοιχείων, συντελεί στην αδυναμία κατανόησης και εναγκαλισμού του συνόλου των ανθρώπινων αναγκών - που εκτείνονται και προς την κατεύθυνση της κοινωνικότητας / σεξουαλικότητας - από το παιδί, και θέτουν τη βάση για τη σύνθεση ενός ψυχισμού γεμάτου αντιθέσεις και συγκρούσεις²¹³.

Από τη στιγμή που αυτή η κατάσταση δεν εξετάζεται σε συνάρτηση με τα πραγματικά γενεσιουργά της αίτια, τα οποία είναι κοινωνικά, το πραγματικό της νόημα αποκρύπτεται, ενδύεται μεταφυσικό μανδύα. Έτσι, εξακολουθεί να έχει εγκυρότητα και πέραν του οικογενειακού πλαισίου, μετατιθέμενη στο ευρύτερο κοινωνικό. «Παρά τη σχετική της αυτονομία, και ικανότητα αντίστασης, η τελευταία [η οικογένεια] είναι σε όλα τα σημεία εξαρτημένη από τη δυναμική της κοινωνίας ως σύνολο»²¹⁴.

Η οικογένεια συνδέεται με το δίκτυο του πολιτισμού συνεργατικά²¹⁵. Η οικογένεια συνδέεται όμως με το πολιτισμικό δίκτυο και ανταγωνιστικά, καθώς στους κόλπους της προσδίδεται η δυνατότητα ασύλου και έκφρασης της δυσαρέσκειας / δυστυχίας του ατόμου αναφορικά με την ευρύτερη κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό, προσδίδεται βήμα για την καλλιέργεια της ελπίδας για βελτίωση των όρων ζωής²¹⁶. Ωστόσο, η εξαφάνιση των μεσαιών στρωμάτων στο περιβάλλον πόλωσης της μονοπωλιακής περιόδου συνεπάγεται και την απώλεια της προστατευτικής λειτουργίας του σχολείου και της οικογένειας²¹⁷. Στο

²¹⁰ Η χειραφέτηση της γυναίκας ήρθε σε μια εποχή ανεργίας, καθιστώντας την επέκταση της δραστηριότητάς της στην επαγγελματική κοινωνικά ανεπιθύμητη. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 122.

²¹¹ Με δεδομένο ότι οι οικογενειακές σχέσεις διέπονται από τη διαμεσολάβηση της οικονομίας, ισχύει η ίδια αναγωγή του ατόμου σε οικονομικό στοιχείο και εντός της οικογένειας. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 114.

²¹² Βάσει της οποίας χειραγωγούνται τα φύλα. Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 44.

²¹³ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 119-122.

²¹⁴ Μτσ., Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 102.

²¹⁵ Ο θεμελιώδης ρόλος της οικογένειας στην παιδαγωγική και ως δημιουργός του τύπου σκέψης που είναι προσανατολισμένος στην εξουσία είναι εμφανής και σε όλα τα πολιτικά, ηθικά και θρησκευτικά κινήματα, τα οποία με τη σειρά τους ενισχύουν το θεσμό αυτό μέσω προπαγάνδας (π.χ. παρανομία των εξωσυζυγικών σχέσεων, περιορισμός των γυναικών στην οικιακή σφαίρα). Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 112.

²¹⁶ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 114. Πρβλ. και τις τοποθετήσεις υπέρ της μητριαρχικής οργάνωσης της οικογένειας αναφορικά με τα αντιεξουσιαστικά στοιχεία που εμπεριέχει. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 117-118.

²¹⁷ Horkheimer, *Vernunft*, ό.π., σελ. 39. Πρβλ. και Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 101.

πλαίσιο αυτό, η ανατροφή του ατόμου ασκείται απ' ευθείας από την κοινωνία - δεν είναι πια μια διαδικασία μεταξύ μεμονωμένων ανθρώπων, το παιδί καταλήγει να στέκει απέναντι στην κοινωνία αδιαμεσολάβητο, σε αντίθεση με την εποχή του φιλελευθερισμού, κατά την οποία ήταν ο πατέρας ο αντιπρόσωπος του παιδιού στην κοινωνία²¹⁸.

Πέραν της οικογένειας, φορέας διαμεσολάβησης είναι και το σχολείο, όπου λαμβάνει προτεραιότητα η καλλιέργεια και ο σεβασμός της σωματικής δύναμης έναντι της πνευματικής καλλιέργειας. Η πνευματική καλλιέργεια, περαιτέρω, αναλώνεται στην κατάκτηση πρακτικά χρήσιμης για το οικονομικό πλαίσιο τεχνικής αντί για την καλλιέργεια των ατομικών ικανοτήτων²¹⁹. Συμπερασματικά, το σχολείο λαμβάνει καθαρά το ρόλο της προπαρασκευής για την έξοδο στην οικονομοκρατούμενη ζωή.

2.4.4.3. Αποτελέσματα στο κοινωνικό σώμα

Στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, το άτομο σκέπτεται εντός ενός ορίζοντα μη αλήθειας, που κλείνει την πόρτα στην αληθινή χειραφέτηση²²⁰. Ενώ είναι φαινομενικά ελεύθερο να λειτουργήσει, ουσιαστικά δεν είναι άλλο από τον εκφραστή του κοινωνικού μηχανισμού²²¹.

Πιο αναλυτικά, το άτομο έχει αξία όχι στη βάση των δυνατοτήτων και αναγκών του αλλά μόνο σε αφαίρεση από την ατομικότητά του, ως φορέας χρήσιμων λειτουργιών στη διαδικασία της (ανα)παραγωγής του κεφαλαίου²²². Με άλλα λόγια, το άτομο προσδιορίζεται στη βάση του ρόλου που λαμβάνει το ίδιο στη σφαίρα του οικονομικού συστήματος²²³, αλλά και σε αντιπαράθεση με τον αντίστοιχο ρόλο που λαμβάνουν άλλα άτομα²²⁴. Έτσι, τα άτομα – μέλη της συλλογικότητας της αστικής κοινωνίας ισοπεδώνονται²²⁵, η ίδια η συλλογικότητα διασπάται, και συντελείται χειραγωγήση του ατόμου στη βάση του εσωτερικού του κόσμου, καθώς από τη μια λειτουργεί με γνώμονα τη λογική της ατομικότητας / αυτοσυντήρησης, και από την άλλη, με δεδομένο τον ενστερνισμό του ιδανικού της Ισότητας, απαιτείται η υποβάθμιση της ατομικότητας χάριν του συνόλου²²⁶.

Όχι λιγότερο σημαντικά, η καλλιέργεια της έλλειψης ανεξαρτησίας, της κατωτερότητας και της

²¹⁸ Horkheimer, *Vernunft*, ό.π., σελ. 41-43.

²¹⁹ Horkheimer, *Vernunft*, ό.π., σελ. 39-40.

²²⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 111.

²²¹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 197.

²²² Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 111.

²²³ Πρβλ. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 114.

²²⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 137.

²²⁵ Πρβλ. Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 39.

²²⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 137.

υποταγής ως ατομικά χαρακτηριστικά απαιτεί την απόδοση της αποτυχίας όχι σε κοινωνικές παραμέτρους, αλλά στο ίδιο το άτομο, ενδυσόμενη μεταφυσικό χαρακτήρα (π.χ. αμαρτία) ή νατουραλιστικό (π.χ. φυσικό ελάττωμα). Έτσι, προάγεται η αίσθηση της ενοχής στο άτομο, κάτι που αποστρέφει την κριτική από τα πραγματικά – κοινωνικά – αίτια²²⁷.

Σε μακρο-επίπεδο, «η αστική οικονομία είχε τούτη την επιδίωξη: τα άτομα, φροντίζοντας για τη δική τους ευτυχία, να διατηρούν παράλληλα και τη ζωή της κοινωνίας. Η ίδια η δομή της, ωστόσο, εμπεριέχει μια δυναμική που οδηγεί τελικά στη συγκέντρωση απ' τη μια μεριά μιας φανταστικής δύναμης, [...], κι απ' την άλλη μιας πλήρους υλικής και πνευματικής αδυναμίας»²²⁸. Πιο αναλυτικά, στόχος της αστικής κοινωνίας ήταν η διατήρηση της ατομικότητας με την παράλληλη μέριμνα για τη διατήρηση της κοινωνικής ολότητας, κάτι το οποίο, ακριβώς λόγω των χαρακτηριστικών της οικονομίας της, δεν είναι εφικτό να εκπληρωθεί: «η παραγωγή δεν είναι προσανατολισμένη με βάση τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου και την παράλληλη ικανοποίηση των ατομικών επιθυμιών' εκπληρώνει, αντίθετα, κατά κύριο λόγο τις απαιτήσεις μεμονωμένων ανθρώπων για κυριαρχία και μόνο σε έκτακτη ανάγκη φροντίζει και για τη ζωή του συνόλου. Μια τέτοια κατεύθυνση της παραγωγής ήταν, κάτω απ' το δεδομένο σύστημα ιδιοκτησίας, η αναπόδραστη συνέπεια της προοδευτικής κατ' αρχήν αντίληψης ότι τα άτομα μπορούν μόνο τους να φροντίζουν για τον εαυτό τους»²²⁹. Εμφανές είναι ότι «η αστική οργάνωση της ζωτικής διαδικασίας χάνει έτσι την πρωταρχική της γονιμότητα και καταντά στείρα και ανασταλτική. Οι άνθρωποι αναπαράγουν με την ίδια τους την εργασία μια πραγματικότητα που τους υποδουλώνει όλο και περισσότερο»²³⁰.

2.5. Σύνοψη

Υπό το πρίσμα αυτό ερμηνεύεται και η σύγχρονη κατάσταση της αστικής κοινωνίας: σε μακρο-επίπεδο, η ίδια η δυναμική του συστήματος τείνει να εξαλείψει τα θετικά του χαρακτηριστικά. Σε μικρο-επίπεδο, το άτομο υποτάσσεται πλήρως στην προσπάθεια να διατηρηθεί μια καταρρέουσα τάξη, και ο νους κυριαρχείται σε αυξανόμενο βαθμό από άκαμπτες κρίσεις και αξιωματικές έννοιες²³¹, παρά το γεγονός ότι η ανάδυση της αστικής κοινωνίας πυροδότησε ένα κριτικό πνεύμα προς απελευθέρωση από τις

²²⁷ Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 109.

²²⁸ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 32-33.

²²⁹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 33.

²³⁰ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 33.

²³¹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 178.

προγενέστερες δογματικές και απολυταρχικές μορφές²³².

Στο σύγχρονο πλαίσιο ο πρωταρχικός σκοπός της επικράτησης επί της φύσης δε γίνεται με βάση ένα ενοποιημένο σχέδιο και σκοπό, αλλά γίνεται εργαλείο για ιδιαίτερους / επιμέρους σκοπούς – άλλωστε, η ίδια η έννοια της εξουσίας πάνω σε κάτι συμπεριλαμβάνει τόσο την αυτοδιάθεση όσο και τη χρήση της για ίδιους σκοπούς. Έτσι, τα άτομα – φορείς του αστικού πνεύματος δε γίνονται κύριοι αλλά άγονται από από τις καταστάσεις, που, παρά το γεγονός ότι συγκροτούνται από τους ίδιους τους ανθρώπους, αντιμετωπίζονται ως μη υπολογίσιμες δυνάμεις της μοίρας. Ο μηχανισμός της κοινωνίας που παράγει ανασφάλεια και δυστυχία, αυτή η φαινομενικά αναγκαία εξάρτηση, γίνεται ένα ακατανόητο πεπρωμένο²³³.

Κατά συνέπεια, οι αρχικά τιθέμενοι στόχοι της αστικής κοινωνίας ουσιαστικά ματαιώνονται μέσα από τη λειτουργία της.

²³² Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 182.

²³³ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 182.

Κεφάλαιο Τρίτο: Παραδοσιακή Θεωρία - θεωρητικά ρεύματα

Η αντιφατική εικόνα της σύγχρονης αστικής κοινωνίας αντικατοπτρίζεται και στα θεωρητικά ρεύματα που έχουν αναδυθεί και επικρατήσει κατά καιρούς. Στη φιλοσοφία αναπτύχθηκαν έννοιες που εκτείνονται πέραν της πραγματικής κατάστασης του ανθρώπου. Παράπλευρο αποτέλεσμα αυτού στην αστική περίοδο αποτέλεσε η διαστρέβλωση των ανθρώπινων δυνατοτήτων εξισώνοντάς τις με αυτές που είναι αντιληπτές και επιτρεπτές εντός της κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ίδια η προσέγγιση της φιλοσοφίας εντός του σύγχρονου αστικού πλαισίου ριζώνεται στις υφιστάμενες κοινωνικές συνθήκες ύπαρξης, και υπό το πρίσμα τους λαμβάνουν περιεχόμενο οι φιλοσοφικές έννοιες²³⁴.

Πιο αναλυτικά, πολλές διαφορετικές θέσεις αναδύθηκαν στο πέρασμα του χρόνου στη φιλοσοφία και τη σκέψη γενικότερα. Αυτό αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις της ζώσας πραγματικότητας, ήδη από την ανάδυση της αστικής τάξης, που ήταν πολυτάραχη, με ανακατατάξεις, πολυάριθμες συγκρούσεις και εκτεταμένη οικονομική αποδιοργάνωση και εξαθλίωση. Ο διαχωρισμός της εγκόσμιας γνώσης από τη θρησκευτική σήμανε και την εμφάνιση πολλαπλότητας απόψεων, κάθε μια από τις οποίες παρουσιάζεται ως απόλυτη - πλην όμως η αλληλοαντίκρουσή τους πλήττει αυτό το υπό διεκδίκηση χαρακτηριστικό²³⁵. Παράλληλα καταβάλλονταν επανειλημμένα προσπάθειες για δημιουργία καθολικά έγκυρου θεωρητικού συστήματος²³⁶, οι οποίες δεν στέφθηκαν με επιτυχία. Ωστόσο, αναγνωρίζεται η παρουσία της αλήθειας εντός τους, κάτι που υποδεικνύει την υποκειμενικότητα και την ιστορική διαμόρφωση που τα διέπει²³⁷, και που είναι ουσιαστικά «απόδειξη ενός μεγάλου βαθμού αποσύνδεσης από τη δύναμη των κατηγοριών που αρχικά είχαν γίνει απόλυτες στην αστική φιλελεύθερη σκέψη»²³⁸. Ακραία θέση στο πλαίσιο αυτό αποτελεί ότι η αντικειμενική πραγματικότητα δεν εισέρχεται στη σκέψη, αλλά η σκέψη κατανοεί και έχει γνώση μόνο του εαυτού της. Ως εκ τούτου, το μεμονωμένο εγώ είναι η μόνη αντιληπτή πραγματικότητα για το άτομο. Η θέση αυτή συνεπάγεται την υποκειμενοποίηση της

²³⁴ Π.χ. η νόηση, το πνεύμα, η ηθική, η γνώση και η ευτυχία. Marcuse, "Philosophy...", σελ. 108.

²³⁵ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 266-269.

²³⁶ Η δημιουργία ενός καθολικά έγκυρου θεωρητικού συστήματος χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση δεδομένων, τη συμπερίληψη της πραγματικότητας σε ένα ενοποιημένο σύνολο, και την προσπάθεια για προσδιορισμό ενός ενιαίου θεμελίου για την καθολική εγκυρότητα της γνώσης. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 11.

²³⁷ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 10-11.

²³⁸ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 11. Ουσιαστικά γίνεται χρήση απόλυτων, υποστασιοποιημένων εννοιολογήσεων για τη συνειδητοποίηση της υποκειμενικότητας και της κοινωνικής επίδρασης στη διαμόρφωση των κοσμοθεωριών.

γνώσης, κάτι που ουσιαστικά είναι μια σκεπτικιστική λειτουργία²³⁹. Στο πλαίσιο αυτό έκανε την επανεμφάνισή του²⁴⁰ και ο σκεπτικισμός²⁴¹: «ως υποκειμενισμός, ο σκεπτικισμός συνιστά μια ουσιώδη πλευρά της σύγχρονης φιλοσοφίας»²⁴².

Υπό διαφορετικό πρίσμα αναδεικνύεται μια εξέλιξη αντίστροφης φοράς. Εν πρώτοις, η υποχώρηση της πίστης στην απόλυτη εγκυρότητα οποιουδήποτε θεωρητικού ρεύματος σήμανε το διαχωρισμό μορφής και περιεχομένου. Η εστίαση στο αντίστοιχο σημείο (μορφή ή περιεχόμενο) συνδέεται με εννοιολογική προσέγγιση αντιδιαμετρικού προσανατολισμού: σε γενικές γραμμές, από τη μια οι υπάρχουσες – παρελθούσες – κοσμοθεωρίες που εστίαζαν στο περιεχόμενο επενδύθηκαν μεταφυσικό (απόλυτο) χαρακτήρα, ενώ η διάνοηση που ανέλαβε την ηγεμονία κατά την άνοδο της αστικής τάξης, επικεντρώθηκε στη μορφή, που διεκδικεί επίσης απόλυτη εγκυρότητα. Έτσι, χωρίς τον κριτικό έλεγχο επί του περιεχομένου, ο αντικειμενικός έλεγχος των παλιών συστημάτων αντικαθίσταται από την περιγραφή, και η ιστορία της διάνοησης μετουσιώνεται σε μια νέα μεταφυσική²⁴³.

Συμπερασματικά, οι προσεγγίσεις που αναδύθηκαν σε γενικές γραμμές υπάγονται σε δυο αντιδιαμετρικά αντίθετες κατευθύνσεις που συνυπάρχουν στη διάνοηση: το σχετικισμό²⁴⁴ / υποκειμενικότητα και το δογματισμό. Όμως, όπως θα διαφανεί, η παρουσία των αντίθετων αυτών κατευθύνσεων στη διάνοηση δεν εκφράζεται αποκλειστικά με διαφορετικά ρεύματα, αλλά μπορεί να είναι εμφανής επίσης στο εσωτερικό τους, κάτι το οποίο μάλιστα αφορά και ρεύματα που έχουν κυριαρχήσει επί μακρόν στην αστική διάνοηση, όπως είναι ο θετικισμός και ο ιδεαλισμός. Πιο συγκεκριμένα επί των παραδειγμάτων αυτών, στο θετικισμό αποδίδεται διαρκώς έμφαση στον πεπερασμένο και υπό συμβάσεις χαρακτήρα της γνώσης, ενώ παράλληλα αναγνωρίζονται αλήθειες ως αιώνιες και υποστασιοποιούνται / φετιχοποιούνται έννοιες και κατηγορίες. Από την άλλη, στον ιδεαλισμό του Καντ αναγνωρίζεται η αισθητηριακά προσλήψιμη μορφή γνώσης, και παράλληλα υποστηρίζεται η ύπαρξη απόλυτης γνώσης, ανεξάρτητης από κάθε αισθητηριακή εμπειρία. Έτσι, ο

²³⁹ Στο πλαίσιο αυτό της υποκειμενοποίησης της γνώσης, η επιστήμη μετατράπηκε σε υποκειμενικό μέσο πληροφόρησης, το οποίο χρησιμοποιείται προκειμένου για τη συστηματοποίηση των δεδομένων γεγονότων, και η φιλοσοφία σε επιστημολογία με αντικείμενο τις γενικές, αιώνιες μορφές σκέψης. Horkheimer, “Montaigne...”, ό.π., σελ. 279.

²⁴⁰ Από την εποχή της αρχαιότητας.

²⁴¹ Horkheimer, “Montaigne...”, ό.π., σελ. 268-269.

²⁴² Horkheimer, “Montaigne...”, ό.π., σελ. 278.

²⁴³ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 12-13.

²⁴⁴ «Ο σύγχρονος σχετικισμός είναι ουσιαστικά η ιδεολογική συνθηκολόγηση του φιλελευθερισμού με τα απολυταρχικά συστήματα. [...] Ο σχετικισμός χωρίς φιλοσοφική θεμελίωση, είναι ένα στοιχείο κοινωνικής δυναμικής που κινείται προς αυταρχικές μορφές. Η αδιαφορία προς την ιδέα στη θεωρία είναι ο προπομπός του κυνισμού στην πρακτική ζωή». Horkheimer, “The Latest Attack...”, ό.π., σελ. 165.

σκεπτικισμός απέναντι σε κάθε θεωρία από τη μια, και η αφελής πίστη σε αποκομμένες έννοιες και αρχές από την άλλη είναι χαρακτηριστικά της σύγχρονης αστικής σκέψης²⁴⁵.

3.1. Σκεπτικισμός

Βασικοί άξονες στο σκεπτικισμό είναι από τη μια η ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου με βάση την κοινή λογική, και από την άλλη η προσαρμογή στη δεδομένη τάξη πραγμάτων²⁴⁶. Η στάση που θεωρείται ενδεδειγμένη στο πλαίσιο του σκεπτικισμού είναι αυτή της αταραξίας²⁴⁷ και η καταφυγή στην ιδιωτική εσωτερικότητα, όπου εντοπίζεται ο ενδεδειγμένος χώρος για την προσπέλαση οποιασδήποτε τυχόν ανισότητας και επαχθών υποχρεώσεων που ισχύουν στον εξωτερικό κόσμο²⁴⁸. Η ίδια η επιστήμη γίνεται αποδεκτή / ανεκτή μόνο στο βαθμό που δεν αντιτάσσεται προς τη δεδομένη τάξη πραγμάτων²⁴⁹. Πέραν αυτού, από το πλαίσιο του δεν προκύπτει συγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης. Με δεδομένη τη σημασία που αποδίδει στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων, από τη στιγμή που δεν αποδεικνύεται κάτι ως καλύτερο από το υπάρχον, θεωρείται ότι δε συντρέχει λόγος για ανάληψη δράσης²⁵⁰.

Παρά την αδυναμία του για πραγματική γνώση, το εμπειρικό υποκείμενο είναι η μοναδική βάση στήριξης στο σκεπτικισμό²⁵¹. Το ανθρώπινο ον εξαντλείται στην έννοια του απομονωμένου, εμπειρικού ατόμου που συγκροτείται από τις πολλές στιγμές της ζωής²⁵².

²⁴⁵ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 177-180.

²⁴⁶ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 271-273, 280.

²⁴⁷ Προς διευκρίνιση της έννοιας της σκεπτικιστικής αταραξίας, είναι σκόπιμη η αντιπαράθεσή της προς την έννοια της συνείδησης.

Πιο συγκεκριμένα, η εσωτερίκευση των κοινωνικών απαιτήσεων πυροδοτεί τη δημιουργία της συνείδησης, η οποία, «σε αντίθεση με τη σκεπτικιστική αταραξία, ωθεί προς την αυτενεργοποίηση του ατόμου, προς τη δραστηριότητα και την εργασία». Πρόκειται δηλαδή για μια ενεργητική παράμετρο, με βλέψη στη συνεισφορά στη ζωή της κοινωνίας ως σύνολο. Υπό το πρίσμα αυτό, η έννοια της ολότητας, αλλά και της ελευθερίας είναι ασύλληπτες χωρίς τη συνείδηση. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 306.

²⁴⁸ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 271. Έτσι, ενώ η καταπίεση στο πλαίσιο του σκεπτικισμού είναι απεχθής, η ανάληψη δράσης για την υπέρβασή της εκτείνεται πέραν του προγράμματος δράσης του. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 284.

²⁴⁹ Όπως συμβαίνει και στο πλαίσιο του Προτεσταντισμού. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 276.

²⁵⁰ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 269-270. Ουσιαστικά, ο σκεπτικισμός δε διαφοροποιείται από το στωικισμό. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 280.

²⁵¹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 279.

²⁵² Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 284.

3.1.1. Κριτική

Μια πιο κριτική ματιά επί του σκεπτικισμού αναδεικνύει ότι η ζωή στην αστική κοινωνία εκτυλίσσεται στα πεδία των ξεχωριστών, σαφώς διαχωρισμένων σφαιρών της οικονομίας από τη μια, και του πολιτισμού από την άλλη. Ενώ στο πεδίο της οικονομίας επικρατούν σχέσεις ανταγωνισμού, στο πεδίο του πολιτισμού βασιλεύει η αιώνια αρμονία. Στο κοινωνικό επίπεδο η αρμονία αυτή καλλιεργείται από τους πολιτισμικούς φορείς, ενώ στο ατομικό ο ρόλος αυτός αναλαμβάνεται από την εσωτερικότητα²⁵³. Έτσι, η απόσυρση στην εσωτερικότητα που προωθείται στο πλαίσιο του σκεπτικισμού επικυρώνει το διαχωρισμό της πολιτισμικής από την οικονομική σφαίρα και αποκεντρώνει την προσοχή από τη λειτουργία και τις επιδράσεις της λειτουργίας της οικονομικής σφαίρας²⁵⁴.

Σε μικρο-επίπεδο, το άτομο στη σύγχρονη κοινωνία είναι χειραφετημένο, και κατά συνέπεια είναι σε θέση να διακρίνει την αντίφαση που την χαρακτηρίζει, αλλά και τόσο εξαρτημένο από αυτήν που αδυνατεί να ξεπεράσει συνειδητά την κατάσταση αυτή. Έτσι, υιοθετεί σκεπτικιστική στάση απέναντι σε κάθε ιδεολογία, και πρακτικά όχι απλά καταλήγει να ενστερνίζεται τους από το οικονομικό σύστημα τιθέμενους στόχους, αλλά και να εναρμονίζεται πλήρως με το καθεστώς της κυριαρχίας²⁵⁵, διαιωνίζοντας κατά τον τρόπο αυτόν την αντίφαση που βιώνει.

Περαιτέρω, η ανεξαρτησία του υποκειμένου από τα εξωτερικά γεγονότα αποτελεί κεντρικό σημείο στον σκεπτικιστικό τρόπο σκέψης. Ωστόσο, τόσο η απόσυρση του υποκειμένου στην εσωτερικότητα, όσο και η ίδια η διαμόρφωση της προσωπικότητας, είναι διαδικασίες του εμπειρικού κόσμου και επομένως άπτονται της υλικής / κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, η απόσυρση είναι τόσο επιλογή κατόπιν αντίστοιχης κρίσης, που συναρτάται με τα ατομικά κοινωνικοοικονομικά δεδομένα που επενεργούν προς τη διαμόρφωση της προσωπικότητας, όσο και δυνατότητα, που προσδίδεται στο άτομο βάσει των δεδομένων του κοινωνικού μακρο-περιβάλλοντος²⁵⁶. Η θέση ότι η απόσυρση στην εσωτερικότητα αποτελεί μια σταθερή δυνατότητα δημιουργεί την εντύπωση της ανεξαρτησίας του υποκειμένου από το εξωτερικό περιβάλλον που είναι επίφαση²⁵⁷. Πέραν αυτού, η απόσυρση στην εσωτερικότητα ως χώρος επίλυσης των εξωτερικών αδικιών και χαλάρωσης και ψυχαγωγίας στη σύγχρονη κοινωνία αποτελεί ουσιαστικά έκφραση στωικισμού των εύπορων τάξεων. Για τις μάζες αναπτύσσεται ένα άλλο

²⁵³ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 271.

²⁵⁴ Όπως είναι η δημιουργία κοινωνικών ανισοτήτων και ταξικών διαχωρισμών.

²⁵⁵ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 296.

²⁵⁶ Σε δημοκρατικό περιβάλλον μια τέτοια δυνατότητα προσδίδεται σε ορισμένους κύκλους ανθρώπων, ενώ σε απολυταρχικό καταλύεται τελείως. Η ελευθερία κρίσης πραγματοποιείται μόνο σε συνάρτηση με την ελευθερία του κοινωνικού όλου, και η υποκειμενικότητα διατηρείται μόνο σε συνάρτηση με τη διατήρηση του αντίστοιχου κοινωνικού πλαισίου ως σύνολο. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 290-291.

²⁵⁷ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 290.

είδος εσωτερικότητας: η ανάπτυξη της νέας εργασιακής πειθαρχίας στη βιομηχανία, όπως είναι απαραίτητη για τις ανάγκες του ανταγωνισμού στο πλαίσιο του επικρατούντος οικονομικού συστήματος οδήγησε στην εσωτερίκευση της υποχρέωσης και του καθήκοντος. Κατά συνέπεια, η εσωτερικότητα του ατόμου των μαζών δε συνεπάγεται τη χαλάρωση, αλλά την αυστηρή συνείδηση, που αποδίδει ευθύνες στο ίδιο το άτομο για την κατάστασή του και το εξωθεί σε περαιτέρω εργασία²⁵⁸. Έτσι, η στωική αντιμετώπιση των σκεπτικιστών συνδέεται ουσιαστικά με την ιδιοκτησιακή κατάσταση.

Γενικότερα, κατά το 16ο αιώνα, η σκεπτικιστική μετριοπάθεια ήταν προοδευτική στάση, καθώς αντιστοιχούσε με τη διατήρηση της ανεξαρτησίας από τη θρησκεία. Η στάση αυτή επέφερε ως αποτέλεσμα την προώθηση της γενικής ευημερίας, και όχι της ατομικής. Κατά την περίοδο του φιλελευθερισμού, όταν το άτομο απολάμβανε αυτονομία και ευχέρεια επιλογής στις συναλλαγές (κάτι που συνεπάγεται την ισότητα μεταξύ των ατόμων), ο κονφορμισμός του σκεπτικισμού δεν ήταν επιβλαβής για την πορεία του κοινωνικού όλου. Στο σύγχρονο οικονομικό πλαίσιο έχουν απωλεσθεί τα προγενέστερα προοδευτικά χαρακτηριστικά²⁵⁹. Η αντίφαση της σύγχρονης κοινωνίας καλλιεργεί το έδαφος για καταφυγή στο σκεπτικισμό²⁶⁰. Ωστόσο, ο σκεπτικισμός έχει άμεση σύνδεση με τις υλικές συνθήκες που επιτρέπουν την ανάπτυξή του. Κατά συνέπεια, είναι εφαρμόσιμος σε μια πιο ελεύθερη κοινωνική οργάνωση²⁶¹. Στο σύγχρονο πλαίσιο της ανάδυσης του μονοπωλίου και της απολυταρχίας²⁶², η σκεπτικιστική αποστασιοποίηση και μετριοπάθεια δεν εκφράζει την αλληλεγγύη αλλά αποβαίνει στο αντίθετο άκρο²⁶³. Τελικά, κεντρικό σημείο και βασική αξία που διέπει τις θέσεις του σκεπτικισμού είναι ο σεβασμός προς την παράδοση, τους νόμους και την κατεστημένη τάξη πραγμάτων²⁶⁴. Στο βωμό του σεβασμού προς την κατεστημένη τάξη πραγμάτων που αποδίδεται στο πλαίσιο του σκεπτικισμού, η κρίση καταδικάζεται²⁶⁵, η ανεξαρτησία της σκέψης θεωρείται δογματισμός²⁶⁶, απαξιώνεται η λογική²⁶⁷

²⁵⁸ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 272-273.

²⁵⁹ Η σύγχρονη επικρατούσα κοινωνική τάξη έχει απωλέσει την προγενέστερη αφηρημένη ελευθερία της και η εξαφάνιση της ισότητας συνεπεία του ταξικού διαχωρισμού των μέσων παραγωγής μετουσίωσε την ελεύθερη ανταλλαγή σε συμβόλαιο εργασίας. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 291-295.

²⁶⁰ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 308.

²⁶¹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 311.

²⁶² Η δικτατορία είναι η πιο κατάλληλη μορφή διακυβέρνησης για τη μονοπωλιακή οικονομία. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 293.

²⁶³ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 292.

²⁶⁴ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 270.

²⁶⁵ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 274, 276. Χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει την έλλειψη κριτικής ικανότητας στην αναγνώριση των ανισοροπιών, ανισοτήτων και ελλείψεων του καθεστώτος. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 271.

²⁶⁶ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 270.

²⁶⁷ Μάλιστα, σε συνάρτηση με το σεβασμό που αποδίδεται στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων στο πλαίσιο του σκεπτικισμού, θεωρείται και επιβλαβής. Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 274.

και απορρίπτεται κάθε αξία²⁶⁸. Σε τέτοιο πλαίσιο, ο σκεπτικισμός, ο σχετικισμός και η ανοχή συγκαλύπτουν την υποταγή σε μη ορθολογικές σχέσεις²⁶⁹.

Συμπερασματικά, ο σκεπτικισμός οδηγεί στον πεσιμισμό και την αδράνεια: «Ο σκεπτικισμός είναι μια παθολογική μορφή διανοητικής ανεξαρτησίας· είναι απρόσβλητος από την αλήθεια όσο και από την αναλήθεια»²⁷⁰. «Σήμερα, ο σκεπτικισμός αντιτίθεται σε τίποτα άλλο παρά το ενδιαφέρον για ένα καλύτερο μέλλον»²⁷¹. Τελικά, το ρόλο που εκλαμβάνει ότι καταλαμβάνει ο σκεπτικισμός αναλαμβάνεται στο σύγχρονο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας από την Κριτική Θεωρία υπό τη σκοπιά του ανθρωπισμού²⁷².

3.2. Μεταφυσικές και θετικιστικές προσεγγίσεις

Είναι δύσκολο να συμφιλιώσει κανείς την επιστήμη με τη μεταφυσική. Τα μεταφυσικά θεωρητικά ρεύματα στράφηκαν στην επίκληση του φυσικού Λόγου προκειμένου για την επικύρωση της εγκυρότητάς τους. Όμως κατεξοχήν χώρος του φυσικού Λόγου θεωρείται η επιστήμη²⁷³. Στο (θετικιστικό) πλαίσιο της επιστήμης απορρίπτονται οι έννοιες²⁷⁴ και οι θέσεις της μεταφυσικής²⁷⁵ – μάλιστα θεωρείται ότι η γνώση είναι αποκλειστικά περιοχή της επιστήμης. Ουσιαστικά, ο θετικισμός βρίσκεται στον αντίποδα της μεταφυσικής²⁷⁶. Έτσι, «οι εκτιμήσεις της μεταφυσικής είναι σε αιώνια σύγκρουση με το είδος σκέψης που υποτιθέμενα πρέπει να τις υποστηρίζει»²⁷⁷. Η φιλοσοφία αποτελεί το πεδίο μέσω του οποίου γίνεται η προσπάθεια εναρμόνισης της επιστήμης και της μεταφυσικής και της επίλυσης της αντίφασης μεταξύ τους²⁷⁸.

²⁶⁸ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 284.

²⁶⁹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 295.

²⁷⁰ Μτσ., Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 307.

²⁷¹ Μτσ., Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 294.

²⁷² Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 311, και Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 399.

²⁷³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 132-135.

²⁷⁴ Αυτό ισχύει και για τις έννοιες που αναπτύχθηκαν σε σύνδεση ή σε αναλογία με αυτές, όπως π.χ. τη φετιχιστική έννοια του κράτους. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 139.

²⁷⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 132-133, 139.

²⁷⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 139.

²⁷⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 132. Η εγκυρότητα των μεταφυσικών συστημάτων πλήττεται επιπρόσθετα από την αλληλοακύρωση των εκάστοτε μεταφυσικών συστημάτων που ανακύπτουν.

²⁷⁸ Οι διάφορες προσπάθειες εναρμόνισης λαμβάνουν δύο βασικές κατευθύνσεις: είτε αποδίδεται αξία αποκλειστικά στην επιστήμη ως η μόνη δυνατή μορφή γνώσης, υποστηρίζοντας κατά συνέπεια την εξάλειψη της μεταφυσικής, είτε απαξιώνεται η επιστήμη ως απλά μια διανοητική τεχνική, συνδεδεμένη με τις πιο ευτελείς πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 135-136.

3.2.1. Μεταφυσική / Ιδεαλισμός

Η μεταφυσική πρεσβεύει και διερευνά την ύπαρξη μιας υπερανθρώπινης δομής, εξωτερικής της πεπερασμένης ύπαρξης εντός του κοινωνικού πλαισίου. Η δομή αυτή διέπει τον ατομικό / κοινωνικό βίο²⁷⁹, χαράζοντας τις κατευθυντήριες γραμμές της ζωής²⁸⁰. Έτσι, η εφήμερη ατομική ύπαρξη με όλα τα επιμέρους δεδομένα της (π.χ. δυσκολίες, ανισότητες) απαξιώνεται μπροστά στις υπερβατικές δυνάμεις που τη διευθύνουν²⁸¹.

Η ιδέα της απόλυτης ύπαρξης, εξωτερικής της απτής κοινωνικής πραγματικότητας και διάφορης της πεπερασμένης ατομικής ύπαρξης αποτελεί το επίκεντρο και στα ιδεαλιστικά θεωρητικά ρεύματα. Η ύπαρξη αυτή δεν εκλαμβάνεται ως οντότητα, αλλά ως πεδίο αναφοράς, ως πρότυπο που πρέπει να προσεγγιστεί. Ως εκ τούτου, αποτελεί πηγή κανονιστικότητας²⁸² για την κοινωνική πραγματικότητα που πρέπει να απολαμβάνει σεβασμού, εγείροντας απόλυτη απαίτηση από την ατομική ύπαρξη²⁸³, όπως άλλωστε και στο πλαίσιο των μεταφυσικών ρευμάτων γενικότερα²⁸⁴. Για το λόγο αυτό, η αντίθεση μεταξύ υλισμού και μεταφυσικής στο σημερινό πλαίσιο είναι ουσιαστικά αντίθεση ανάμεσα στον υλισμό και τον ιδεαλισμό²⁸⁵.

Με άλλα λόγια, η μεταφυσική και τα ιδεαλιστικά ρεύματα είναι ουσιαστικά αξιακά προσανατολισμένα²⁸⁶. Καθώς οι αξίες λειτουργούν ως καθοδηγός δύναμη στη ζωή, αντιστοιχούν με

²⁷⁹ Αυτή η πίστη βρίσκει την πιο ξεκάθαρη έκφρασή της στα θεολογικά συστήματα.

²⁸⁰ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 18, και Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 132.

²⁸¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 132, και Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 100.

²⁸² Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 18-19. Υπό το πρίσμα αυτό, το ιδιαίτερο εκλαμβάνεται ως παράδειγμα / επιβεβαίωση του γενικού. Επιπλέον, αποδίδεται μεγάλη σημασία στην πράξη που συνδέεται με τις γενικές αρχές. Αντίστοιχα, αποδίδεται μεγάλη σοβαρότητα στο σφάλμα που τις πλήττει. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 20.

²⁸³ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 18.

²⁸⁴ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 37.

²⁸⁵ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 21. Ο υλισμός αντιπαράκειται προς τον πνευματισμό και όχι προς τον ιδεαλισμό, ωστόσο και οι δυο αντιτίθενται προς τον ιδεαλισμό ως πραγματιστικές προσεγγίσεις έναντι μιας φιλοσοφίας της συνείδησης. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 14.

Ο υλισμός δεν αντιτίθεται στον ιδεαλισμό ως σύνολο. Μάλιστα, όπως άλλωστε διαφαίνεται από το πνεύμα που διαπνέει τις θέσεις και την προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας, η Κριτική Θεωρία αντλεί και πηγάζει από τον ιδεαλισμό, και ιδίως από το έργο του Hegel (πρβλ. Χρόνης, ό.π., σελ. 44-45). Αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Στα ουσιώδη σημεία του, ο ιδεαλισμός έγινε [...] κοινωνική φιλοσοφία με τον Hegel». Horkheimer, "The Present...", ό.π., σελ. 3. Η αντίθεση μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού έχει ως πυρήνα τη θέση περί εγγενούς νοήματος που υποβόσκει στην ιδέα της προαιώνιας και κανονιστικής δομής του κόσμου. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 33.

²⁸⁶ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 18. Ο προσδιορισμός των αξιών ισοδυναμεί υπό μία έννοια με την προσπάθεια θεμελίωσης πρακτικών στη φιλοσοφία. Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 32.

εντολές στα πρότυπα ηθικού κώδικα συμπεριφοράς²⁸⁷. Στον ιδεαλισμό, η ηθική και οι αξίες συνδέονται με το απόλυτα ελεύθερο υποκείμενο – έχουν καθαρά θεωρητική και υποκειμενική θεμελίωση, υπό το ίδιο πρότυπο της παραγωγής γνώσης του υποκειμένου για τον εαυτό του σε σύνδεση με το αυτόνομο Πνεύμα²⁸⁸.

Οι ιδεαλιστές φιλόσοφοι ανταποκρίνονται στην ανάγκη εκλογίκευσης της δράσης που αποσκοπεί στη συντήρηση / διαίωνιση της κοινωνικής ολότητας και δεν εντάσσεται στην κατεύθυνση της ικανοποίησης των ατομικών ενδιαφερόντων / συμφερόντων - μάλιστα μπορεί και να αντίκειται σ' αυτή - με την κατασκευή διαχρονικών αξιωμάτων, τα οποία επικυρώνουν με τη λογική, και για τα οποία κατά συνέπεια διεκδικούν ανεπιφύλακτη εγκυρότητα²⁸⁹. Έτσι, η ιδεαλιστική ηθική φιλοσοφία²⁹⁰ δεν έχει ως σημείο αναφοράς καμία ιστορική στιγμή. Έτσι, η ηθική γίνεται κατανοητή ως αιώνια κατηγορία, και μάλιστα ανάγεται σε ανθρώπινο χαρακτηριστικό²⁹¹.

Η προδιαγραφή της ηθικής πράξης γίνεται στη βάση του κοινού συμφέροντος / κοινού καλού²⁹².

²⁸⁷ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 33. Έτσι, έχουν κατά συνέπεια τον ίδιο χαρακτήρα καθοδήγησης όπως η κατηγορική προστακτική του Καντ.

²⁸⁸ Η προσέγγιση αυτή επέφερε τεράστιο αντίκτυπο στην επιστήμη και τη φιλοσοφία με την εισαγωγή της αξιακής ουδετερότητας. Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 45.

²⁸⁹ Κατ' επέκταση, η θέση της σύγχρονης εποχής ότι η υποχρέωση είναι εγγενές στοιχείο των φαινομένων συνδέεται με την επικρατούσα και προωθούμενη ηθική και αποτελεί ουσιαστικά ιδεαλιστικό στοιχείο. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 21.

²⁹⁰ Η ηθική σύλληψη της αστικής τάξης βρήκε την πιο καθαρή έκφρασή της στην κατηγορική προστακτική του Καντ. Στην έννοια αυτή, η πράξη με βάση το συμφέρον αντιπαράκειται προς την πράξη με βάση το κοινό καλό / το καθήκον. Όμως η αρετή δεν αντιστοιχεί στην πράξη ενάντια στα ατομικά συμφέροντα – συνίσταται στη δράση ανεξάρτητα απ' αυτά. Όμως, οι πραγματικοί λόγοι του ηθικού δρώντα για την πράξη είναι ασαφείς. Ο δρων δεν ξέρει ούτε γιατί το συνολικό είναι πιο σημαντικό από το μερικό, ούτε πώς να συμφιλιώσει αυτά τα δύο. Πιο συγκεκριμένα, το όλο διατηρείται στο βαθμό που τα μέλη του συντηρούνται και ικανοποιούν τις ανάγκες τους. Με δεδομένο ότι κάθε άτομο παράγει πράγματα που χρειάζονται άλλα άτομα, «οι ανάγκες της κοινότητας ως σύνολο καταλήγουν να ικανοποιούνται μέσω δραστηριοτήτων που είναι κατά τα φαινόμενα ανεξάρτητες μεταξύ τους και φαίνεται να υπηρετούν μόνο την ευημερία του ατόμου» (Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 19). Έτσι, το καντιανό γενικό συμφέρον είναι ουσιαστικά μια αόριστη σύλληψη. Έτσι, η κατηγορική προστακτική αναδεικνύει το φυσικό νόμο ως μέτρο σύγκρισης προς το φυσικό νόμο του ατόμου στην κοινωνία, που δεν είναι άλλος από το οικονομικό πλεονέκτημα (Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 18-19).

Η κατηγορική προστακτική υπονοεί τη μεταμόρφωση της κοινωνίας - κατ' επέκταση, και την κατάλυση της ατομικότητας. Κατά συνέπεια, η αστική ηθική ωθεί προς την υπέρβαση της τάξης πραγμάτων που την ανέδειξε ως αναγκαία. Αντίστροφα, η πραγμάτωση της κοινωνίας όπως προδιαγράφεται από την αντίληψη περί ηθικής (και κατηγορικής προστακτικής) παρεμποδίζεται ως αποτέλεσμα της λειτουργίας της κοινωνίας. Περαιτέρω, το καντιανό δόγμα, με δεδομένο ότι εμπεριέχει την αδύνατη έννοια μιας αιώνιας εντολής που απευθύνεται προς το ελεύθερο υποκείμενο, αλλά την ίδια στιγμή περιλαμβάνει τάσεις που προεξοφλούν το τέλος της ηθικής, φανερώνει την αντίφαση της αστικής τάξης πραγμάτων, που δημιουργείται από την προσκόλληση σε μια κατάσταση που βρίσκεται σε ένταση με την ίδια της τη σύλληψη του ορθολογισμού (Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 25).

²⁹¹ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 16.

²⁹² Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 21-22.

Γενικότερα αναφορικά με το άτομο στο πλαίσιο του ιδεαλισμού, η ελευθερία, και κατά συνέπεια – με δεδομένο ότι είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με αυτήν – και ο Λόγος²⁹³, πραγματοποιούνται στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου. Αυτό συνεπάγεται ότι δεν απαιτείται αλλαγή στο πραγματικό / υλικό επίπεδο (ανεξάρτητα δηλαδή από τις εξωτερικές συνθήκες). Στο πλαίσιο αυτό, οι ανάγκες, που συνεπάγονται τον περιορισμό της ελευθερίας, ξεπερνιούνται με την εκλογίκευσή τους στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου, επιτυγχάνοντας κατά τον τρόπο αυτό την ελευθερία. Έτσι, η ελευθερία δεν αντικρούει την αναγκαιότητα, αλλά την προϋποθέτει²⁹⁴.

3.2.1.1. Κριτική

Η προσπάθεια για προσέγγιση της απόλυτης ύπαρξης εκλαμβάνεται ως γραμμική πορεία προόδου, κάτι που συνεπάγεται και τη γραμμικότητα στη γνώση. Αυτό όμως βρίσκεται «σε αντίθεση με τη διαλεκτική έννοια της γνώσης ως μη ανεξάρτητης διαδικασίας που μπορεί να οριστεί μόνο στη συνάρτηση του δυναμισμού της κοινωνίας»²⁹⁵. Οι εξελίξεις συναρτώνται με την ατομική επιλογή και βούληση, κάτι που αντικρούει τη γραμμικότητα και την τοποθετεί στο πλαίσιο του ντετερμινισμού. Επιπλέον, υπό το ιδεαλιστικό πρίσμα υποστασιοποιείται η γνώση και αποδίδεται αυτονομία (βάσει υπερϊστορικότητας) στη σκέψη²⁹⁶.

Πέραν αυτού, η εννοιολόγηση της γραμμικότητας υπονοεί τη σταθερή φύση, και κατά συνέπεια την ανιστορικότητα του αντικειμένου – η χρονικότητα είναι μια «αδυναμία» που χαρακτηρίζει αποκλειστικά το υποκείμενο. Ως εκ τούτου, το αντικείμενο διαχωρίζεται σαφώς από το υποκείμενο, και υποστασιοποιείται²⁹⁷. Αντίθετα, στον υλισμό θεωρείται ότι το υποκείμενο επενεργεί στη διαμόρφωση του αντικειμένου και το αντίστροφο, ότι πρόκειται δηλαδή για διαλεκτική διαδικασία²⁹⁸. Υπό την έννοια αυτή ο αυστηρός διαχωρισμός τους οδηγεί σε στρεβλή κατανόηση.

Η εστίαση σε έναν υπερϊστορικό, απόλυτο πυρήνα, όπως γίνεται στο πλαίσιο της μεταφυσικής και του

²⁹³ Η έννοια του Λόγου προϋποθέτει την ελευθερία: η «ελευθερία αποτελεί τη μόνη μορφή στην οποία μπορεί να υπάρξει ο λόγος». Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 101. Το σημείο αυτό σηματοδοτεί τα όρια της φιλοσοφίας: αυτό που απαιτείται για την πραγματοποίηση του λόγου δεν είναι φιλοσοφικό εγχείρημα. Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 101.

²⁹⁴ Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 101.

²⁹⁵ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 30.

²⁹⁶ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 29-33.

²⁹⁷ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 30-31. Βέβαια, ο Hegel απέδιδε χρονικότητα στην αλήθεια και τη γνώση, και μάλιστα έφερε το σημείο αυτό στο επίκεντρο της φιλοσοφίας, καθώς πρέσβευε ότι η ύπαρξη του χρονικά πεπερασμένου συνεπάγεται και την ύπαρξη του απέραντου. Θεωρεί ότι τίποτα δεν είναι μη προσβάσιμο για την ανθρώπινη γνώση. Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 38-39.

²⁹⁸ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 29.

ιδεαλισμού, μοιραία υποβιβάζει τα πραγματικά κοινωνικά προβλήματα και τη σημασία που κατέχει η δόμηση ορθής οικονομικής βάσης στην κοινωνία²⁹⁹. Στο βαθμό που υπάρχει ελευθερία του ατόμου στον εξωτερικό, πραγματικό κόσμο, δε συντρέχει λόγος για την επιδίωξη της εσωτερικής ελευθερίας, όπως υποστηρίζεται στο πλαίσιο του ιδεαλισμού. Η σύνδεση ελευθερίας και αναγκαιότητας στο πλαίσιο του ιδεαλιστικού ρασιοναλισμού καταλύει τη δεδομένη αντίθεση μεταξύ τους – η ελευθερία μάλλον τοποθετείται εντός της αναγκαιότητας, ή, αντίστροφα, η αναγκαιότητα μετουσιώνεται σε ελευθερία. Κατά συνέπεια, εμφανής είναι η προσκόλληση του ρεύματος αυτού στην κατεστημένη τάξη³⁰⁰.

Περαιτέρω, όπως προαναφέρθηκε, η απόλυτη απαίτηση που εγείρεται από το άτομο στο εγκόσμιο πλαίσιο συνιστά κανονιστικό πλαίσιο / γνώμονα συμπεριφοράς. Η επίκλησή της, αντίστροφα, παρατίθεται προκειμένου για τη δικαιολόγηση³⁰¹ των πράξεων και της συμπεριφοράς γενικότερα, ανεξάρτητα από το αν διέπεται από τη λογική. Έτσι, όχι μόνο γίνεται το μέσο της κανονικοποίησης της απάρνησης της επιθυμίας που έχει επιβληθεί στο άτομο από την κοινωνία, αλλά μάλιστα της προσδίδει φιλοσοφική βάση. Με τη φιλοσοφική κατασκευή του ιδεατού κόσμου που παρέχει καθοδήγηση και παρηγοριά στον πραγματικό καταλήγει να εμπεριέχει δογματικά μεταφυσικά στοιχεία που είναι πιο σημαντικά από τα εγκόσμια και δεν υπόκεινται σε ιστορική κατανόηση³⁰², κάτι στο οποίο ο υλισμός είναι εκ διαμέτρου αντίθετος³⁰³ - η μεταφυσικά θεμελιωμένη ηθική δε μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι σε θέση να εννοήσει τις πραγματικές αιτίες της ανισότητας που εγκαλούν τη συνδρομή της για την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας, καθώς η κρίση της επί της κοινωνικής αδικίας γίνεται στη βάση της σύγκρισης με υπερϊστορικά και απόλυτα κριτήρια³⁰⁴.

Τέλος, η πρόθεση για το κοινό καλό που βρίσκεται στον πυρήνα της ιδεαλιστικής ηθικής³⁰⁵ δεν αποτελεί εγγύηση ηθικής πράξης - η αποτίμηση μιας πράξης στη βάση της πρόθεσης και όχι στη βάση της πραγματικής της σημασίας σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή, αποτελεί ουσιαστικά ιδεαλιστική

²⁹⁹ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 34.

³⁰⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 101-102.

³⁰¹ Στον υλισμό εκλαμβάνεται ότι η δικαιολόγηση της πράξης επιστρατεύει και την ηθική, και κατά συνέπεια αντικαθίσταται από την εξήγηση μέσω της ιστορικής κατανόησής της. Η εξήγηση όμως δε συνιστά λογική δικαιολόγηση και σύνδεση. Κατ' αντιδιαστολή, σημείο ενδιαφέροντος στον ιδεαλισμό δεν αποτελεί η εξήγηση, αλλά η εκλογίκευση. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 23.

³⁰² Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 22-24.

³⁰³ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 39.

³⁰⁴ Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 241.

³⁰⁵ Για περισσότερα αναφορικά με την κριτική επί της καντιανής ηθικής και το υποκείμενο, πρβλ. Γεωργίου, ό.π., κεφάλαιο 2: Ηθική και διαμεσολάβηση: Η κριτική του Horkheimer στην καντιανή θεμελίωση του πρακτικού λόγου, σελ. 27-32.

αυταπάτη. Αυτή η πλευρά της καντιανής σύλληψης της ηθικής συνδέεται με το «σύγχρονο μυστικισμό της θυσίας και της υποταγής»³⁰⁶.

Γενικότερα, η προσφορά των μεταφυσικών συστημάτων συνίσταται στην πρόσδωση της δυνατότητας καταφυγής και εκτόνωσης της ψυχολογικής πίεσης³⁰⁷ που δημιουργείται στο άτομο από την αντίφαση της εσωτερίκευσης χαρακτηριστικών του οικονομικού συστήματος από τη μια και της παράλληλης απώθησης των ενστικτωδών παρορμήσεων από την άλλη³⁰⁸, προσδίδοντας ουσιαστικά νόημα στην ύπαρξη³⁰⁹.

3.2.2. Εμπειρισμός

Ο εμπειρισμός είναι η κατεξοχήν φιλοσοφική σχολή που αντιτάσσεται στη μεταφυσική³¹⁰. Στο πλαίσιο του αποδίδεται απόλυτη εμπιστοσύνη – όπως είναι ευνόητο – στην εμπειρική πρόσληψη. Στο βαθμό που κάθε διαπίστωση / θέση έχει ως σημείο αναφοράς την αντίστοιχη εμπειρία, η αντίθετή της όψη εντοπίζεται στο μεταφυσικό³¹¹.

Έτσι, μονάδα παρατήρησης στην εμπειριστική λογική αποτελεί το εμπειρικό γεγονός³¹², που εξετάζεται ως μεμονωμένο στοιχείο, αποκομμένο από το ευρύτερο φαινόμενο με το οποίο συνδέεται, και επακόλουθα εξυψώνεται στη θέση του προτύπου γνώσης³¹³. Οι κοινωνικές τάσεις δεν εξαιρούνται από την εννοιακή κατασκευή του εμπειρισμού – αντιμετωπίζονται επίσης ως σχηματισμοί παρατηρήσεων³¹⁴. Κατ' αναλογία, οι έννοιες εξετάζονται ως απομονωμένα και αυτόνομα στοιχεία³¹⁵. Η

³⁰⁶ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 22.

³⁰⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 138.

³⁰⁸ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 310.

³⁰⁹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 138.

³¹⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 167. Ας μην παραγνωριστεί ότι και τα δύο ρεύματα έχουν προσφέρει στην πρόοδο της διανόησης: από τη μια ο εμπειρισμός προώθησε τη διανόηση, ενώ η μεταφυσική σε πολλές περιπτώσεις περιέχει πιο μακροσκοπική και βαθύτερη κατανόηση της πραγματικότητας συγκριτικά με την εξειδικευμένη επιστήμη. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 185.

³¹¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 143.

³¹² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³¹³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 171.

³¹⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 153. Κατ' αντιστοιχία, οι κοινωνικές επιστήμες δε διαχωρίζονται από τις φυσικές. Απλώς θεωρείται ότι στο πεδίο τους υπάρχει μεγαλύτερη δυσκολία συγκρότησης εννοιών. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 166.

Όπως θεωρείται εφικτό να γίνει πρόβλεψη για τις πράξεις των ατόμων, αρμόδιος κλάδος για την οποία είναι ο μπιχεβιορισμός, έτσι είναι εφικτό να γίνει και πρόβλεψη για κοινωνικές ομάδες. Έτσι, η εμπειριστική θεωρία της κοινωνίας είναι ο κοινωνικός μπιχεβιορισμός. Όμως, με δεδομένη την επικέντρωση στις κανονικότητες συνεπάγεται ότι δε μπορούν να προβλεφθούν σημαντικές αλλαγές (όπως π.χ. επαναστάσεις) σε κοινωνικό επίπεδο. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 152.

ισοπέδωση των εννοιών μέσω της αναγωγής τους σε στοιχεία συνεπάγεται και την εξάλειψη των εννοιακών διακρίσεων³¹⁶.

Στο πλαίσιο του εμπειρισμού απορρίπτεται η ιδέα του υποκειμένου – τα ανθρώπινα όντα εκλαμβάνονται ως γεγονότα / στοιχεία χωρίς διαφοροποίηση από άλλα γεγονότα / στοιχεία³¹⁷. Περαιτέρω, με δεδομένο ότι το υποκείμενο «διασπάται σε αμέτρητες λειτουργίες οι αλληλοσυνδέσεις των οποίων είναι άγνωστες»³¹⁸, κάθε ρόλος / ταυτότητα που αναλαμβάνει το υποκείμενο στην εκάστοτε περίπτωση εκλαμβάνεται ως ξεχωριστό γεγονός, συγκροτώντας κατά τον τρόπο αυτόν ξεχωριστό, νέο στοιχείο. Η δράση του υποκειμένου δεν αναγνωρίζεται ως διαφοροποιητικός παράγοντας της έκβασης των γεγονότων³¹⁹. Τέλος, η κοινωνία εκλαμβάνεται ως το σύνολο όλων των επιμέρους ατόμων³²⁰.

Για τον εμπειρισμό, η θεωρία ισοδυναμεί με συμβάσεις που υιοθετεί η εκάστοτε επιστημονική πρακτική, και είναι ένα a posteriori δημιούργημα βάσει εμπειρικών δεδομένων που αντανακλούν την πραγματικότητα³²¹. Η αλλαγή στη θεωρία επέρχεται κατ' ουσίαν εξαιρετικά δύσκολα, καθώς, παρά το γεγονός ότι ο εμπειρισμός προτάσσει την πρωτοκαθεδρία των εμπειρικών δεδομένων έναντι της εννοιακής κατασκευής του, και κατά συνέπεια κάθε πρόσληψη που την αντικρούει είναι ικανός λόγος για την αναθεώρησή της, ο εμπειρισμός περιορίζει την αναθεώρηση στα πιο ουδέτερα τμήματα της κατασκευής του³²².

Η επιστήμη, στην οποία αποδίδεται υπέρτατη αυθεντία³²³, παρέχει στο άτομο περιεκτικά και συστηματικά την καθαρή μορφή των καθημερινών εμπειριών³²⁴. Αποστολή είναι η πρόβλεψη³²⁵ των

Η εναρμονιστική πίστη που διέπει τον εμπειρισμό αναφορικά με την ταυτότητα της γνώσης με τη φυσική επιστήμη αντιστοιχεί στο φιλελευθερισμό. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 146.

³¹⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 162.

³¹⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 155.

³¹⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 149, 153-154.

³¹⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 155.

³¹⁹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 153, 155. Στο πλαίσιο του σύγχρονου εμπειρισμού η βούληση εκλαμβάνεται ως γεγονός χωρίς διαφοροποίηση από τα υπόλοιπα γεγονότα που συνθέτουν την υπάρχουσα κατάσταση, στο βαθμό φυσικά που η παρουσία της είναι έκδηλη στην κοινή συνείδηση, συνθέτοντας κατά τον τρόπο αυτό μια κανονικότητα. Στο θετικισμό, η διαδικασία καθορισμού νόμων από γενικές προτάσεις βασίζεται στη θέση ότι ένα επιμέρους στοιχείο είναι συστατικό μιας σχέσης, και κατά συνέπεια αρκεί να γίνει παρατήρηση του επιμέρους προκειμένου να εξαχθεί γενικό συμπέρασμα. Ωστόσο αναγνωρίζεται ότι η φύση μιας κατάστασης καθορίζεται εξ' ολοκλήρου από τη βούληση των συμμετεχόντων. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 150.

³²⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³²¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 162.

³²² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 144.

³²³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 144.

³²⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 142, 145. Υπό την έννοια αυτή και κατ' επέκταση διατηρούνται ψήγματα της σχέσης της γνώσης με το γνωστικό υποκείμενο.

γεγονότων³²⁶ βάσει της σκιαγράφησης των κανονικότητων της υφιστάμενης κατάστασης³²⁷. Έτσι, η επιστήμη επικεντρώνεται μάλλον σε εννοιακές αφαιρέσεις που εξάγονται από την πρακτική πραγματικότητα, παρά στη θεωρητική ανασκευή του όλου³²⁸. Στο πλαίσιο αυτό, ο εμπειρισμός αντιμετωπίζει τη σκέψη ως αποκομμένο του συνόλου της αφαίρεσης γεγονός. Η διαδικασία που αποφέρει το υλικό αντίστοιχο των αφαιρέσεων δεν αποτελεί σημείο ενδιαφέροντος³²⁹. Τέλος, ο διαχωρισμός της επιστήμης από τις αξίες είναι ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της σύγχρονης σκέψης για τον εμπειρισμό. Συνοπτικά, στο πλαίσιο του εκλαμβάνεται ότι η διαφύλαξη της αντικειμενικότητας, που θεωρείται πρωταρχικής σημασίας, απαιτεί την απόταξη της (υποκειμενικής) κρίσης³³⁰. Έτσι, αποκηρύσσεται η αξιακή αποτίμηση του περιεχομένου των παρατηρήσεων και των γεγονότων³³¹, όπως επίσης δε θεωρείται καθήκον της επιστήμης η επιλογή ιδανικών για την κοινωνία³³².

3.2.2.1. Κριτική

Ο εμπειρισμός εκλαμβάνει την αισθητηριακή πρόσληψη των εμπειρικών γεγονότων ως αδιαμφισβήτητης διατομικής εγκυρότητας. Όμως, οι άμεσες εμπειρίες και προσλήψεις φαίνονται υπέρτατες μόνο σε μια περιορισμένη κατανόηση. Στην πραγματικότητα είναι (κοινωνικά) παράγωγες και εξαρτημένες³³³. Η παραδοχή ότι το νόημα των εννοιών καθορίζεται αποκλειστικά από φυσικές λειτουργίες παραγνωρίζει ότι το υλικό ενσωματώνει το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής³³⁴: ο σχηματισμός εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες απαιτεί την επιστράτευση της κρίσης³³⁵. Η δυσκολία σχηματισμού των εννοιών στις κοινωνικές, όπως εννοείται στο πλαίσιο του εμπειρισμού, οφείλεται κατά συνέπεια στη στάση του εμπειρισμού προς την αντικειμενικότητα και τις αξίες. Έτσι, η εξίσωση της άμεσης αισθητηριακής πρόσληψης με τη μοναδική πηγή γνώσης πλήττει τη λογική και την

³²⁵ Η έννοια της ανάπτυξης ή τάσης ερμηνεύεται ως η πιθανή συμπεριφορά των αντικειμένων, που μπορεί να προβλεφθεί με βάση την επανάληψη των παρατηρούμενων κανονικότητων. Πρβλ. και το μιτσεβιορισμό.

Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 149.

³²⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³²⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 162.

³²⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³²⁹ Η θεματική αυτή ανατίθεται σε άλλους, πιο συγκεκριμένους επιστημονικούς κλάδους, όπως η ψυχολογία και η κοινωνιολογία. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³³⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 164.

³³¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 144-145.

³³² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 164.

³³³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 157-158.

³³⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 146, 156.

³³⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 166.

ικανότητα σκέψης και υποβιβάζει τη γνώση σε συλλογή δεδομένων. Κατ' επέκταση, η πρόβλεψη στη βάση των κανονικοτήτων που εντοπίζονται με τις αισθήσεις απομονώνει τη γνώση και συγκροτεί μια διεστραμμένη εικόνα του κόσμου³³⁶. Εκτός αυτού όμως, με δεδομένο ότι η κοινωνική αλλαγή δεν προσφέρει παρατηρησιακό υλικό κανονικοτήτων, η αλλαγή δεν αποτελεί σημείο ενδιαφέροντος για τον εμπειρισμό. Αντίστροφα, ο εμπειρισμός δεν είναι σε θέση να επεξεργαστεί τα δεδομένα και τις ενδείξεις που πηγάζουν από μεταβαλλόμενες κοινωνικές καταστάσεις. Η αποκωδικοποίηση του πραγματικού νοήματος της υφιστάμενης κατάστασης (πόσο μάλλον η προδιαγραφή τρόπων αλλαγής της) εκτείνεται εκτός του πεδίου της επιστήμης για τον εμπειρισμό³³⁷.

Στο πλαίσιο της επιστημονικής διαδικασίας του εμπειρισμού, τα στοιχεία που πραγματεύεται / διαχειρίζεται ισοπεδώνονται. Ωστόσο, η εξάλειψη του υποκειμένου από τη γνωστική διαδικασία με την ισοπέδωση των ατομικών διαφορών ως προϊόν συγκυρίας οδηγεί σε μια ανιστορική και μη κριτική σύλληψη του υποκειμένου και της γνωστικής διαδικασίας γενικότερα³³⁸. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνεται το αντικείμενο γνώσης στον εμπειρισμό είναι «δείγμα αυξανόμενης επιφανειακότητας της αστικής σκέψης»³³⁹. Με την αδιαφοροποίητη αντιμετώπιση των στοιχείων, καταλύεται η διαφορά μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, θεωρίας και πρακτικής³⁴⁰, και κατά συνέπεια τα συστατικά της γνώσης «δε μπορούν να έρθουν σε γνωστική σχέση με ο,τιδήποτε διαφορετικό, όπως ένα υποκείμενο»³⁴¹. Η εξάλειψη του υποκειμένου από τη γνωστική διαδικασία, η κατάλυση των ατομικών διαφορών³⁴² και γενικά των εννοιακών διαφορών υπονοεί μια εναρμονιστική αντίληψη που αντιστοιχεί στην αντίληψη της περιόδου του φιλελευθερισμού και οδηγεί «σε μια ανιστορική και μη κριτική σύλληψη γνώσης και την υποστασιοποίηση των ιδιαίτερων μεθόδων της διαδικασίας της φυσικής επιστήμης»³⁴³. Η μη διαφοροποίηση στη μεταχείριση στοιχείων και εννοιών συνεπάγεται ότι ο ρόλος του Λόγου περιορίζεται στην κατανόηση και ότι εξαλείφεται η δημιουργική σκέψη. Το πεδίο ενασχόλησης που ανατίθεται στη φιλοσοφία στο πλαίσιο αυτό είναι η καθολικότητα

³³⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 155.

³³⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 161-162.

³³⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 147-148.

³³⁹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 143.

³⁴⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 154.

³⁴¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 155.

³⁴² Μάλιστα, η αρμονία που εκλαμβάνεται ότι υπάρχει μεταξύ των ατόμων μετατρέπεται σε γεγονός «που έχει ακόμα πιο γενικό χαρακτήρα από έναν νόμο της φύσης» (Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 148), και κατά συνέπεια βρίσκεται σε συμφωνία με τις αρχές του ρασιοναλισμού και του υπερβατολογισμού. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 148.

³⁴³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 148.

των γεγονότων³⁴⁴.

Περαιτέρω, η πρακτική της κατάτμησης στο πλαίσιο του εμπειρισμού επιφέρει γνωστικές απώλειες και διαστρεβλώσεις. Πιο συγκεκριμένα, η αλήθεια εκλαμβάνεται ως αυτοτελής κρίση και όχι ως σύνολο γνώσης³⁴⁵, κάτι που οδηγεί σε καλλιέργεια κατετμημένης και εσφαλμένης αντίληψης της πραγματικότητας. Η εμπειριστική προσέγγιση της αλήθειας ανάγει τη σκέψη στη μηχανιστική συστηματοποίηση εμπειρικών στοιχείων, και κατά συνέπεια υποβιβάζει τη γνώση³⁴⁶. Η διαχείριση των εννοιών ως αποκομμένα, αυτόνομα στοιχεία παραγνωρίζει το γεγονός ότι λαμβάνουν τη νοηματοδότησή τους εντός ενός ευρύτερου πλαισίου, και κατά συνέπεια παραποιεί το νόημά τους³⁴⁷.

Πέραν αυτού, με την απαξίωση του νοήματος που ενυπάρχει στο περιεχόμενο και την αποκλειστική χρήση της εξωτερικής παρατήρησης δε γίνεται αντιληπτή η διάσταση μεταξύ του παρατηρούμενου και του πραγματικού³⁴⁸ και απαξιώνεται η δημιουργική σκέψη που απαιτείται για την αξιολόγηση και τη διάκριση ανάμεσα στην επιφάνεια και την ουσία³⁴⁹. Ειδικά από τη στιγμή που ο εντοπισμός κανονικοτήτων γίνεται στη βάση της μορφής και απαξιώνεται η αξιολόγηση του περιεχομένου, συνεπάγεται ότι από τη στιγμή που οποιαδήποτε μορφή μαζικής αυταπάτης αποκτήσει αρκετούς οπαδούς αποκτά ισχύ ως κατηγορία, και επακόλουθα καταλαμβάνει θέση αλήθειας στο συνολικό σχήμα σκέψης που προτάσσει³⁵⁰. Η απαξίωση του περιεχομένου συνεπάγεται τελικά την αποκήρυξη του διαλεκτικού στοιχείου στη γνωστική διαδικασία και της ενσυνείδητης σύνδεσής της με την ιστορική διαδικασία της ζωής³⁵¹.

Επιπλέον, διαχωρίζεται η πράξη αλλά και η βούληση από τη σκέψη ως αξιολογικές κρίσεις - η αξιολόγηση και η κρίση αποπέμπονται από τη σκέψη ως λειτουργίες της βούλησης που συνδέονται με την επιλογή / απόφαση και βασίζονται στην εκτίμηση επί του περιεχομένου, και αποκλειστική λειτουργία της σκέψης θεωρείται ο υπολογισμός, ο οποίος υπό το πρίσμα αυτό εξισώνεται με τον ορθολογισμό³⁵². Όμως «η σύγχυση της υπολογιστικής με την ορθολογική σκέψη ως τέτοια σταθεροποιεί τη μοναδιαία απομόνωση του ατόμου που προκαλείται από την παρούσα μορφή της

³⁴⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 156.

³⁴⁵ Η κατανόηση του όλου της αλήθειας προϋποθέτει την καλλιέργεια μιας συνείδησης μέσω μιας πορείας πολλών συλλογισμών. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 176-177.

³⁴⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 166.

³⁴⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 162.

³⁴⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 151. Περίτρανο παράδειγμα επ' αυτού αποτελεί ότι στην αστική κοινωνία φαινομενικά επικρατεί αρμονία, αλλά ουσιαστικά δυστυχία.

³⁴⁹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 152.

³⁵⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 174.

³⁵¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 145.

³⁵² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 178-179.

οικονομίας»³⁵³. «Η υπολογιστική σκέψη [...] αντιστοιχεί σε έναν τύπο ανθρώπου που βρίσκεται ακόμα σε ένα στάδιο σχετικής ανικανότητας, που είναι ακόμη παθητικός αναφορικά με τα ζωτικά ζητήματα»³⁵⁴ - αντιστοιχεί στην απλή καταγραφή / πρόβλεψη, και δεν άπτεται του παραγωγικού σχεδιασμού, που είναι εφικτός στο πλαίσιο της ορθολογικής σκέψης. Ο ορθολογισμός απαιτεί περαιτέρω λειτουργίες πέραν του υπολογισμού, όπως, μεταξύ άλλων, το διαχωρισμό της επιφάνειας από την ουσία, την αποκρυπτογράφηση του νοήματος, και το σχηματισμό εννοιών που δεν κατέχουν καθαρά ταξινομητικό ρόλο³⁵⁵.

Έτσι, στην επιστήμη ταυτίζονται οι αφαιρέσεις που κατονομάζονται ως «νόμοι» με τις πραγματικές δυνάμεις που επιφέρουν επίδραση, και συγχέεται η πιθανότητα με την πραγματική προσπάθεια για να επιτευχθεί κάτι³⁵⁶. Η προσπάθεια για σκιαγράφηση κανονικότητας και αιτιακών σχέσεων στο κοινωνικό πεδίο δε μπορεί να είναι τόσο ξεκάθαρη όπως στο πεδίο των θετικών επιστημών, πράγμα που οφείλεται στην αυτόνομη δράση του ατόμου³⁵⁷. Η ίδια σύγχυση επέρχεται όταν πραγματοποιείται η προσπάθεια (η οποία άλλωστε εμπεριέχει την καθοριστική παράμετρο της βούλησης) ως απλή κατάσταση ή συμβάν, και «δε γίνεται αντιληπτή ως η συγκεκριμένη δομή της σχέσης υποκειμένου – αντικειμένου»³⁵⁸.

Τέλος, η άρνηση υιοθέτησης αξιών και κριτικής στάσης προκειμένου για τη διαφύλαξη της αντικειμενικότητας συνεπάγεται την υποβάθμιση της σκέψης, και εν τέλει την ανακύκλωση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων³⁵⁹. Με δεδομένες τις κοινωνικές ανισότητες και την κοινωνική πόλωση, αυτό συνεπάγεται ότι η επιστήμη βρίσκεται στην υπηρεσία των αναγκών της κυρίαρχης τάξης, κάτι που συντελεί στη διαιώνιση των ανισοτήτων στο κοινωνικό πεδίο³⁶⁰, και καταλήγει ουσιαστικά να μετουσιώνει την αντικειμενικότητα σε μεροληψία. «Ο όρος εμπειρισμός είναι είτε τελείως άνευ νοήματος σήμερα είτε συνιστά την εγκατάλειψη του Λόγου»³⁶¹.

³⁵³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 180.

³⁵⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 181.

³⁵⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 181.

³⁵⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 150.

³⁵⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 163.

³⁵⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 150.

³⁵⁹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 164.

³⁶⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 178.

³⁶¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 152.

3.2.3. Λογικός εμπειρισμός

Η τελευταία σχολή του θετικισμού εντοπίζεται στην ένωση του εμπειρισμού με τη μοντέρνα μαθηματική λογική³⁶²: πρόκειται για το λογικό εμπειρισμό³⁶³.

Ο λογικός εμπειρισμός διέπεται από τη νοοτροπία ότι η λογική γνώση δε μπορεί να εξαχθεί αποκλειστικά από εμπειρικά δεδομένα³⁶⁴. Η λογική που διέπει τη συλλογιστική του προσέγγιση αποτελεί καίριο σημείο διαφοροποίησης από τους κόλπους του παραδοσιακού εμπειρισμού.

Πιο αναλυτικά, στόχο της παραδοσιακής λογικής πάντα αποτελούσε ο προσδιορισμός «των πιο σφαιρικών χαρακτηριστικών της ύπαρξης μέσω θεμελιωδών αρχών»³⁶⁵. Η σύγχρονη λογική, από την άλλη, είναι κενή περιεχομένου. Αρθρώνεται στη βάση «διαφοροποιημένου συστήματος προτάσεων» για έννοιες και συλλογισμούς³⁶⁶, ενώ λειτουργία της αποτελεί η διερεύνηση των λογικών στοιχείων και η εκπόνηση του σκελετού του συστήματος που διέπει το σχηματισμό κρίσεων. Με δεδομένο ότι η σύγχρονη λογική αποδίδει σημασία στη μορφή, καθώς μεταχειρίζεται τα συμβολικά στοιχεία χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το περιεχόμενό τους, κατονομάζεται τυπική³⁶⁷. Χρησιμοποιεί σύμβολα για όλα τα στοιχεία, και μεταχειρίζεται αλγεβρικά τις συμβολικά εκπεφρασμένες αυτές δηλώσεις. Η εστίαση στα τυπικά στοιχεία παρέχει τη δυνατότητα ανακάλυψης εννοιακών ασαφειών και αντιφάσεων. Στο πλαίσιο της τυπικής λογικής γίνεται γίνεται αναγωγή των προτάσεων σε πιο γενικές, βασικές προτάσεις. Απώτερο σκοπό της αποτελεί ο «εξορθολογισμός» της επιστημονικής έρευνας³⁶⁸.

Έτσι, η ιδιαιτερότητα του σύγχρονου εμπειρισμού είναι ότι κριτήριο της εμπειρίας δεν είναι η ίδια η εμπειρία, αλλά η διατύπωση που σχηματίζεται για την εμπειρία. Αποκλειστική αποστολή της επιστήμης

³⁶² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 140.

³⁶³ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 167. Όπως και στον παραδοσιακό, στο πλαίσιο του σύγχρονου (λογικού) εμπειρισμού η γνώση πηγάζει από γεγονότα αισθητηριακής εμπειρίας (Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 141, 155). Όλες οι έννοιες ανάγονται σε πιο βασικές, που δεν είναι άλλο από το άμεσο περιεχόμενο των εμπειριών. Αντίστροφα, η παρατήρηση και η εμπειρία αποτελούν ουσιαστικά την απόδειξη αλήθειας / πιθανότητας των θεωριών. Στόχο εξακολουθεί να αποτελεί η επιτυχής πρόβλεψη συμβάντων (Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 141). «Η γνώση σχετίζεται μόνο με το υπάρχον και την επανάληψή του». Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 144.

³⁶⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 167.

³⁶⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 167.

³⁶⁶ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 167.

³⁶⁷ Ο διαχωρισμός μορφής και περιεχομένου σε γίνεται με βάση την παράθεση και σύγκριση αρκετών παραδειγμάτων. Πιο συγκεκριμένα, σε παραδείγματα όπου αποτυπώνονται διαφορετικά γεγονότα, εντοπίζονται τα κοινά σημεία μεταξύ τους, τα οποία είναι η μορφή, ενώ αυτό που αλλάζει είναι το περιεχόμενο. Αντίστροφα, σε προτάσεις όπου δεν υπάρχει αμφιβολία ότι γίνεται λόγος για το ίδιο αντικείμενο, αυτό που αλλάζει καθορίζεται ως η μορφή. Πρβλ. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 168.

³⁶⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 168-170.

είναι ο σχηματισμός συστήματος με «προτάσεις πρωτοκόλλου»³⁶⁹, οι οποίες επιβεβαιώνονται από τις κρίσεις των παρατηρητών. Επομένως, η επιστήμη διαχειρίζεται τον κόσμο στη βάση των προτάσεων που έχουν σχηματιστεί γι αυτόν³⁷⁰, δηλαδή στη βάση της μορφής, συγκροτώντας μια άκρως φορμαλιστική προσέγγιση.

3.2.3.1. Κριτική

Η σύγχρονη λογική καθορίζει τις αρχές της με βάση το συστηματικό συσχετισμό οικείων ιδεών ως μορφή της σκέψης. Έτσι, προσδιορίζεται ένα συγκεκριμένο, περιορισμένο πλέγμα φαινομένων ως σκέψη, και μάλιστα αυτό το οποίο επικαλείται η συγκεκριμένη λογική ως παραδείγματα για την εννοιακή της κατασκευή. Με άλλα λόγια, η λογική εξισώνεται με τη σκέψη, και κατά συνέπεια η ταυτολογία αυτή παραποιεί το νόημα της σκέψης. Επιπλέον, στην περίπτωση που προκύπτει κάποιο φαινόμενο που εκτείνεται πέραν του πλέγματος αυτού, ο λογικός εμπειρισμός προβαίνει στην απόρριψη των προτάσεων πρωτοκόλλου που αντικρούουν / δεν καλύπτουν το νεοεμφανιζόμενο αυτό φαινόμενο. Έτσι, η ταυτολογία των προτάσεων λογικής και της αλήθειας καταρρέει και αναδεικνύεται η μερικότητα που διέπει το λογικό εμπειρισμό. Κατ' επέκταση, προκύπτει ότι ο λογικός εμπειρισμός καταλήγει να βρίσκεται σε αντίθεση με τον εμπειρισμό, στο πλαίσιο του οποίου δημιουργήθηκε, καθώς η μερικότητα του λογικού εμπειρισμού είναι αντίθετη προς τις αρχές του εμπειρισμού³⁷¹.

Πέραν αυτού, οι σχέσεις μεταξύ ατόμου, κοινωνικού όλου και θεωρίας είναι δυναμικές και δε μπορούν να εκφραστούν εντός ενός φορμαλιστικού συστήματος, όπως είναι η τυπική λογική³⁷², χωρίς την απώλεια νοήματος. Ο φορμαλισμός επισκιάζει το νόημα και συνεπάγεται την επιφανειακότητα. Επιπλέον, στο οικοδόμημά της προβλέπεται ο συσχετισμός των προτάσεών της με την εμπειρία όχι άμεσα, αλλά μέσω της αναγωγής των προτάσεων αυτών στις βασικές προτάσεις του οικοδομήματος, στις οποίες ανάγονται / αναφέρονται. Η διαμεσολαβημένη αυτή συσχέτιση στη βάση της μορφής καταλήγει στην παραποίηση των επιμέρους διαφορών μεταξύ των καταστάσεων και τη διαστρέβλωση του νοήματος. Με την τυπική λογική η λογική υποβιβάζεται σε φορμαλιστικό τύπο σκέψης, που περιορίζεται εντός των πεδίων των ταξινομικών συστημάτων επιστήμης. «Η 'μορφή' είναι μια

³⁶⁹ Η διατύπωση των προτάσεων αυτών εμπίπτει στο πεδίο της εμπειρικής ψυχολογίας. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 142.

³⁷⁰ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 142.

³⁷¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 171-172.

³⁷² Παρά κάποιες καινοτομίες, η συμβολική λογική είναι ίδια με την τυπική λογική στα βασικά σημεία. Συνεπώς, τα σημεία κριτικής των δυο ρευμάτων είναι κοινά. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 172.

αφαίρεση που εξάγεται από ένα υλικό συλλήψεων, κρίσεων, και άλλων θεωρητικών κατασκευών [...]. Αν κάποιο λογικό δόγμα ισχυρίζεται ότι είναι η λογική καθ'αυτή, τότε εγκαταλείπει το φορμαλισμό, καθώς οι θέσεις αποκτούν υλικό νόημα και οδηγούν σε μεγαλόπνοες φιλοσοφικές συνέπειες. [...] Από την άλλη, αν οποιοσδήποτε τύπος λογικής δεν διεκδικεί την καθολικότητα [...] με το να αρνείται ότι μπορούν να εξαχθούν οποιαδήποτε κριτικά συμπεράσματα»³⁷³ από τις προτάσεις του, τότε χάνει το φιλοσοφικό, και ειδικά τον αντιμεταφυσικό χαρακτήρα που είχε λάβει αρχικά στους κόλπους του εμπειρισμού³⁷⁴.

3.2.4. Η «παραδοσιακή θεωρία»³⁷⁵

Οι προδιαγραφές του επικρατούντος οικονομικού συστήματος στην αστική κοινωνία έχουν επιφέρει την εξειδίκευση και τον καταμερισμό εργασίας στη ροή της καθημερινότητας. Στο πλαίσιο αυτό και με γνώμονα τον απώτερο σκοπό της αστικής κοινωνίας για κυριαρχία στη φύση και χειραγώγηση των οικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών δομείται η παραδοσιακή σκέψη³⁷⁶. Η επιτυχία του μοντέλου της παραδοσιακής θεωρίας στο πλαίσιο των θετικών επιστημών και η έμφαση που αποδίδεται στην πρακτική αξία στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας οδήγησε στην υιοθέτηση του ίδιου μοντέλου θεωρίας / σκέψης και στις επιστήμες του πνεύματος³⁷⁷. Αυτό συνεπάγεται ουσιαστικά την επικράτηση του θετικιστικού τρόπου σκέψης στο σύνολο της θεωρίας και της επιστήμης. Κατά συνέπεια, το σύνολο της σύγχρονης επιστημονικής σκέψης διέπεται από τις ίδιες παραμέτρους που διέπουν το χώρο της οικονομίας.

Περαιτέρω, η παραδοσιακή θεωρία προβαίνει στη χρήση εμπειρικών κανόνων που δεν είναι άλλο από γνωστικές διατυπώσεις για οικονομικές, κοινωνικές και ψυχολογικές συνάψεις, με τους οποίους

³⁷³ Μτσ., Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 172-173.

³⁷⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 169-173.

³⁷⁵ Ο Horkheimer «ανιχνεύει προς τα πίσω, μέχρι και τον Descartes, τις ρίζες εκείνης της θετικιστικής συνείδησης που επιτρέπει στις επιστήμες να εμφανίζονται ως ένα καθαρό εγχείρημα εντελώς αποσπασμένο από πρακτικά συμφέροντα. Ονομάζει 'παραδοσιακή θεωρία' αυτή την παράδοση του επιστημονισμού η οποία εκτείνεται σε όλη την περίοδο της νεωτερικότητας» (Honneth A., «Κριτική Θεωρία», στο: Πετμεσίδου Μ. (2003) (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τόμος II, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 274) και την αντιδιαστέλλει «με την 'κριτική θεωρία', η οποία ορίζεται ως μια θεωρία που έχει συνεχή επίγνωση του κοινωνικού πλαισίου της ανάδυσής της καθώς και του πρακτικού πλαισίου της εφαρμογής της» (Honneth A., «Κριτική Θεωρία», ό.π., σελ. 274). «Δικαιολογώντας τις επιστήμες μόνο σε μεθοδολογικό επίπεδο, ο θετικισμός τις αποκόπτει τόσο από τη συνειδητότητα των ίδιων των κοινωνικών ριζών τους όσο και από τη γνώση των πρακτικών αντικειμενικών τους στόχων» (Honneth A., «Κριτική Θεωρία», ό.π., σελ. 274).

³⁷⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 194.

³⁷⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 189.

κατασκευάζεται η λογική / πιθανή εξέλιξη για την ιστορική εξήγηση³⁷⁸. Πρόκειται δηλαδή για υποστασιοποίηση κανόνων και διαδικασιών με υπερϊστορική ισχύ, και εν τέλει για έκφραση αντικειμενικών σχέσεων στην πορεία της ιστορίας. Έτσι, η καθολική επικράτηση του παραδοσιακού τρόπου σκέψης δεν περιορίζεται στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας, αλλά εκτείνεται στο σύνολο της ιστορίας, κάτι που ουσιαστικά συνεπάγεται την αποικιοποίηση όλου του φάσματος της κοινωνίας, της επιστήμης και της ιστορίας από τους νόμους της οικονομίας.

Συνοπτικά, η παραδοσιακή σκέψη θεμελιώνεται στη βάση συστηματικού χωρισμού στοιχείων και εξειδίκευσης του ρόλου τους³⁷⁹.

Η επιστήμη εκλαμβάνεται ως το σύνολο της ανθρώπινης γνώσης σε αφαιρετική διατύπωση (με μαθηματική γλώσσα)³⁸⁰ που αποκτάται από τη δραστηριότητα επί της φύσης με τη χρήση εξειδικευμένων τεχνικών. Επιδιώκει το σχηματισμό θεμελιωδών θέσεων, στις οποίες θα γίνεται αναγωγή των επιμέρους, πιο εξειδικευμένων θέσεων³⁸¹. Αποκλειστική πηγή της γνώσης αποτελούν η εμπειρία και οι αισθήσεις³⁸².

Μορφολογικά, η παραδοσιακή σύλληψη της θεωρίας συνίσταται από «το σύνολο των προτάσεων, που αναφέρονται σ' ένα αντικείμενο και συνδέονται μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο, ώστε από μερικές απ' αυτές να προκύπτουν οι υπόλοιπες»³⁸³: συντίθεται με βάση κάποιες ανώτατες αρχές, που δεν είναι άλλο από τις πιο σφαιρικές προτάσεις, με προσανατολισμό προς την περιγραφή της ολότητας των αντικειμένων μέσω της άμεσης σύνδεσης θεωρίας και εμπειρικού κόσμου με συστηματικότητα και λιτότητα³⁸⁴, εξαλείφοντας δηλαδή τυχόν αντιφάσεις και περιττά στοιχεία³⁸⁵. Στις ανώτατες αυτές αρχές υπάγονται με σαφή ιεραρχία οι επιμέρους αρχές και έννοιες. Τα γεγονότα, που αποτελούν τις μονάδες

³⁷⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 193-194.

³⁷⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 208.

³⁸⁰ «Το ιδανικό που επιδιώκει είναι γνώση στη μορφή μαθηματικά διατυπωμένης σφαιρικής επιστήμης που θα συνάγεται από το μικρότερο δυνατό αριθμό αξιωμάτων, ένα σύστημα που διαβεβαιώνει τον υπολογισμό του πιθανού συμβάντος όλων των γεγονότων». Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 138. Η διαδικασία αυτή είναι εφαρμόσιμη και αναφορικά με τα κοινωνικά φαινόμενα. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 138-139.

³⁸¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 133.

³⁸² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 138.

³⁸³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 188.

³⁸⁴ Μάλιστα, η λιτότητα στην έκφραση φτάνει σε τόσο ακραίο σημείο, ώστε να εμφανίζεται η τάση έκφρασης με τη χρήση μαθηματικού συστήματος σημείων.

³⁸⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 190.

παρατήρησης και τα δομικά στοιχεία της θεωρίας, είναι ουσιαστικά οι ενσαρκώσεις των προδιαγεγραμμένων ειδών κάθε εννοιακής κατηγορίας³⁸⁶.

Η σύνδεση των επιμέρους με τις γενικότερες προτάσεις στην παραδοσιακή θεωρία είναι δυνατό να ακολουθεί είτε την κατεύθυνση της συναγωγής του γενικού από το ειδικό (επαγωγή), είτε την αντίθετη, της συναγωγής του ειδικού από το γενικό (παραγωγή). Πέραν αυτών, έχει υποστηριχθεί και η ενδιάμεση θέση, κατά την οποία γίνεται χρήση στοιχείων και από τις δυο αυτές κατευθύνσεις. Όμως, η διαφορά στην κατεύθυνση που υιοθετείται μπορεί να οδηγεί σε διαφορετικούς χειρισμούς κατά την επιστημονική διαδικασία, αλλά δε συνεπάγεται δομική διαφορά στη σκέψη³⁸⁷. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια εννοιακά διαμορφωμένη γνώση και υπαγωγή γεγονότων σ' αυτή. Με τον τρόπο αυτό συντελείται ο έλεγχος υποθέσεων και επέρχεται η θεωρητική εξήγηση των εμπειρικών γεγονότων.

Από τη σύλληψη αυτή προκύπτει ότι στην παραδοσιακή σύλληψη της θεωρίας υπάρχουν κριτήρια ποιότητας, τα οποία ισοδυναμούν με το μικρό αριθμό προτάσεων στη διατύπωσή της, όπως και εγκυρότητας, που συνίστανται στη συμφωνία με τα γεγονότα. Η μη εγκυρότητα στην παραδοσιακή θεωρία οφείλεται είτε σε σφάλμα στο σώμα θεωρίας, είτε σε σφάλμα παρατήρησης των γεγονότων από τη μεριά του επιστήμονα. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, το ίδιο το εμπειρικό αντικείμενο εκλαμβάνεται ότι έχει σταθερό χαρακτήρα. Εμφανής είναι η αυξημένη σημασία που αποδίδεται στο γεγονός έναντι της θεωρίας, κάτι που αντανακλάται και στην υποβάθμιση των εννοιακών συλλήψεων που δεν πηγάζουν από την εμπειρία³⁸⁸.

Η εμφάνιση νέων ειδών δε συνεπάγεται τη μη ορθότητα των προηγούμενων προσδιορισμών. Στην παραδοσιακή λογική, η αλλαγή των εννοιών αντιμετωπίζεται ως προσθήκη υποτύπου που υπάγεται στο ήδη υπάρχον, ευρύτερο θεωρητικό ταξινομητικό πλαίσιο. Οι έννοιες έχουν αυστηρή σύνδεση με το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο³⁸⁹. Έτσι, η αλλαγή στην παραδοσιακή θεωρία ισοδυναμεί ουσιαστικά με την επέκτασή της. Στο σχήμα αυτό το αντικείμενο δε χάνει την ταυτότητά του, και η αλλαγή στη θεωρία ισοδυναμεί ουσιαστικά με την αλλαγή με τη σχέση προς το αντικείμενο³⁹⁰.

Έτσι, η παραδοσιακή λογική διαχειρίζεται τις σχέσεις αμετάβλητων εννοιών. Η ίδια η αλλαγή στην έννοια εκλαμβάνεται ότι βρίσκεται στο επίπεδο της μορφής, διατηρώντας αναλλοίωτο το περιεχόμενο.

³⁸⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 224.

³⁸⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 191-192.

³⁸⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 188-191.

³⁸⁹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 206-207.

³⁹⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 224.

Με άλλα λόγια, στο θετικισμό δεν αποδίδεται σημασία στο περιεχόμενο, αλλά στη μορφή³⁹¹, διασφαλίζοντας με την αποφυγή αξιολογικών κρίσεων και αποτιμήσεων επί του περιεχομένου την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία του³⁹². Η παραδοσιακή λογική καταλήγει να είναι η επιστήμη των αναγκαίων νόμων σκέψης, χωρίς τους οποίους δεν είναι δυνατή η κατανόηση. Υπό το πρίσμα αυτό, το ουσιαστικό εντοπίζεται στο προγενέστερο, που υπάγεται στο πλαίσιο του αιώνιου και μη μεταβλητού, και η αλλαγή επηρεάζει στοιχεία υποδεέστερης σημασίας. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι εντάσεις και οι αντιφάσεις που υποβόσκουν σε διάφορες περιόδους μέχρι να ξεσπάσουν και να πυροδοτήσουν αλλαγές, ερμηνεύονται ως στοιχεία μιας σταθερής ολότητας. Έτσι, αποκρύπτεται ο πραγματικός τους χαρακτήρας³⁹³.

Η σκέψη αντιδιαστέλλεται από την πράξη (νοητική κατασκευή και εμπειρικά δεδομένα αντίστοιχα) ως ξεχωριστά στοιχεία³⁹⁴. Η θεωρία οργανώνεται σε δομή υποθέσεων, ενώ η τεχνολογία / επιστήμη αναλαμβάνει την εφαρμογή της θεωρίας στην πραγματικότητα, όπως και – αντίστροφα – καθιστά την πραγματικότητα χρήσιμη για τη θεωρία με τη συστηματοποίηση και ενσωμάτωση γεγονότων σε εννοιικά πλαίσια³⁹⁵. Έτσι, η εξήγηση στο πλαίσιο της παραδοσιακής θεωρίας είναι μια διαδικασία υπαγωγής του εμπειρικού στη θεωρία, η οποία έχει υποθετικό χαρακτήρα μέχρι την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής. Από τη στιγμή που η θεωρία είναι υπόθεση σε σχέση με το αντικείμενο, συνεπάγεται ο σταθερός, αμετάβλητος, και κατά συνέπεια υπερϊστορικός χαρακτήρας του αντικειμένου³⁹⁶. Έτσι, με το διαχωρισμό το σώμα της θεωρίας ενδύεται έναν απόλυτο, ανιστορικό χαρακτήρα και «μετατρέπεται πλέον σε μια πραγματοποιημένη, ιδεολογική κατηγορία»³⁹⁷. Η εξειδίκευση που επέρχεται στη σκέψη δεν αφορά μόνο την κατάτμησή της μέσω της δημιουργίας εξειδικευμένων θεωρητικών πεδίων, αλλά και την ανάθεσή της σε συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων³⁹⁸.

³⁹¹ Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 37.

³⁹² Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 39.

³⁹³ Horkheimer, “On the Problem...”, ό.π., σελ. 208.

³⁹⁴ Μάλιστα, ο ίδιος ο πρακτικός ρόλος της σκέψης θεωρείται εξωτερικός του περιεχομένου της. Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 208.

³⁹⁵ Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 194. Η διαδικασία αυτή όμως δεν προϋποθέτει μόνο το δυϊσμό μεταξύ της θεωρίας και των γεγονότων, ή αλλιώς της σκέψης και του όντος, αλλά και της κατανόησης (σκέψη) και της παρατήρησης (αισθητηριακή πρόσληψη). Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 197.

³⁹⁶ Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 188, 210.

³⁹⁷ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 15.

³⁹⁸ Όπως στις διάφορες ιστορικές μορφές της κοινωνίας απολάμβαναν περιορισμένες ομάδες ανθρώπων την πληθώρα των αγαθών, έτσι συμβαίνει και με τη σκέψη, «βάζοντας τη σφραγίδα της πάνω στη φιλοσοφία και τη θρησκεία». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 32. Ο μηχανισμός αυτός της σκέψης προσκτάται εξαιτίας της ανάγκης για ατομική αυτοσυντήρηση. Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 220.

Περαιτέρω, το υποκείμενο είναι αυστηρά διαχωρισμένο από το αντικείμενο. Από τη μια, ο αντικειμενικός κόσμος και οι φυσικοί νόμοι που τον διέπουν είναι αμετάβλητοι³⁹⁹, κατά συνέπεια το αντικείμενο δεν επηρεάζεται από το υποκείμενο⁴⁰⁰. Αντίθετα, διατηρεί σταθερή τη φύση του, στην οποία οφείλει να προσαρμοστεί το υποκείμενο⁴⁰¹. Το ίδιο το υποκείμενο είναι αυτόνομο, αποκομμένο από τα διαδραματιζόμενα στο περιβάλλον, με βασική του αρχή την ατομικότητα⁴⁰². Οι διαφορετικές ταυτότητες / ρόλοι⁴⁰³ που αναλαμβάνει στο κοινωνικό πλαίσιο, όπως υπαγορεύονται από τις επιταγές των κοινωνικών περιστάσεων επιφέρουν ουσιαστικά τον κατακερματισμό του υποκειμένου, καθώς οι διαφορετικοί αυτοί ρόλοι είναι δυνατό να είναι και αντικρουόμενοι. Η έννοια της κοινότητας δεν είναι άλλο από ένα αριθμητικό σύνολο ατόμων, χωρίς να διέπεται από το πνεύμα μιας καθολικότητας⁴⁰⁴.

3.2.4.1. Κριτική

Η επισκόπηση των βασικών κατευθυντήριων γραμμών που διέπουν την παραδοσιακή θεωρία αναδεικνύουν κάποια εξειδικευμένα σημεία που επιδέχονται κριτικής.

Πρωταρχικά, η επιστήμη θεωρείται το σύνολο των προσπαθειών για υπέρβαση της έντασης ανάμεσα στην έννοια και το αντικείμενο. Ο σχηματισμός των εννοιών εξαρτάται όχι μόνο από το ίδιο το αντικείμενο, αλλά και από την ατομική δραστηριότητα, πρόκειται δηλαδή για μια διαλεκτική διαδικασία. Κατά τη διαδικασία αυτή τα στοιχεία που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση υφίστανται διαρκείς μεταβολές στη σύνδεση μεταξύ τους, ώστε να μην είναι πια διακριτά μεταξύ τους⁴⁰⁵. Έτσι, τα αποτελέσματα της επιστήμης πάντα συναρτώνται με τις εκάστοτε συνθήκες⁴⁰⁶, και το εγχείρημα της επιστήμης να επιφέρει τον αψεγάδιαστο διαχωρισμό μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, ή αλλιώς, την εξίσωση έννοιας και αντικειμένου, δεν είναι εφικτό να στεφθεί με επιτυχία⁴⁰⁷. Επιπλέον, με την προτεραιότητα που αποδίδεται στο αντικείμενο στην παραδοσιακή θεώρηση, το αντικειμενικό συμβάν

³⁹⁹ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 36.

⁴⁰⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 229.

⁴⁰¹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 200, Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 36.

⁴⁰² Η αντιδιαμετρικά αντίθετη εννοιολόγηση εντοπίζεται στο πλαίσιο της εθνικιστικής ιδεολογίας, όπου το άτομο δε διέπεται από τις αρχές της ατομικότητας, αλλά είναι απλά το κομμάτι του συνόλου. Η λειτουργία που επιτελείται στο πλαίσιο αυτό με τη συγκεκριμένη εννοιολόγηση είναι η καλλιέργεια της αλληλεγγύης εντός του συνόλου, η οποία όμως είναι απατηλή. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 211.

⁴⁰³ Η ένταση που δημιουργείται στο άτομο ως εκ τούτου επιλύεται / κατασιγάξει στο επίπεδο της ψυχολογίας μόνο. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 209-210.

⁴⁰⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 210-211.

⁴⁰⁵ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 28.

⁴⁰⁶ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 36.

⁴⁰⁷ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 28.

εμφανίζεται ως ανεξάρτητο του υποκειμένου – έτσι άλλωστε διασφαλίζεται η δυνατότητα απόλυτα βέβαιης πρόβλεψης εντός του πλαισίου της, αλλά ως εκ τούτου το αντικείμενο είναι υπερβατικό σε σχέση με τη θεωρία. Έτσι, στην παραδοσιακή θεωρία η κοινωνική πραγματικότητα υποστασιοποιείται, και ως εκ τούτου προωθείται η παθητικότητα στο άτομο⁴⁰⁸.

Εκτός αυτού, ο διαχωρισμός σκέψης και πράξης στο πλαίσιο της παραδοσιακής σκέψης ισοδυναμεί φιλοσοφικά με το χωρισμό της αξίας από την έρευνα⁴⁰⁹, και καταλήγει στη διαστρέβλωση και των δύο: της σκέψης, από τη μια, καθώς κατά τον τρόπο αυτόν χάνει τη σύνδεσή της με το όλο, αδυνατώντας κατά συνέπεια να συλλάβει το συνολικό νόημα, και προβαίνοντας σε λανθασμένα συμπεράσματα με τη γενικοποίηση των επιμέρους διαπιστώσεων της από τα εξειδικευμένα πεδία εντός των οποίων αναπτύσσεται, αλλά και της πράξης, καθώς σε ατομικό επίπεδο διαφαίνεται ως κάτι το τυχαίο και ήσσονος σημασίας, ενώ σε ευρύτερο επίπεδο (υπό την έννοια της κοινωνικής πραγματικότητας) προβάλλει ως ασαφής και υπεριστορική.

Ειδικότερα ως προς τη σκέψη στο παραδοσιακό πλαίσιο, σε περίπτωση που δε συνδέεται με τις υπάρχουσες συνθήκες διαίρεσης της εργασίας, θεωρείται ότι εκφράζει αυταπάτες και ουτοπίες. Κατά συνέπεια, η σκέψη όχι μόνο δεν είναι ανεξάρτητη⁴¹⁰, αλλά είναι και εργαλειοποιημένη.

Πέραν αυτού, η διαρκής υποβολή της θεωρίας σε έλεγχο εγκυρότητας μέσω της πράξης συνεπάγεται την απαξίωσή της, και κατά συνέπεια την αποστέρηση της επιστήμης από τη διαφωτιστική επίδραση που μπορεί να επιφέρει. Κατ' επέκταση, η γνώση μειώνεται σε απλή συλλογή εξωτερικών δεδομένων⁴¹¹.

Τέλος, αναφορικά με το διαχωρισμό περιεχομένου και μορφής και ειδικότερα ως προς το περιεχόμενο, η μη απόδοση σημασίας σ' αυτό λειτουργεί εξισωτικά, κατανέμοντας έτσι αδιάκριτα εγκυρότητα σε κάθε θέση (συμπεριλαμβανόμενων και των μεταφυσικών τοποθετήσεων)⁴¹². Με αυτό ως δεδομένο ουσιαστικά προωθείται η υποκειμενικότητα και ο σχετικισμός, και αποδίδεται βήμα ανάπτυξης και μεταφυσικών τοποθετήσεων, τις οποίες ο θετικισμός είχε εξ αρχής ως αποστολή να πατάξει. Με τον τρόπο αυτό καταλήγει στην αυτο-ακύρωσή του. Από την άλλη, διεκδικεί την απόλυτη εγκυρότητα για τα πορίσματα και τη νοητική κατασκευή του, γενικεύοντάς τα πέραν του εξειδικευμένου πεδίου εντός του οποίου δραστηριοποιείται ως νόμους. Με άλλα λόγια, διεκδικεί την απόλυτη ισχύ. Έτσι, περιπέφτει σε

⁴⁰⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 229-231.

⁴⁰⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 208.

⁴¹⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 212.

⁴¹¹ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 38, 41.

⁴¹² Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 38.

αντίφαση.

Ως προς τη μορφή, η συναγωγή προβλέψεων συντελείται με τη χρήση δεδομένων που άπτονται αυτής. Όμως μια πρόβλεψη νοηματικά έχει αναφορά στο περιεχόμενο, το οποίο είναι παράγωγο της αδιαχώριστης διαλεκτικής διαντίδρασης και αλληλεπίδρασης αντικειμένου και υποκειμένου. Κατά συνέπεια, η επιλογή του κριτηρίου γνώσης με την παραγωγική του χρήση και την εκπλήρωση της αποστολής του συγκροτούν μια ακόμη αντίφαση⁴¹³.

Αλλά και σε γενικότερο επίπεδο, με δεδομένο ότι ο διαχωρισμός της θρησκείας από την επιστήμη σήμανε και το διαχωρισμό του αντικειμενικού / απόλυτου από το υποκειμενικό, στο πλαίσιο της επιστήμης έλαβε έκφραση το υποκειμενικό, μετουσιώνοντας τις ατομικές απόψεις ή ερευνητικά ενδιαφέροντα σε επιστημονικές προς έλεγχο υποθέσεις. Ωστόσο, η ανιστορικότητα που διέπει τις βασικές της εννοιολογήσεις μεταθέτει τα πορίσματά της στη σφαίρα του αντικειμενικού / απόλυτου, συγκροτώντας έτσι μια πρωταρχική αντίφαση. Η Γνώση αντιπροσωπεύει μια μόνο στιγμή στη διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης: οι συνδέσεις που συντελούν στην ανανέωση της υπάρχουσας γνώσης και αντίστροφα, η εφαρμογή της γνώσης στα γεγονότα, δεν ανάγονται σε υπερϊστορικά στοιχεία, αλλά διαθέτουν γονιμότητα μόνο εντός του πλαισίου των κοινωνικών συνθηκών της ιστορικής περιόδου⁴¹⁴.

Επιπλέον, με δεδομένη την ανάληψη ρόλου στο πλαίσιο της εξειδίκευσης που προβλέπει το οικονομικό σύστημα στη σύγχρονη εποχή⁴¹⁵, τα πορίσματα της επιστήμης συναρτώνται από το εξειδικευμένο, απομονωμένο αυτό πλαίσιο. Η γενίκευση της ισχύος τους σε ολόκληρο το φάσμα ζωής στην κοινωνία συνιστά όχι μόνο παραποίηση του νοήματος, αλλά επίσης οδηγεί στην απόκρυψη της πραγματικής κοινωνικής λειτουργίας της επιστήμης⁴¹⁶.

Πέραν αυτού, αντίφαση σημειώνεται και αναφορικά με το στόχο της θεωρίας, που δεν είναι άλλος από την καθολική εξήγηση και τη συγκρότηση σφαιρικής συστηματικής επιστήμης, και τον τρόπο προσέγγισής του, κατά τον οποίο συντελείται διάκριση των επιστημών μέσω της εξειδίκευσής τους. Η διάκριση των επιστημών στο πλαίσιο αυτό «αίρεται με την αναγωγή των προτάσεων, που αναφέρονται

⁴¹³ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 38.

⁴¹⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 194.

⁴¹⁵ Ενδεικτικό είναι ότι η ανάπτυξη νέων ορισμών / απόψεων εξαρτάται από την κατεύθυνση και τους στόχους της έρευνας, κάτι που είναι κοινωνικά προσδιοριζόμενο. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 195. Ελευθερία του υποκειμένου – ερευνητή στον προσδιορισμό των στόχων δεν υφίσταται, από τη στιγμή που η έρευνα βαίνει στην κατεύθυνση της ανακύκλωσης του κοινωνικού μηχανισμού και της παραδοσιακής θεωρίας, αλλά και με δεδομένο ότι διαμορφώνεται ο ίδιος ως υποκείμενο από το κοινωνικό πλαίσιο.

⁴¹⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 197.

σε διαφορετικά πεδία, στις ίδιες βασικές προϋποθέσεις»⁴¹⁷. Ωστόσο, καθώς η διάσπαση της ολότητας σε επιμέρους στοιχεία διακόπτει την αναφορά στο συνολικό πλαίσιο και οδηγεί στην παραποίηση του νοήματος των εννοιών, όπως και στην αναλήθεια ολόκληρης της εννοιακής κατασκευής. Κατά συνέπεια, η μέθοδος που υιοθετείται οδηγεί σε αδυναμία επίτευξης του στόχου. Μάλιστα, με δεδομένο ότι απώτερο σκοπό στην κοινωνία αποτελεί η κυριαρχία στη φύση και η χειραγώγηση των οικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών⁴¹⁸, η παραδοσιακή εννοιολόγηση της θεωρίας που διέπεται από την κατάτμηση και την εξειδίκευση οδηγεί σε μια μεγάλη αντιστροφή: αντί να κυριαρχεί η θεωρία στους οικονομικούς και κοινωνικούς μηχανισμούς, καταλήγει να άγεται από αυτούς.

Συμπερασματικά, η διαφορά μεταξύ παραδοσιακής και Κριτικής Θεωρίας εντοπίζεται όχι στο αντικείμενο, αλλά στο υποκείμενο⁴¹⁹. Έτσι, καθίσταται σαφές ότι «η κριτική που ασκεί η Κριτική Θεωρία επί της Παραδοσιακής Θεωρίας δεν αφορά σ' αυτό καθ' αυτό το περιεχόμενό της, αλλά στην στάση που τηρεί απέναντι της προβληματικής της κοινωνίας ο επιστήμων που καθοδηγείται από αυτήν»⁴²⁰. Με άλλα λόγια, υπό τη σκέπη της παραδοσιακής θεωρίας αντιμετωπίζονται κάποια στοιχεία της αστικής κοινωνίας και της λειτουργίας της ως δεδομένα και η προσπάθεια επικεντρώνεται στη βελτίωση άλλων στοιχείων στο απαράλλαχτο αυτό πλαίσιο. Αντίθετα, οι οπαδοί της Κριτικής Θεωρίας «αντιμετωπίζουν τους αρθρωτικούς όρους της κοινωνίας ως προϊόντα της διαδικασίας συγκροτήσεώς της και επομένως αρνούνται να αναγνωρίσουν σ' αυτούς τον χαρακτήρα του δεδομένου και μη μεταβλητού»⁴²¹.

Παρά ταύτα, η παραδοσιακή θεωρία έχει και θετική κοινωνική επίδραση, καθώς προσφέρει έναν οικείο μηχανισμό για την αλληλεπίδραση των δεδομένων της πραγματικότητας και της θεωρίας. Στο σχήμα αυτό, υπάρχουν ψήγματα μιας αόριστης έννοιας της ενότητας της θεωρίας με την πράξη⁴²². Ο διαχωρισμός τους υποβοηθά στην προφύλαξη από τις αντιφάσεις που ανακύπτουν κατά την αντιπαράθεση της θεωρίας με την πρακτική πραγματικότητα⁴²³.

Η υπάρχουσα (παραδοσιακή) θεωρητική εργασία ανήκει στη συνολική οικονομική διαδικασία της αντίστοιχης κοινωνικοϊστορικής περιόδου, και μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο της χειραφέτησης της κοινωνίας και της αλλαγής της κοινωνικής ολότητας, χωρίς όμως τον πραγματιστικό

⁴¹⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 189.

⁴¹⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 194.

⁴¹⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 209.

⁴²⁰ Χρόνης, ό.π., σελ. 77.

⁴²¹ Χρόνης, ό.π., σελ. 77.

⁴²² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 205.

⁴²³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 210.

χαρακτήρα της. Ακόμη και εντός του παρόντος κοινωνικού πλαισίου, στο βαθμό που παραμένει προσανατολισμένη στα προβλήματα που άπτονται της επιστημονικής εξέλιξης και δεν αναλώνεται σε αλλότρια και ετερογενή, τα αποτελέσματά της διαθέτουν αξία. Έτσι, αντιπροσωπεύει ένα δυνάμει στοιχείο μιας διαφοροποιημένης πολιτισμικής ολότητας, πιο δίκαιης και αρμονικά οργανωμένης⁴²⁴.

3.2.5. Κριτική: μεταφυσικές και θετικιστικές προσεγγίσεις στη μεταξύ τους σχέση

Η σχέση που εξ ορισμού διατηρούν μεταξύ τους οι θετικιστικές και οι μεταφυσικές προσεγγίσεις είναι αυτή της αντίθεσης. Η επιστήμη είναι σε μεγάλο βαθμό μια κριτική στη μεταφυσική⁴²⁵. Όμως «η ιδεαλιστική φιλοσοφία ή η μεταφυσική δε μπορούν να κλονιστούν συθέμελα από την απλή θεωρητική απόρριψη»⁴²⁶. Η κενή περιεχομένου τυπική λογική και η φορμαλιστική προσέγγιση του εμπειρισμού καταλήγουν να μην είναι σε θέση να φέρουν σε αμφισβήτηση τη μεταφυσική⁴²⁷, και ως εκ τούτου καταλήγουν να μην εκπληρώνουν την αρχική τους αποστολή - μάλιστα ο εμπειρισμός καταλήγει να στιγματίζει κάθε σκέψη που εκτείνεται πέραν του αυστηρού του πλαισίου ως μεταφυσική⁴²⁸.

Η επισκόπηση της πραγματικής κοινωνικής κατάστασης αναδεικνύει ότι η σχέση που διακρίνει πρακτικά τις δυο αυτές προσεγγίσεις είναι εν τέλει μάλλον μια σχέση αποδοχής και συνεργασίας.

Πιο αναλυτικά, στην προσπάθεια για ιστορική εξέταση και κατανόηση παρελθοντικών συστημάτων πίστης από το πεδίο του θετικισμού υπονοείται η ύπαρξη ενός πεδίου πραγματικότητας που δεν υπόκειται στην ιστορική διαλεκτική, εντός του οποίου αυτά συσχετίζονται⁴²⁹. Το σημείο αυτό μπορεί να παραλληλιστεί με τις μεταφυσικές θέσεις περί απόλυτης ύπαρξης (όποια ιδιαίτερη μορφή κι αν αυτή λαμβάνει).

Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι η επιστήμη αναγνωρίζεται ως το σώμα της πιο προχωρημένης γνώσης επί της φύσης στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, εξακολουθεί η υιοθέτηση πεπαλαιωμένων και εξωεπιστημονικών μορφών σκέψης, που στις περισσότερες περιπτώσεις όχι μόνο είναι ρηχές ή άνευ νοήματος, αλλά και έρχονται σε αντίθεση με την επιστήμη. Αντίστροφα, ενώ η εμφάνιση και εδραίωση της επιστήμης σήμανε την υποχώρηση της ισχύος βασικών μεταφυσικών εννοιών, υπήρχαν έννοιες

⁴²⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 205-208.

⁴²⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 185.

⁴²⁶ Μτσ., Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 178.

⁴²⁷ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 169.

⁴²⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 186. «Η μεταφυσική μπορεί λοιπόν να είναι περήφανη για την τελευταία επίθεση εναντίον της – ταυτίζεται με τη σκέψη». Μτσ., Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 187.

⁴²⁹ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 39.

εντός του πεδίου της επιστήμης, για τις οποίες δε μπορούσε να προσφέρει περισσότερη ενόραση από τη μεταφυσική⁴³⁰. Έτσι, στο πλαίσιο της αστικής σκέψης διατηρούνται σε παραλληλία μεταφυσικές θέσεις και η επιστήμη. Μάλιστα, η αναγνώριση πεδίου αρμοδιότητας της μεταφυσικής από την επιστήμη στη μεταφυσική συνεπάγεται την ενίσχυση του κύρους της. Από την άλλη, με δεδομένο ότι στην επιστήμη αντικατοπτρίζεται η αντίφαση της αστικής κοινωνίας, η μεταφυσική αποτελεί ουσιαστικά για την επιστήμη μια καταφυγή, προκειμένου να αποφευχθεί η ανάληψη κριτικής στάσης απέναντι στη σύγχρονη μορφή της κοινωνικής ολότητας⁴³¹.

Ωστόσο, κατά την επισκόπηση των μεταφυσικών και των θετικιστικών προσεγγίσεων κατ' αντιπαράθεση, διαφαίνεται ότι οι προσεγγίσεις αυτές δεν παραμένουν μόνο στην αμοιβαία αποδοχή και συνεργασία, αλλά και ότι διατηρούν κατά φαινομενικά παράδοξο τρόπο κοινά χαρακτηριστικά.

Πιο συγκεκριμένα, κοινό σημείο μεταξύ τους αποτελεί η σχέση τους με την πραγματικότητα, καθώς την εκλαμβάνουν ως δεδομένο και όχι ως μια ιστορική, δυναμική δραστηριότητα⁴³². Μάλιστα, η ανιστορικότητα του αντικειμενικού κόσμου και της γνώσης συνυπάρχει με τη χρονικότητα ως χαρακτηριστικό αποκλειστικά του υποκειμένου⁴³³, και η δεδομένη πραγματικότητα τοποθετείται απέναντι από μια υποστασιοποίηση: στην περίπτωση της μεταφυσικής πρόκειται για μια ύπαρξη εξωτερική της πραγματικότητας, ενώ στο θετικισμό πρόκειται για τις εξειδικευμένες επιστήμες. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, η υποστασιοποιημένη αυτή έννοια λειτουργεί ουσιαστικά ως καταφύγιο από τη σκληρή πραγματικότητα. Δεν διαφέρει λοιπόν από μια αυταπάτη. Έτσι, η επιστήμη και η μεταφυσική καταλαμβάνουν ασυνείδητα την ίδια θέση⁴³⁴.

Περαιτέρω, τόσο η μεταφυσική, όσο και ο θετικισμός έχουν τις ρίζες τους στην κατάσταση της μεσαιας τάξης – αποτελούν προσπάθεια υπέρβασης της υπάρχουσας κατάστασης⁴³⁵.

Τέλος, «η μεταφυσική των στοιχείων, η ερμηνεία της πραγματικότητας ως σύνολο αρχικά απομονωμένων στοιχείων, το δόγμα της αμεταβλητότητας των φυσικών νόμων, η πίστη στη δυνατότητα ενός οριστικού συστήματος είναι όλα ειδικές μεταφυσικές θέσεις του θετικισμού»⁴³⁶.

Εν κατακλείδι, «στην πραγματικότητα ο θετικισμός και η μεταφυσική είναι απλά δυο διαφορετικές

⁴³⁰ Για παράδειγμα, ενώ εκλαμβάνεται στην αστική σκέψη ότι σημείο εκκίνησης της γνώσης αποτελεί ο εαυτός, η ίδια η εννοιολόγηση του εαυτού αφήνεται εκτός επιστήμης και συγκεκριμένα στην πίστη.

⁴³¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 133-136.

⁴³² Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 182.

⁴³³ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 36-37.

⁴³⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 182-186.

⁴³⁵ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 140.

⁴³⁶ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 40.

φάσεις μιας φιλοσοφίας που [...] υποστασιοποιεί αφηρημένες εννοιακές δομές»⁴³⁷.

⁴³⁷ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 40.

Κεφάλαιο Τέταρτο: Η Κριτική Θεωρία

Κατόπιν της επισκόπησης κύριων θεωρητικών ρευμάτων και της κατάδειξης της αδυναμίας τους να εκπληρώσουν τις επαγγελίες τους, η Κριτική Θεωρία αντιτάσσει την προσέγγισή της κυρίως υπό το πρίσμα της διαλεκτικότητας, της ολότητας και της προσήλωσης στον απώτερο στόχο. Μάλιστα, η διαλεκτικότητα είναι ένα κεντρικό στοιχείο στην προσέγγισή της. Συνοπτικά, η διαδικασία της κριτικής στο πλαίσιο αυτό συνίσταται εν πρώτοις στην παρατήρηση ενός (κοινωνικού) αντικειμένου, ως ενότητα αντίθετων στοιχείων. Αξιοσημείωτο είναι ότι η αντίθεση που χαρακτηρίζει το (κοινωνικό) αντικείμενο αυτό μπορεί και να επεκτείνεται στην ίδια την αυτοσυνείδηση του αντικειμένου, η οποία μπορεί να βρίσκεται σε διάσταση με την πραγματική του κατάσταση, κάτι που εκ πρώτης όψεως μάλλον προοιωνίζει φαύλο κύκλο. Στους κόλπους της Κριτικής Θεωρίας ωστόσο, εκλαμβάνεται ότι «μέσω συλλογισμού και κριτικής, μπορεί να λάβει επίγνωση των περιορισμών του· δηλαδή αν αποτυγχάνει με βάση τα ίδια του τα κριτήρια. Διαμέσου αυτής της επίγνωσης αναπτύσσεται και γίνεται ανοιχτό στη ριζοσπαστική αλλαγή»⁴³⁸.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η ανάδειξη της σχέσης που η Κριτική Σχολή διατηρεί τελικά με τις έννοιες του σχετικού και του απόλυτου. Επακόλουθα, επιχειρείται μια συνοπτική προσέγγιση και παρουσίαση των διαλεκτικών εννοιολογήσεων της αναφορικά με ενδεικτικά βασικά (φαινομενικά αντιθετικά) ζεύγη κατηγοριών⁴³⁹. Τέλος, επιχειρείται μια αδρή επισκόπηση των βασικών αξόνων του σώματος θεωρίας της Κριτικής Σχολής.

4.1. Σχετικό και απόλυτο: διαλεκτική συνύπαρξη⁴⁴⁰

Η Κριτική Θεωρία ακροβατεί ανάμεσα στον υποκειμενισμό / σχετικισμό και το δογματισμό. Από τη μια εφαρμόζει αυστηρή κριτική τόσο σε σχετικιστικά όσο και σε δογματικά ρεύματα, και από την άλλη

⁴³⁸ Μτσ., Held, ό.π., σελ. 185.

⁴³⁹ Ενδιαφέρον θα παρουσίαζε επίσης η λεπτομερής εξέταση των εννοιολογήσεων της Κριτικής Θεωρίας κατ' αντιπαράθεση προς τις αντίστοιχες εννοιολογήσεις κάθε ρεύματος που παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο (πέραν δηλαδή των εμβόλιμων νύξεων και κατά περίπτωση αναφορών), ωστόσο κάτι τέτοιο εκτείνεται πέρα από τα όρια και τις δυνατότητες της παρούσας εργασίας.

⁴⁴⁰ Η συνύπαρξη / ταυτόχρονη παράκαμψή τους αποτελεί και ένα κύριο σημείο της πρώιμης περιόδου της Κριτικής Θεωρίας. Πρβλ. Εισαγωγή, Κεφάλαιο Πρώτο / υποκεφάλαιο 1.2 (Τρόπος προσέγγισης θέματος), και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 247-249.

καταλήγει να ενσωματώνει με διαλεκτικό τρόπο το σχετικό και ταυτόχρονα το απόλυτο στο σώμα της θεωρίας της.

Πρώτιστο παράδειγμα εντοπίζεται στην απόδοση σημασίας στις αισθήσεις ως μέσο γνώσης στους κόλπους της⁴⁴¹. Πιο συγκεκριμένα, ως κοινό διυποκειμενικό γνώρισμα, οι αισθήσεις συνιστούν προφύλαξη απέναντι στον άκρατο σχετικισμό⁴⁴². Ωστόσο, στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας αναγνωρίζεται ότι η αισθητικότητα είναι μεταβλητή, όπως και ότι υπόκειται στην υποκειμενικότητα (πράγμα που συνεπάγεται τη δυνητικότητα αντιφατικών προσλήψεων από διαφορετικά υποκείμενα) και στα κοινωνικοϊστορικά δεδομένα που τη διαμορφώνουν. Ως τέτοια αποτελεί σημείο ελέγχου έναντι των δογματικών ολισθημάτων, αλλά παράλληλα η ίδια δεν απολυτοποιείται⁴⁴³. Έτσι, οι αισθήσεις συγκροτούν βάση γνώσης και προσέγγισης της αλήθειας.

Αλλά και η ίδια η αλήθεια σύμφωνα με την αντίληψη της Κριτικής Θεωρίας δεν είναι ούτε απόλυτη με την υπερϊστορική έννοια που της προσδίδεται από τα δογματικά ρεύματα⁴⁴⁴, ούτε σχετική⁴⁴⁵, αλλά είναι παράλληλα και απόλυτη και σχετική στη βάση της διαλεκτικής λογικής, υπερβαίνοντας έτσι την αντίφαση ανάμεσα στο σχετικισμό και το δογματισμό⁴⁴⁶. Πιο συγκεκριμένα, είναι απόλυτη, καθώς εντός κάθε πλαισίου υπάρχει μόνο μια αλήθεια⁴⁴⁷: ορίζεται ως η αντιστοιχία της νόησης με το αντικείμενό της, αντιστοιχία που καθορίζεται από πραγματικά γεγονότα⁴⁴⁸. Στο βαθμό που η γνώση που αποκτάται από την αντίληψη, τη δραστηριότητα και τα ιστορικά γεγονότα, ανταποκρίνεται στον έλεγχο των διαθέσιμων μέσων νόησης, είναι η αλήθεια⁴⁴⁹. Παράλληλα, είναι σχετική, καθώς τα δεδομένα είναι δυνατό να διαφοροποιηθούν, επομένως η αλήθεια που αντιστοιχεί σ' αυτά παύει να ισχύει. Καθώς

⁴⁴¹ Κάτι που συνιστά κοινό σημείο μεταξύ του υλισμού και του θετικισμού.

⁴⁴² Υπό την έννοια αυτή άλλωστε υιοθετήθηκε από τα θετικιστικά ρεύματα.

⁴⁴³ Όπως συμβαίνει στην περίπτωση του θετικισμού. Έτσι, ενώ οι αισθήσεις είναι κοινό γνώρισμα μεταξύ υλισμού και θετικισμού, διαφοροποιείται πλήρως ο ρόλος που λαμβάνουν εντός του πλαισίου της ευρύτερης αντίστοιχης θεωρίας. Εν κατακλείδι, στην Κριτική Θεωρία οι αισθητηριακές εμπειρίες είναι απλώς μέρος των λόγων για υπαρκτικές κρίσεις (για την επεξήγηση του όρου «υπαρκτική κρίση» πρβλ. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 227, και «Πορεία Δόμησης» στο παρόν κεφάλαιο). Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 42-43.

⁴⁴⁴ Εξάλλου η υπερϊστορική έννοια της αλήθειας πηγάζει από την ιδέα ενός απέραντου νου, και κατά συνέπεια είναι αδύνατη. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 192.

⁴⁴⁵ Τόσο υπό την έννοια της υποκειμενιστικής πρόσληψης και ερμηνείας, όσο και υπό την έννοια της αποτίμησης της διαθέσιμης γνώσης στη βάση της απόλυτης (υπερϊστορικής) αλήθειας ως σχετική αλήθεια. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 192.

⁴⁴⁶ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 193.

⁴⁴⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 222.

⁴⁴⁸ Πρβλ. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 189-190. «Η αλήθεια αποφασίζεται όχι από τις πίστεις και τις απόψεις των ατόμων [...] αλλά από τη σχέση των προτάσεων με την πραγματικότητα». Μτσ., Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 194.

⁴⁴⁹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 192.

λοιπόν μια αλήθεια είναι ατελής / αμφισβητήσιμη και υπό την έννοια αυτή «σχετική», είναι ταυτόχρονα απόλυτη, με δεδομένο ότι διόρθωση σε μετέπειτα χρόνο δε συνεπάγεται αναλήθεια σε προγενέστερο χρόνο⁴⁵⁰.

Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται αντιληπτή και η προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας αναφορικά με το σώμα της θεωρίας. Βέβαια, είναι παραδεκτό στους κόλπους της ότι οι αφαιρέσεις βάσει της παρατήρησης των αλλαγών στο παροντικό κοινωνικό πλαίσιο και της ιστορικής ανάπτυξης προσδίδουν τη δυνατότητα σύλληψης αναπτυξιακών τάσεων που δείχνουν πέρα από το άμεσο παρόν. Αυτό όμως δε θεωρείται επαρκής δικαιολόγηση για τη μεταφορά τους στο μέλλον, καθώς η απόσπαση των αφαιρέσεων από το πλαίσιο εντός του οποίου νοηματοδοτήθηκαν οδηγεί στη διαστρέβλωση του νοήματός τους. Αντίστροφα στην ίδια αυτή βάση, τα κοινά χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στα διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια δε μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση ερμηνείας της ιστορίας στο σύνολό της⁴⁵¹.

Βέβαια αποτελεί συνείδηση ότι η αλλαγή σε μια θεωρία προϋποθέτει την ύπαρξη σώματος θεωρίας. Υπό την προσέγγιση της Κριτικής Σχολής αυστηρά ερμηνευμένη, με δεδομένο ότι κάθε χρονική περίοδος επιφέρει και διαφορετικά δεδομένα, το σώμα της θεωρίας προς αλλαγή αντιστοιχεί σε παρελθούσα χρονική περίοδο, και κατά συνέπεια οι αλλαγές δεν μπορούν να επισυναφθούν σε αυτό το μη ισχύον σώμα θεωρίας. Η αντίθετη περίπτωση υπονοεί είτε την υπερϊστορική ισχύ της θεωρίας, είτε τη δυνατότητα αποκοπής ενός στοιχείου από μια χρονική στιγμή και την αυτούσια μεταφορά του σε μια άλλη⁴⁵². Όμως «η θεωρία έχει ένα ιστορικά μεταβαλλόμενο αντικείμενο, που, παρά τις οποιεσδήποτε διαφοροποιήσεις, παραμένει εντούτοις το ίδιο»⁴⁵³. Έτσι, το ενδιαφέρον της Κριτικής Θεωρίας για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας την προσδένει με αλήθειες και έννοιες⁴⁵⁴ ο πυρήνας των οποίων υπερβαίνει την κοινωνική διαμόρφωση μιας ιστορικής περιόδου. Αυτό όμως δεν υπονοεί υπερϊστορική ισχύ και εγκυρότητα και / ή και αυτόνομη ύπαρξη. Οι έννοιες αυτές εκτείνονται πέραν του συγκεκριμένου κοινωνικοϊστορικού πλαισίου, υπό την έννοια ότι προοιωνίζουν και συνδέονται με μια μελλοντική κοινωνία, ο σχηματισμός της οποίας αποτελεί το στόχο της Κριτικής Θεωρίας⁴⁵⁵. Κατ' επέκταση, η Γνώση που συνδέεται με κοινωνική ολότητα συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, μπορεί να θεωρηθεί ότι μεταφέρεται αυτούσια σε επόμενη ιστορική περίοδο - με την

⁴⁵⁰ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 192-193.

⁴⁵¹ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 25-26. «Η κοινωνία, από την οποία εξαρτάται εν μέρει η ύπαρξη του ανθρώπου, είναι μια ολότητα που δε μπορεί να συγκριθεί με τίποτα άλλο και διαρκώς ανακατασκευάζει τον εαυτό της». Μτσ., Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 25.

⁴⁵² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 240.

⁴⁵³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 239.

⁴⁵⁴ Π.χ. Λόγος, νους, ελευθερία.

⁴⁵⁵ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 109-117. Πρβλ. και Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 218.

προϋπόθεση ότι το βασικό καθοριστικό στοιχείο της κοινωνίας, η οικονομία, θα διατηρήσει τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά, η Γνώση του παρόντος κοινωνικοϊστορικού πλαισίου καταλήγει τελικά ταυτόσημη με τη χρονική επέκταση / αλλαγή της Γνώσης αυτής⁴⁵⁶.

4.2. Εννοιακά δίπολα

4.2.1. Θεωρία / πράξη

Η διανοητική και η ιστορική εξέλιξη βρίσκονται σε μια διαπιστώσιμη, διαλεκτική σχέση⁴⁵⁷. Ως εκ τούτου, για την Κριτική Θεωρία η πράξη και η σκέψη αποτελούν ένα ενιαίο και συμπαγές σύνολο, και

⁴⁵⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 240.

⁴⁵⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 233. Ως παράδειγμα επ' αυτού μπορεί να χρησιμεύσει η τοποθέτηση της Κριτικής Θεωρίας επί της κατάστασης της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, στην οποία κεντρικής σημασίας θέση κατέχει η ιδιοκτησία και το χρήμα. Το γεγονός ότι κατά τη μετάβαση από τη φιλελεύθερη περίοδο στην περίοδο του μονοπωλιακού καπιταλισμού συντελέστηκε μεταβίβαση του ελέγχου και της κυριαρχίας από την ομάδα των ιδιοκτητών στην ομάδα των διευθυνόντων δεν έχει μεταβάλλει στην ουσία της την παράμετρο ότι η εξουσία και η κοινωνική κυριαρχία εξακολουθεί να βρίσκεται συγκεντρωμένη στα χέρια περιορισμένης ομάδας ανθρώπων. Ο ανταγωνισμός και η κερδοθρία μπορεί να έχουν μετατεθεί σε άλλο επίπεδο (π.χ. διεθνές), αλλά εξακολουθούν να αποτελούν γνώμονα συμπεριφοράς. Έτσι, ο πυρήνας της Κριτικής Θεωρίας παραμένει αναλλοίωτος. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 236.

Περαιτέρω κοινωνικές αλλαγές όμως, που επέρχονται ως αποτέλεσμα της συγκεντρωτικής τάσης που δημιουργείται κατά τη μονοπωλιακή περίοδο, αφορούν τον περιορισμό των δικαιωμάτων και επιφέρουν συνέπειες που εκτείνονται στο πεδίο του πολιτισμού (π.χ. ιδεολογία). Οι αλλαγές αυτές δεν αφήνουν ανεπηρέαστες τις επιμέρους έννοιες της Κριτικής Θεωρίας. Με δεδομένη την αντίληψη της Κριτικής Θεωρίας για την κοινωνία ότι αποτελεί μια ολότητα, αυτό σημαίνει ότι οι αλλαγές αγγίζουν και τις τελευταίες λεπτομέρειες στο χαρακτήρα της εξάρτησης του πολιτισμού από τις κοινωνικές σχέσεις. Εμφανές παράδειγμα της εξάρτησης του πολιτισμού από την οικονομία μπορεί να ανασυρθεί από την περίοδο του φιλελευθερισμού, κατά την οποία «οι πολιτικές και ηθικές αντιλήψεις των ατόμων μπορούσαν να παραχθούν λογικά από την οικονομική τους κατάσταση: η εκτίμηση του ακέρατου χαρακτήρα, η τήρηση του λόγου, η αυτοδυναμία της κρίσης κλπ. προέρχονται από μια κοινωνία σχετικά ανεξάρτητων οικονομικών υποκειμένων, που συνδέονται μεταξύ τους με καθορισμένα συμβόλαια. Η εξάρτηση όμως αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό διαμεσολαβημένη ψυχολογικά, κι η ηθική αποκτούσε ένα είδος σταθερότητας λόγω ακριβώς της λειτουργίας της στο υποκείμενο (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 236-237). Κατά τη μετάβαση στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, σημειώνεται μεγάλη διαφοροποίηση: «Στις συνθήκες, τώρα, του μονοπωλιακού καπιταλισμού, το άτομο χάνει οριστικά κι αυτήν ακόμη τη σχετική αυτονομία του» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 56). Με δεδομένη τη διατήρηση της Γνώσης και της αλήθειας εντός του περιορισμένου κύκλου κυριαρχίας, κάτι που φυσικά μεταβάλλει και την ίδια την έννοια της αλήθειας, η μαζική πίστη που προωθείται «είναι άμεσο προϊόν της κυρίαρχης οικονομικής και κρατικής γραφειοκρατίας» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 56). Κατά συνέπεια, είναι εμφανές ότι η εξάρτηση του πολιτισμικού από το οικονομικό στοιχείο έχει μεταβληθεί. Στη μονοπωλιακή περίοδο, «το οικονομικό στοιχείο καθορίζει πιο άμεσα και πιο συνειδητά τους ανθρώπους, ενώ παράλληλα κλονίζονται τόσο η σχετική ικανότητα αντίστασης όσο κι η ουσιαστικότητα (Substantiollitaet) της πολιτισμικής σφαίρας» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 56).

Με το παράδειγμα αυτό διαφαίνεται ότι η διαρκής μεταβολή που προκύπτει από τη σφαίρα της οικονομίας και δεν επηρεάζει απλά τον πολιτισμό, αλλά το ίδιο το νόημα της εξάρτησης του πολιτισμού από την οικονομία (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 237). Όπως διαφαίνεται, «τα νέα δεδομένα δεν προστίθενται μηχανικά στα ήδη δεδομένα μέρη της» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 57).

ισοδυναμούν με συγκεκριμένη ιστορική δραστηριότητα⁴⁵⁸. Ωστόσο η θεωρία και η πράξη είναι παράλληλα διακριτές και δεν βρίσκονται σε προαποφασισμένη αρμονία μεταξύ τους⁴⁵⁹. Μάλιστα, στον υλισμό διατηρείται η διάσταση και η ένταση ανάμεσα στην έννοια και το αντικείμενο, διατηρώντας κατά τον τρόπο αυτό μια κριτική αυτοπροστασία από την πίστη στο άπειρο του πνεύματος⁴⁶⁰ και κατά συνέπεια δεν αποδίδεται προτεραιότητα της εννοιακής κατασκευής έναντι του πραγματικού⁴⁶¹.

Πέραν αυτού, η δραστηριότητα δεν είναι προέκταση της νόησης, ούτε και η νόηση και η θεωρία αποτελούν ένα κλειστό σύστημα, αποκομμένο από τη δραστηριότητα⁴⁶². Το στοιχείο που χαρακτηρίζει τη σχέση θεωρίας και δραστηριότητας είναι μάλλον η ενότητα και η αλληλεπίδραση⁴⁶³. Έτσι, ο ρόλος της θεωρίας στην υλιστική προσέγγιση είναι η υποβοήθηση στον προσδιορισμό μιας κατεύθυνσης δράσης, και όχι η κανονιστικότητα⁴⁶⁴ που εκπορεύεται από το εγγενές νόημα που υποβόσκει στην ιδέα της προαιώνιας δομής του κόσμου όπως στις μεταφυσικές και ιδεαλιστικές προσεγγίσεις. Εν τέλει, στον υλισμό υιοθετείται η αντίθετη κατεύθυνση συγκριτικά με τις μεταφυσικές προσεγγίσεις: η προσπάθεια είναι να καθοδηγείται η πραγματικότητα σύμφωνα με την ανθρώπινη θέληση και όχι το αντίθετο⁴⁶⁵.

Περαιτέρω, η θεωρία είναι ένα ενιαίο σύνολο που έχει νόημα μόνο σε συνάρτηση με το συγκεκριμένο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο. Έτσι, ολόκληρη η θεωρία εμπλέκεται στην κοινωνική εξέλιξη⁴⁶⁶. «Κάθε κομμάτι γνώσης θεωρείται [...] αναπαράσταση από συγκεκριμένους ανθρώπους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, συνάφεια, και χρονική στιγμή, μια αναπαράσταση που είναι παράγωγο αλλά μπορεί να γίνει με τη σειρά της και παραγωγική δύναμη»⁴⁶⁷. Το γεγονός ότι ένα θεωρητικό σύστημα λαμβάνει νόημα σε συνάρτηση με συγκεκριμένο κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο δε συνεπάγεται την αντιστοιχία του με συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, αλλά υπονοεί τη συνεχή διαφοροποίηση της θεωρίας⁴⁶⁸ όπως καθορίζεται από τη συνάφειά της με την ιστορική πρακτική. Έτσι, η επίδραση της κοινωνικής εξέλιξης στη δομή της θεωρίας είναι μέρος του περιεχομένου της θεωρίας. Από τη στιγμή όμως που πρόκειται

⁴⁵⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 222.

⁴⁵⁹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 198.

⁴⁶⁰ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 28.

⁴⁶¹ Πρβλ. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 20.

⁴⁶² Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 198.

⁴⁶³ Πρβλ. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 200.

⁴⁶⁴ Οι διατυπώσεις είναι λιτές σε περιεχόμενο, και αποτελούν όχι κανόνα δράσης αλλά απόσταγμα εμπειρίας, σε αντίθεση με τα μη υλιστικά ρεύματα σκέψης, κατά τα οποία προσδίδεται μεγαλύτερο νόημα στις θέσεις τους με συνέπεια τη μετουσίωσή τους σε βασικές αρχές. Για να γίνουν οι θέσεις του υλισμού καθοδηγητικές αρχές δράσης εξαρτάται από τα επιμέρους δεδομένα του δρώντα τη δεδομένη στιγμή.

⁴⁶⁵ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 19-20.

⁴⁶⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 238.

⁴⁶⁷ Μτσ., Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 35.

⁴⁶⁸ Εν προκειμένω, της υπαρκτικής κρίσης.

για αλλαγές που δεν επηρεάζουν τη βασική κοινωνική δομή, δεν συντελείται μετατόπιση του βασικού άξονα θεωρίας, αλλά επέρχονται αλλαγές μόνο σε επιμέρους έννοιες⁴⁶⁹.

Πιο συγκεκριμένα, η εξέλιξη των αντιθέσεων που αποτελούν το αντικείμενο της Κριτικής Θεωρίας συνεπάγεται την ανάδειξη διαφορετικών πλευρών της⁴⁷⁰, τη μετατόπιση / επανακαθορισμό της σημασίας των διαφορετικών στοιχείων της, και τη διαφοροποίηση του περιεχομένου των εννοιών της και της σχέσης / σύνδεσής τους με τις υπόλοιπες⁴⁷¹. Έτσι, η αλλαγή στη θεωρία σηματοδοτεί πιο έντονα τον κριτικό της χαρακτήρα και ενισχύει το ενδιαφέρον της προς την επιτέλεση του σκοπού της⁴⁷². Οι αλλαγές που επέρχονται στη θεωρία δεν συνίστανται σε απλή, μηχανική προσθήκη νέων στοιχείων, και αντανakλούν το βάθος των αλλαγών που συντελούνται στην κοινωνική πραγματικότητα: από τη στιγμή όμως που τα κοινωνικά θεμέλια – το αντικείμενο της θεωρίας – παραμένουν αμετάβλητα, τα θεμέλια της θεωρίας παραμένουν ανέπαφα⁴⁷³.

Έτσι, το σύνολο της ενιαίας ολότητας της θεωρίας⁴⁷⁴ εξελίσσεται σε συνάρτηση με την πραγματική κατάσταση του ιστορικού πλαισίου στο οποίο αντιστοιχεί. Οι εντοπιζόμενες κοινωνικές αντιφάσεις δεν είναι μόνο η έκφραση της ιστορικής κατάστασης, αλλά και παράγοντας που μπορεί να ωθήσει στην αλλαγή⁴⁷⁵. Μάλιστα, «η θεωρία, που αποβλέπει στο μετασχηματισμό της κοινωνικής ολότητας, έχει κατ' αρχήν σαν επακόλουθο την όξυνση του αγώνα, με τον οποίο συναρτάται»⁴⁷⁶. Βέβαια, ως

⁴⁶⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 234-238.

⁴⁷⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 105.

⁴⁷¹ Πρβλ. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 235-236: στην περίοδο του φιλελευθερισμού οι πολιτικές και ηθικές αντιλήψεις των ατόμων (π.χ. τήρηση λόγου, αυτοδυναμία κρίσης) παράγονταν λογικά από την οικονομική τους κατάσταση. Η εξάρτηση αυτή ήταν μεσολαβημένη ψυχολογικά, και η ηθική αποκτούσε σταθερότητα ακριβώς λόγω της λειτουργίας της αυτής στο υποκείμενο. Στο μονοπωλιακό καπιταλισμό το άτομο χάνει και αυτή τη σχετική αυτονομία του. Το περιεχόμενο της μαζικής πίστης είναι άμεσο προϊόν της κυρίαρχης οικονομικής και κρατικής γραφειοκρατίας, και οι οπαδοί (τα άτομα) λειτουργούν ως εξαρτήματα μηχανισμού. Κατά συνέπεια, η έννοια της εξάρτησης του πολιτισμικού από το οικονομικό στοιχείο αλλάζει. Οι ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων γίνονται ταυτόχρονα πιο απλές – το οικονομικό στοιχείο καθορίζει πιο άμεσα τους ανθρώπους και παράλληλα κλονίζεται η ικανότητα αντίστασης – και πιο περίπλοκες – γιατί η οικονομική δυναμική οδηγεί σε εμφάνιση νέων μορφών και καταστάσεων.

⁴⁷² Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 105.

⁴⁷³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 238.

⁴⁷⁴ Αν αποσπαστούν επιμέρους έννοιες και κρίσεις από τη συνάρτησή τους με τη θεωρία και συγκριθούν με αντίστοιχες προγενέστερης εκδοχής της θεωρίας, αναδύονται αντιφάσεις. Αυτό οφείλεται όχι μόνο στα ιστορικά στάδια και τα λογικά βήματα ανάπτυξης της θεωρίας, αλλά και στο ιστορικά μεταβαλλόμενο αντικείμενό της εντός του πλαισίου της πραγματικότητας (παρά την ταυτότητά του). Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 238.

⁴⁷⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 215.

⁴⁷⁶ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 39.

σημειωθεί ότι η εξάπλωσή της σε ευρύτερη ομάδα ανθρώπων δε σημαίνει ότι η διαδικασία της αλλαγής έχει πυροδοτηθεί⁴⁷⁷.

Η δραστηριότητα που επιφέρει την κοινωνική αλλαγή συνδυάζει την πραγματική ενότητα θεωρίας και πρακτικής⁴⁷⁸.

4.2.2. Υποκείμενο / αντικείμενο⁴⁷⁹

Στην Κριτική Θεωρία αποτελεί πεποίθηση ότι το κοινωνικό πλαίσιο δημιουργείται από την τυφλή διαντίδραση των ατομικών δραστηριοτήτων, και είναι με άλλα λόγια το προϊόν της ανθρώπινης πράξης⁴⁸⁰. Ο καθορισμός του κοινωνικού περιβάλλοντος από τον άνθρωπο ισχύει καθολικά, ακόμη και αναφορικά με τα γεγονότα που ένα υποκείμενο μπορεί να εκλαμβάνει ως εξωτερικά προς αυτό: «το προσλαμβανόμενο γεγονός έχει [...] ήδη συγκαθοριστεί από τις ανθρώπινες παραστάσεις κι έννοιες, προτού υποβληθεί σε συνειδητή θεωρητική επεξεργασία από το γνωστικό υποκείμενο»⁴⁸¹. Μάλιστα, «είναι αδύνατη μια σαφής διάκριση ανάμεσα σ' αυτά που ανήκουν στην ασυνείδητη φύση, και σ' εκείνα που είναι προϊόντα της κοινωνικής πρακτικής»⁴⁸². Πέραν αυτού, η δράση του ατόμου είναι έλλογη και προϋποθέτει μια ποσότητα γνώσης, στοιχεία που «μεταβιβάζονται» στους καρπούς της δράσης. Το σύνολο γεγονότων και στοιχείων που είναι παράγωγα του ανθρώπου συνθέτουν το σύνολο της κοινωνικής πρακτικής, η οποία «περικλείει πάντα μέσα της όλη τη διαθέσιμη κι εφαρμοσμένη Γνώση»⁴⁸³. Έτσι, προκύπτει ότι η κοινωνία είναι παράγωγο της ανθρώπινης / κοινωνικής δραστηριότητας. Το αποτέλεσμα αυτό δεν είναι συνειδητό στον άνθρωπο, και πολύ περισσότερο δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή⁴⁸⁴.

⁴⁷⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 219.

⁴⁷⁸ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 161.

⁴⁷⁹ Το συγκεκριμένο ζεύγος εννοιών αναδεικνύει χαρακτηριστικά το γνωστικό καθεστώς που διακρίνει την Κριτική Θεωρία. Πρβλ. Εισαγωγή, αλλά και Γεωργίου, ό.π., σελ. 19-20.

⁴⁸⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 207, 209.

⁴⁸¹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 21. Το προσλαμβανόμενο γεγονός είναι ήδη διαμορφωμένο πριν την πρόσληψή του μέσω αισθήσεων με δυο τρόπους: μέσω ιστορικού χαρακτήρα του αντιληπτού αντικειμένου, όπως και μέσω ιστορικού χαρακτήρα του οργάνου πρόσληψης, χαρακτήρα ο οποίος διαμορφώνεται τόσο φυσικά όσο και μέσω της ανθρώπινης δραστηριότητας. Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 21. Στο σημείο αυτό είναι εμφανής η διάσταση των θέσεων του Horkheimer με τη μεταφυσική αντίληψη περί αρμονίας αντίληψης μεταξύ των υποκειμένων (κοινής λογικής) και κάποια κοινά σημεία με τον ιδεαλισμό. Πρβλ. Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 23.

⁴⁸² Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 22. Η φυσικότητα των αντικειμένων καθορίζεται σε αντιπαράθεση προς την κοινωνία.

⁴⁸³ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 21.

⁴⁸⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 200.

Αντίστροφα, η κοινωνία αποτελεί ένα υποκείμενο χωρίς συνείδηση, πλην όμως ενεργό, το οποίο καθορίζει τον άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα, η ίδια η αντίληψη του ανθρώπου διαμορφώνεται μέσα από δραστηριότητα που βασίζεται στην πρόσκτηση ιδεών, σκέψεων και νοητικών συστημάτων με τα οποία το άτομο μαθαίνει να αναγνωρίζει και να συλλαμβάνει τον κόσμο⁴⁸⁵. Έτσι, η πρόσληψη του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα των (κοινωνικών) όρων ύπαρξής του, και επιδρά στις καταστάσεις με τον ίδιο τρόπο που επιδρά το όργανο μέτρησης στο παρατηρούμενο αντικείμενο σε ένα πείραμα. Ωστόσο, η κοινωνία λειτουργεί ως φυσική διαδικασία, ως μηχανισμός, που παράγει πολιτισμικά προϊόντα όχι στη βάση της συνειδητότητας και της βούλησης, αλλά στη βάση της σύγκρουσης, της καταπίεσης και της ανισότητας, και τελικά λειτουργώντας όχι στην κατεύθυνση και προς όφελος του πολιτισμού, αλλά της οικονομίας⁴⁸⁶.

Συμπερασματικά, οι άνθρωποι ως παράγωγα της ιστορίας⁴⁸⁷, και η κοινωνία ως παράγωγο του ανθρώπου κατέχουν αντίστοιχα έναν ενεργητικό και έναν παθητικό ρόλο, σε συνάρτηση με το ποιός αναλαμβάνει το ρόλο του υποκειμένου⁴⁸⁸, ενώ κατά τη διαδικασία αυτή δεν υπάρχει συνειδητότητα⁴⁸⁹.

Κατά συνέπεια, η εξωτερικότητα ενός αντικειμενικού γεγονότος προς το άτομο, όπως και γενικά ο δυϊσμός μεταξύ υποκειμένου και κοινωνίας, αποτελεί ουσιαστικά απατηλή εντύπωση. Τα κατονομαζόμενα στοιχεία ως υποκείμενο και αντικείμενο αποτελούν διαίρεση μιας ολότητας, η συνείδηση της οποίας πρέπει να επανέλθει στην ανθρώπινη δραστηριότητα στο σύνολο της κοινωνίας.

Με αυτά ως δεδομένο, η Κριτική Θεωρία όχι μόνο δεν αποδέχεται ως δεδομένους τους όρους ύπαρξης του ατόμου, αλλά αντίθετα, θεωρεί ότι το κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο / προϊόν σχεδιασμένης απόφασης και ορθολογικού καθορισμού στόχων⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 200-202.

⁴⁸⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 207-208.

⁴⁸⁷ Αυτό δεν αφορά μόνο εξωτερικά χαρακτηριστικά ή την προσωπικότητα, αλλά και τις ίδιες τις αισθήσεις: «Ακόμη και ο τρόπος, με τον οποίο βλέπουν κι ακούν, δε μπορεί να αποσπαστεί απ' την κοινωνική ζωτική διαδικασία, όπως αυτή εξελίσσεται διαμέσου των αιώνων». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 21.

⁴⁸⁸ Όμως η έννοια της ενεργητικότητας και της παθητικότητας διαφοροποιείται σε συνάρτηση με το άτομο και την κοινωνία: η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι έλλογη και συνειδητή, σε αντίθεση με τη δραστηριότητα της κοινωνίας.

⁴⁸⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 200.

⁴⁹⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 207.

4.2.3. Υποκείμενο / κοινωνική ολότητα⁴⁹¹

Η προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας εμπεριέχει την αμφισβήτηση του στεγανού διαχωρισμού ατόμου και κοινωνίας στο υφιστάμενο κοινωνικό πλαίσιο⁴⁹². «Σαν υποκείμενό της η κριτική σκέψη θεωρεί συνειδητά ένα καθορισμένο άτομο στις *πραγματικές του σχέσεις με άλλα άτομα κι ομάδες, στις αντιπαραθέσεις του με μια καθορισμένη κοινωνική τάξη, και τέλος, στο έτσι μεσολαβημένο πλέγμα των σχέσεών του με την κοινωνική ολότητα και τη φύση*»⁴⁹³. Έτσι, επιδιώκεται η αποκατάσταση της ταυτότητας του ατομικού και του κοινωνικού στο παροντικό κοινωνικό πλαίσιο⁴⁹⁴. Περαιτέρω, στο πλαίσιο της επιδιώκεται η υπέρβαση της έντασης που εκπορεύεται από τις αντιθέσεις που δημιουργούνται ως αποτέλεσμα των διαφορετικών ρόλων του ατόμου στην κατακερματισμένη κοινωνική πραγματικότητα και της αντιδιαστολής του με το κοινωνικό περιβάλλον⁴⁹⁵, καθώς θεωρείται ότι ο έξωθεν προσδιορισμός της σχέσης του ατόμου με την ολότητα ως σχέση που δεν επαφίεται στη βούληση, τόσο αναφορικά με την εξάρτηση του ατόμου από αυτή όσο αναφορικά με τη συμβολή του σε αυτήν, συνεπάγεται κοινωνικό πλαίσιο που περιορίζει την ελεύθερη ατομική ανάπτυξη, συρρικνώνει τη λογική, υποβιβάζει το άτομο και αντιβαίνει στην ατομική ευτυχία⁴⁹⁶.

Πέραν αυτού, η έννοια του υποκειμένου αφορά είτε το άτομο, είτε και την κοινωνία στο σύνολό της. Στην τελευταία αυτή περίπτωση επισυνάπτεται και το βασικό αίτημα-στόχος της Κριτικής Θεωρίας: η διαμόρφωση της ανθρωπότητας σε συνειδητό υποκείμενο ώστε «να καθορίσει ενεργητικά τις δικές της ιδιαίτερες μορφές ζωής»⁴⁹⁷. Μετά το φιλελευθερισμό η κοινωνία δεν έχει συγκροτηθεί ως υποκείμενο, δεν έχει αναπτύξει ακόμη συνείδηση με την οποία θα μπορούσε να αναπτυχθεί⁴⁹⁸ ως ολότητα με ειρήνη και δικαιοσύνη. Σε μια κοινωνία που οι άνθρωποι αντί να είναι άτομα θα είναι μέλη ολότητας, ή με άλλα λόγια, μέλη του υποκειμένου της κοινωνίας, δε θα υπάρχει χώρος για τη σημερινή, αστική λογική, ο ρόλος της οποίας είναι η υποβοήθηση της αναπαραγωγής των σχημάτων κυριαρχίας⁴⁹⁹. Μάλιστα, «η κυριαρχία στη συνολική διαδικασία της κοινωνίας από τους ανθρώπους μπορεί να

⁴⁹¹ Η εννοιολόγησή τους ως ενότητα είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό σημείο της πρώιμης περιόδου της Κριτικής Θεωρίας. Πρβλ. Εισαγωγή, και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 247-249.

⁴⁹² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 207.

⁴⁹³ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 31.

⁴⁹⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 210-211.

⁴⁹⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 210.

⁴⁹⁶ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 310.

⁴⁹⁷ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 52.

⁴⁹⁸ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 298.

⁴⁹⁹ Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «Στο τέλος της εξέλιξης της αυτοαναδυόμενης λογικής δεν απομένει τίποτα άλλο, από την επιστροφή στη βαρβαρότητα ή την έναρξη της ιστορίας». Horkheimer, *Vernunft...*, ό.π., σελ. 57.

επιτευχθεί όταν η κοινωνία ξεπεράσει την αναρχική της μορφή και συγκροτηθεί ως υποκείμενο – δηλαδή μέσω ιστορικής δράσης»⁵⁰⁰.

4.3. Η Θεωρία

Η θεωρία κατέχει εξέχουσα θέση στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας. Μάλιστα, εκλαμβάνεται πως με δεδομένο ότι στην αστική κοινωνία η κυριαρχία αντιβαίνει στην ανθρώπινη ελευθερία και ότι η εξειδίκευση στην επιστήμη εξυπηρετεί κατ' ουσίαν την ανακύκλωση της κατεστημένης τάξης πραγμάτων, οι επιστημονικοί κλάδοι που θεωρείται ότι προσφέρουν πραγματικά είναι οι πιο ευρείς / αφαιρετικοί, καθώς οι εννοήσεις τους προσφέρουν μια λιγότερο διαστρεβλωμένη μορφή γνώσης και εξιχνίασης της αλήθειας⁵⁰¹. Αυτό πρεσβεύεται από την Κριτική Σχολή υπό την έννοια ότι στην παρούσα κοινωνική πραγματικότητα «απαιτείται από κάθε άτομο να ιδιοποιείται τους σκοπούς της ολότητας και να τους αναγνωρίζει πάλι σ' αυτήν»⁵⁰². Ο κονφορμισμός της σκέψης, όπως και η υπαγωγή της στον καταμερισμό εργασίας, προδίδουν την αληθινή ουσία της⁵⁰³. Όπως όμως έχει ξανασυμβεί στο ιστορικό παρελθόν, κατά το οποίο έχουν παρουσιαστεί σημαντικές περιπτώσεις απελευθέρωσης από την κοινωνική πραγματικότητα⁵⁰⁴, δημιουργείται «μια νέα δυνατότητα: να συνειδητοποιηθεί η εργασιακή διαδικασία και να γίνει σκόπιμη η κατεύθυνσή της»⁵⁰⁵. Αυτό ακριβώς καλείται να επιτελέσει η σκέψη⁵⁰⁶, και κατ' επέκταση η θεωρία. Έτσι, η επικρατούσα εχθρότητα προς τη θεωρία «στρέφεται

⁵⁰⁰ Μπσ., Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 21. Η λογική ακολουθία που ενυπάρχει στο σημείο αυτό συνοψίζεται ως εξής: αν τα προϊόντα παράγονται με βάση τον ορθολογισμό που θεμελιώνεται στις πραγματικές ανάγκες του ατόμου, τότε η «ελευθερία» του αφηρημένου ατόμου του σύγχρονου πραγματικού αστικού πλαισίου θα γίνει συγκεκριμένη, αυθεντική και πραγματική, προϊόν συνεργατικού έργου, ο περιορισμός της οποίας θα πηγάζει μόνο από τη φύση. Έτσι, οι άνθρωποι θα υπάγονται μεν σε εξουσία, αλλά ο ρόλος της εξουσίας θα είναι να φέρει εις πέρας τα συνειδητά σχέδια των ατόμων, που δε θα είναι πια προϊόν των ταξικών συμφερόντων, αλλά έκφραση των συμφερόντων της ολότητας. Horkheimer, "Authority...", ό.π., σελ. 97.

⁵⁰¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 133.

⁵⁰² Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 32.

⁵⁰³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 243.

⁵⁰⁴ Πρβλ. π.χ. αποτίναξη ζυγού σκλάβων και δουλοπάροικων.

⁵⁰⁵ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 32.

⁵⁰⁶ Ας σημειωθεί ωστόσο, ότι «η σκέψη δεν πλάθει, βέβαια, μόνη της αυτή τη δυνατότητα, αλλά προσπαθεί μάλλον ν' ανακαλύψει την ιδιαίτερη λειτουργία της». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 32. Έτσι, το πρόταγμα της Κριτικής Θεωρίας απαιτεί την εισαγωγή διαφοροποιητικών στοιχείων και ως προς τη σκέψη προς την κατεύθυνση της δημιουργικότητας: «η κατασκευαστική (konstruktiv) σκέψη παίζει στα πλαίσια αυτής της θεωρίας έναν πολύ πιο σημαντικό ρόλο συγκριτικά με την εμπειρία». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 40. Η κριτική σκέψη διατηρεί δεσμούς και με τη φαντασία, υπό την έννοια ότι η εικόνα του μέλλοντος ως στόχος μιας μελλοντικής κοινωνίας αποτελεί οδηγό της δραστηριότητας. Ωστόσο, η εικόνα προς την οποία κατευθύνεται η κριτική σκέψη πηγάζει από τη βαθιά κατανόηση του παρόντος – «δεν χαρακτηρίζεται, μ' άλλα λόγια, απ' την αυθαιρεσία και την υποτιθέμενη ανεξαρτησία της φαντασίας, αλλά από την εμμονή της». Horkheimer,

στην πραγματικότητα εναντίον της μετασχηματιστικής εκείνης δραστηριότητας, που συνδέεται με την κριτική σκέψη», η οποία είναι και η πιο προοδευτική μορφή σκέψης στη σημερινή εποχή – διέπεται από τον υποσυνείδητο φόβο ότι η θεωρητική σκέψη θα αποκαλύψει ότι η επίπονη προσαρμογή στις κοινωνικές επιταγές είναι μη αναγκαία⁵⁰⁷.

Περαιτέρω, οι έννοιες και οι εννοιακές κατηγορίες της Κριτικής Θεωρίας είναι στοιχεία μιας ενιαίας ολότητας⁵⁰⁸. Σε περίπτωση που αποσπώνται από την ολότητα αυτή, το νόημά τους κατά κανόνα διαστρεβλώνεται⁵⁰⁹ - «μόνο κάτω από ειδικές συνθήκες είναι δυνατόν να συμπεράνουμε σε ποίο βαθμό κάποια μεμονωμένα κι αποσπασμένα μέρη αυτής της αναπαράστασης ισχύουν για τ' αντίστοιχα μέρη του αντικειμένου»⁵¹⁰. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η αναπαράσταση ενός ενιαίου αντικειμένου είναι αληθής στο σύνολό της⁵¹¹.

“Traditional...”, ό.π., σελ. 220. Τα όρια της φαντασίας προδιαγράφονται από το επίπεδο της παρούσας τεχνολογικής ανάπτυξης, και η ελευθερία της εξαφανίζεται στο βαθμό που η πραγματική ελευθερία γίνεται πραγματική πιθανότητα. Χωρίς τη φαντασία, όλη η φιλοσοφική γνώση παραμένει στο παρόν ή το παρελθόν και διαχωρίζεται από το μέλλον, το οποίο είναι η μόνη σύνδεση ανάμεσα στη φιλοσοφία και την πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας. Marcuse, “Philosophy...”, ό.π., σελ. 114.

⁵⁰⁷ Στη σύγχρονη κοινωνία η εμφάνιση θεωριών που συνεπάγονται τη διανοητική αυτοδυναμία, όπως η Κριτική Θεωρία, έχει επιφέρει την αντιμετώπιση με καχυποψία προς όλες τις θεωρίες αδιάκριτα, ακόμη και προς την παραδοσιακή. Η θεωρία εκλαμβάνεται ως το αντίθετο του θετικισμού. Μάλιστα, ακόμη και η παραμικρή παρέκκλιση από τον επικρατούντα επιστημονικό τρόπο έκφρασης, ο οποίος συνδέει αυστηρά τα γεγονότα με μια ξερή γλώσσα συμβόλων που προσιδιάζει στη μαθηματική, θεωρείται υπέρμετρα θεωρητική. Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 232.

⁵⁰⁸ Πρβλ. τις μαρξικές εννοιακές κατηγορίες της τάξης, εκμετάλλευσης, υπεραξίας κέρδους κ.ά. ως στοιχεία μιας ενιαίας ολότητας, της οποίας το νόημα δεν εντοπίζεται στη διατήρηση της σύγχρονης κοινωνίας αλλά στη μεταμόρφωσή της στο σωστό είδος κοινωνίας. Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 218. Περαιτέρω, η Κριτική Σχολή εκλαμβάνει ως ολότητα τη φιλοσοφία και τις εξειδικευμένες επιστήμες, προτάσσοντας ως επιταγή την κατάλυση των στεγανών διαχωρισμών μεταξύ τους. Διαφορά που εντοπίζεται μεταξύ τους άπτεται των τεχνικών που χρησιμοποιούν. Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 34, 31. Αντίστοιχα, η κριτική ανάλυση στη φιλοσοφία σημαίνει την εγκατάλειψη της δογματικής διάκρισης ανάμεσα στη μορφή και το περιεχόμενο. Horkheimer, “Materialism and Metaphysics”, ό.π., σελ. 31.

⁵⁰⁹ «Αυτό ισχύει τόσο για τις σχέσεις ανάμεσα στα ιστορικά στάδια ανάπτυξης της θεωρίας σαν συνόλου, όσο και για τα λογικά βήματα μέσα στην ίδια τη θεωρία». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 57.

⁵¹⁰ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 47. Η αντιφατικότητα που μπορεί να προκύψει μεταξύ αποσπασμένων μερών της θεωρίας οφείλεται στο γεγονός ότι «η θεωρία έχει ένα ιστορικά μεταβαλλόμενο αντικείμενο, που, παρά τις οποιοσδήποτε διαφοροποιήσεις, παραμένει εντούτοις το ίδιο. [...] Η θεωρία δε συσσωρεύει υποθέσεις για την πορεία κάποιων μεμονωμένων κοινωνικών φαινομένων, αλλά κατασκευάζει την αναπτυσσόμενη εικόνα μιας ολότητας, διαμορφώνει μια ενδοϊστορική (in die Geschichte einbezogen) υπαρξιακή κρίση». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 57/239.

⁵¹¹ Στο παράδειγμα της έννοιας της αλήθειας, όπως προαναφέρθηκε, «σύμφωνα με την κριτική θεωρία υπάρχει μόνο μια αλήθεια και τα θετικά κατηγορήματα της εντιμότητας και της εσωτερικής συνέπειας, της λογικότητας, της τάσης για ειρήνη, ελευθερία κι ευτυχία δεν μπορούν ν' αποδοθούν με την ίδια έννοια σε καμιά άλλη θεωρία και πρακτική». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 42.

4.3.1. Στόχος / αξιακός προσανατολισμός

Το σημείο εστίασης στον υλισμό υπαγορεύεται από τα καθήκοντα που υποδεικνύονται στο πραγματικό κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο⁵¹² και σε συνάρτηση με τις δυνατότητες του ανθρώπου⁵¹³. Άλλωστε, αν η κριτική σκέψη καθόριζε αφ' εαυτού τη θεμελιώδη της κατεύθυνση, θα παρέμενε εγκλωβισμένη στον εαυτό της όπως ο ιδεαλισμός. Επιπλέον, ας μην παραγνωρίζεται ότι ο φորμαλισμός που συνεπάγεται από την προσπάθεια καθορισμού πρακτικών στόχων με τη σκέψη που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή προσέγγιση⁵¹⁴. Η στοχοθεσία υπό την έννοια αυτή είναι τμήμα της παραδοσιακής σκέψης.

Στο σημερινό πλαίσιο η ιστορική ανάλυση καταδεικνύει το σκοπό της ανθρώπινης δραστηριότητας: «πρόκειται κυρίως για την ιδέα μιας ορθολογικής κοινωνικής οργάνωσης που ν' ανταποκρίνεται στις ανάγκες του συνόλου»⁵¹⁵, ιδέα που είναι εγγενής στην ανθρώπινη εργασία, δεν γίνεται όμως αντιληπτή με σωστό τρόπο⁵¹⁶. Έτσι, η πραγματικότητα που αποτελεί στόχο στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας δεν καθορίζεται με βάση αξιακές κρίσεις, αλλά αναδύεται από τις οικονομικές της έννοιες, οι οποίες «κατανοούν όχι μόνο τη δεδομένη πραγματικότητα, αλλά ταυτόχρονα την κατάλυσή της και τη νέα πραγματικότητα που επίκειται»⁵¹⁷. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι η Κριτική Θεωρία είναι απαλλαγμένη από αξιακό προσανατολισμό. Η ύπαρξη αιώνιων αξιών και δεσμευτικών ηθικών κανόνων, όπως και γενικότερα υπερβατικής εξουσίας από την οποία εκπορεύονται αξιακά κριτήρια για την καθοδήγηση της συμπεριφοράς δεν είναι στοιχεία παραδεκτά⁵¹⁸, πλην όμως πρεσβεύεται ότι ο διαχωρισμός αξιών, σκέψης και πολιτικής στάσης από την επιστήμη συνιστά ουσιαστικά προσαρμογή στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων⁵¹⁹. Έτσι, τα ιδανικά στο πλαίσιο του υλισμού σχηματίζονται με βάση τις ανάγκες της κοινωνίας και μετρούνται με βάση αυτό που είναι δυνατό στο ορατό μέλλον με τις διαθέσιμες ανθρώπινες δυνάμεις. Αυτά όμως δεν εκλαμβάνονται ως το θεμέλιο της ιστορίας και / είτε ως ιδέες με

⁵¹² Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 24 και Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 106, 108.

Αυτό δε σημαίνει ότι τα προγενέστερα σημεία εστίασης απαξιώνονται. Εξακολουθούν να κατέχουν νόημα, αλλά εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου στο οποίο ανέκυψαν. Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 25.

⁵¹³ Υπό την έννοια αυτή η Κριτική Θεωρία «είναι ο κληρονόμος όχι μόνο του Γερμανικού Ιδεαλισμού αλλά και της ίδιας της φιλοσοφίας». Horkheimer, "Postscript", ό.π., σελ. 245.

⁵¹⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 211.

⁵¹⁵ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 33.

⁵¹⁶ Για να γίνει αυτό θα πρέπει να υπάρχει προς αυτό καθορισμένο συμφέρον. Όπως αναφέρεται, σύμφωνα με το Marx και τον Engels τέτοιο συμφέρον «γεννιέται αναγκαία στο προλεταριάτο». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 33.

⁵¹⁷ Μτσ., Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 107.

⁵¹⁸ Horkheimer, "Materialism and Morality", ό.π., σελ. 33.

⁵¹⁹ Horkheimer, "Postscript", ό.π., σελ. 248.

ύπαρξη ανεξάρτητη του ανθρώπου, και δε γίνεται απόπειρα να συσχετιστούν βάσει αυτών δυο παράλληλες πραγματικότητες - η πεπερασμένη κοινωνική και η απόλυτη υπεριστορική⁵²⁰.

Κατόπιν των ανωτέρω και με την επισκόπηση που διενεργεί η Κριτική Σχολή στην αστική κοινωνία, προκύπτει ότι αποτελεί στόχο η επαναφορά του Λόγου στη μη ορθολογική σύγχρονη αστική κοινωνία. Κατευθυντήριο γνώμονα αυτού αποτελεί «η ιδέα μιας μελλοντικής κοινωνίας σαν μιας κοινότητας ελεύθερων ανθρώπων»⁵²¹ με ίδιες δυνατότητες αυτοανάπτυξης, όπου θα επικρατεί αλληλεγγύη⁵²². Η συμφωνία μεταξύ σκέψης και ύπαρξης, ανθρώπινων αναγκών και ικανοποίησής τους, που εμφανίζεται στη σύγχρονη εποχή ως τυχαίο γεγονός, αποτελεί το σημείο στο οποίο θα βασιστεί η σχέση που συνδέει το λογικό σκοπό με την πραγματοποίησή του⁵²³.

Ας σημειωθεί ότι αποτελεί θέση της Κριτικής Θεωρίας ότι «το επιδιωκόμενο μέλλον είναι εν μέρει ζωντανό στο παρόν»⁵²⁴. Η πραγματοποίηση του στόχου της Κριτικής Θεωρίας δεν τοποθετείται στη βάση της απόρριψης των κακώς κειμένων της υφιστάμενης κοινωνικής δομής, αλλά στην κατεύθυνση της καλύτερης λειτουργίας όλων των στοιχείων της κοινωνικής δομής⁵²⁵. Ωστόσο, δεν πρόκειται για άκριτη αποδοχή των στοιχείων αυτών, αλλά για διαλεκτική αντιμετώπιση, καθώς η κριτική αναγνώρισή τους «ως καθοριστικών για την κοινωνική ζωή εμπεριέχει ταυτόχρονα και την καταδίκη μιας τέτοιας ζωής»⁵²⁶. Βέβαια, δεν υπάρχει καθορισμένη εικόνα για το μέλλον με βάση την Κριτική Θεωρία⁵²⁷: θα ήταν μηχανιστικό και όχι διαλεκτικό να προεξοφλούνται οι μελλοντικές μορφές της κοινωνίας σε συνάρτηση με την οικονομία τους⁵²⁸.

4.3.2. Μέθοδος: Διαλεκτική

Μια από τις βασικές θέσεις του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας αποτελεί η απόρριψη των στεγανών διαχωρισμών μεταξύ της εξειδικευμένης επιστήμης και της φιλοσοφίας⁵²⁹. Έτσι, η προσέγγιση που

⁵²⁰ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 45-46.

⁵²¹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 37.

⁵²² Αυτή η ιδέα αντιδιαστέλλεται από την ουτοπία υπό την έννοια ότι η πραγματική της δυνατότητα αποδεικνύεται από το σημερινό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

⁵²³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 217, 219.

⁵²⁴ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 38.

⁵²⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 207.

⁵²⁶ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 28.

⁵²⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 217.

⁵²⁸ Horkheimer, "Postscript", ό.π., σελ. 249.

⁵²⁹ Αποκηρύττονται τόσο οι απόψεις που αποδίδουν σπουδαιότητα μόνο στη φιλοσοφία, δομώντας έννοιες και θεωρίες πέραν της δυνατότητας των εμπειρικών επιστημών, και ως εκ τούτου λαμβάνοντας ασύγκριτα

υιοθετείται στους κόλπους του διέπεται από την ιδέα μιας συνεχούς, διαλεκτικής διείσδυσης της φιλοσοφικής θεωρίας και της εξειδικευμένης επιστημονικής πράξης⁵³⁰, υπό την έννοια ότι η γενική θεωρία θα προσδίδει ερευνητικά ερεθίσματα ενώ παράλληλα θα προσλαμβάνει και θα επιτρέπει την αναπροσαρμογή της με βάση την ανατροφοδότηση από τα αποτελέσματα των μελετών / ερευνών. Αυτό δεν εκλαμβάνεται ως ευκαιριακή διαδικασία, κατά την οποία η γενική θεωρία απευθύνει ερεθίσματα για τη διερεύνηση ευρύτερων φιλοσοφικών ερωτημάτων προς μεμονωμένο, συγκεκριμένο εξειδικευμένο επιστημονικό κλάδο, αλλά ως καθολική, από κοινού εξέταση των ερεθισμάτων αυτών με τη συνδρομή ποικίλων επιστημονικών κλάδων μέσω της μόνιμης συνεργασίας επιστημόνων διαφορετικής εξειδίκευσης⁵³¹. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίζεται η διαλεκτικότητα στην ερευνητική διαδικασία, που συντείνει στην κατεύθυνση της προόδου της αντικειμενικής γνώσης⁵³².

Στην ανάπτυξη της διαλεκτικής μεθόδου η αστική σκέψη έκανε την πιο φιλόδοξη προσπάθεια να υπερβεί την αντινομία του απόλυτου και του υποκειμενικού / σχετικού⁵³³. Η διαλεκτική μέθοδος έχει τις ρίζες της στον ιδεαλισμό και πιο συγκεκριμένα στη συνεπή εφαρμογή της καντιανής κριτικής. Ο Hegel την ανέπτυξε. Η αποδέσμευσή της από το πεδίο του ιδεαλισμού με το έργο του Feuerbach, αλλά και των Marx και Engels, σήμανε και την επιστράτευσή της από τον υλισμό, σχηματοποιώντας έτσι την προσέγγισή του στη γνώση⁵³⁴.

4.3.2.1. Κλειστή διαλεκτική

Η διαλεκτική του Hegel προβλέπει ότι υπάρχει μια αλήθεια, που εφαρμόζει μια πτυχή της σε κάθε ορισμένη κοινωνικοϊστορική δομή. Έτσι, η αλήθεια συμπίπτει με την ιστορία⁵³⁵. Πιο συγκεκριμένα, η αλήθεια είναι το σύνολο των επιμέρους διακριτών τμημάτων, καθένα εκ των οποίων το καθορίζει με το δικό του χαρακτηριστικό τρόπο, ενώ από την άλλη το σύνολο δεν είναι κάτι διακριτό από τα τμήματά του, αλλά είναι το συνολικό μοτίβο σκέψης που σε δεδομένο χρόνο περιλαμβάνει όλες τις

μεγαλύτερη αξία έναντι των επιμέρους εμπειρικών ερευνών, είτε ότι, αντίστροφα, πρόκειται για ενασχόληση περιορισμένης χρησιμότητας σε αντίθεση με τις εμπειρικές επιστήμες. Horkheimer, "The Present...", ό.π., σελ. 9.

⁵³⁰ Hunter G.H., "Introduction", στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachusetts, The MIT Press, σελ. viii, και Horkheimer, "The Present...", ό.π., σελ. 11.

⁵³¹ Π.χ. κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι.

⁵³² Horkheimer, "The Present...", ό.π., σελ. 9 - 10.

⁵³³ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 183.

⁵³⁴ Horkheimer, "Materialism and Metaphysics", ό.π., σελ. 31-34.

⁵³⁵ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 309.

περιορισμένες έννοιες στη συνείδηση του περιορισμού τους⁵³⁶. Το δόγμα μιας απόλυτης αυτοτελούς αλήθειας έχει το σκοπό να επιφέρει την αρμονία μεταξύ των αντιθέσεων και των αντιφάσεων σε ανώτερο πνευματικό επίπεδο⁵³⁷. Η μεταμόρφωση του εξωτερικού κόσμου είναι απλώς μια παράπλευρη συνέπεια της εφαρμογής του συστήματος αυτού⁵³⁸.

Το σχήμα αυτό προδιαγράφει μια κλειστή διαλεκτική. Όπως διαφαίνεται, η σκέψη του Hegel δεν είναι απαλλαγμένη από την υποστασιοποίηση εννοιακών κατασκευών. Περαιτέρω, το σύστημα που συγκροτείται από μια κεντρική, μη μεταβλητή αλήθεια ως καταληκτήριο σύνολο των επιμέρους στιγμών αλήθειας διέπεται λογικά και από σχέσεις μη μεταβλητές και αιώνιες, που λειτουργούν ανεξάρτητα του ιστορικού πλαισίου. Ωστόσο, καμία ιστορική αλλαγή που επιφέρει μια νέα μορφή ανθρώπινης οργάνωσης δε μπορεί να αφήσει βασικές κοινωνικές έννοιες (π.χ. κοινωνία, ελευθερία κ.ά.) αμετάβλητες. Η πίστη στο σύστημά του ως η αναπαράσταση της αλήθειας τον οδηγεί σε παράβλεψη της σημασίας της διαλεκτικής διαμόρφωσης της γνώσης / σκέψης⁵³⁹. Αυτή είναι η δογματική και μεταφυσική πλευρά της θεωρίας του⁵⁴⁰. Με άλλα λόγια, η σκέψη του Hegel είναι μεταφυσική, «επειδή η πορεία που θα λάβει η διαλεκτική είναι προκαθορισμένη ήδη από την αρχή· προβαίνει με τον τρόπο που το κάνει με αναγκαιότητα. Επομένως, σε τελική ανάλυση, η ιστορία υποτάσσεται στην προαποφασισμένη τελεολογία του απόλυτου πνεύματος»⁵⁴¹.

Ο σχετικισμός του συστήματος του Hegel συνδέεται με τη δογματική υποστήριξη ότι όλες οι επιμέρους απόψεις υπερβαίνονται. Η έννοια της σκέψης που τα περιλαμβάνει όλα και που κατανέμει μερίδιο ορθότητας σε κάθε επιμέρους άποψη χωρίς να λαμβάνει θέση είναι ο πυρήνας του αστικού σχετικισμού.

⁵³⁶ Μεθοδολογικά ως προς την εξέλιξη της γνωστικής διαδικασίας, για το Hegel κάθε ενόραση διατηρείται ως στιγμή αλήθειας, είτε ως θέση, είτε μέσω της καθορισμένης άρνησής της που ο Hegel αντιτάσσει στο σκεπτικισμό. Με αυτήν εκφράζεται τελικά όχι η απόρριψη της αρχικής θέσης, αλλά μια εμβάθυνση μέσω της αντίθεσης. Από τη στιγμή που η αντίθεση εκφράζει την κριτική που βρίσκεται στον αντίποδα ενός μοτίβου σκέψης, η θέση και η αντίθεση μαζί σχηματίζουν μια νέα άποψη / τοποθέτηση, μια σύνθεση. Κατά τον τρόπο αυτό αποφεύγεται ο σχετικιστικός φορμαλισμός της καντιανής φιλοσοφίας, η φетиχοποίηση απομονωμένων εννοιών (π.χ. καθήκον), αλλά και ο δογματισμός. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 184-185.

⁵³⁷ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 186. Προϋπόθεση της θέσης αυτής είναι το βασικό αξίωμα του ιδεαλισμού περί ταύτισης της έννοιας και του όντος. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 189.

⁵³⁸ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 189.

⁵³⁹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 185-189.

⁵⁴⁰ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 188, Σαγκριώτης Γ., «Μετεξελίξεις της έννοιας της αλήθειας στην κριτική θεωρία. Αλήθεια και χρόνος», στο: Καβουλάκος Κ. (2003), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 130.

⁵⁴¹ Μτσ., Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 319.

Εν κατακλείδι, ο δογματικός και σχετικιστικός χαρακτήρας του συστήματος της κλειστής διαλεκτικής του Hegel καταπνίγουν τα προοδευτικά στοιχεία που περιέχει. Η διαλεκτική ως κλειστό σύστημα, όπως είναι στο Hegel, οδηγεί σε θεωρία ισχυρού μεταφυσικού χαρακτήρα⁵⁴².

4.3.2.2. Ανοικτή διαλεκτική

Στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας εκλαμβάνεται ότι ο ανοικτός χαρακτήρας της διαλεκτικής δε συνεπάγεται τη μη αλήθεια. Μάλιστα, η ανάδειξη της μονοπλευρικότητας των απόψεων έχει μεγάλη σημασία στη διανοητική διαδικασία⁵⁴³.

Πιο αναλυτικά, η διαλεκτική έχει αναφορά στη σκέψη που συνδέεται με τη ζωντανή πραγματικότητα, είναι δηλαδή δυναμική και υλική διαδικασία⁵⁴⁴. Στο πλαίσιο της δε συντελείται μια απλή παράταξη χαρακτηριστικών ή δημιουργία γενικεύσεων⁵⁴⁵. Κάθε θέση και γενίκευση εξετάζεται σε συνάρτηση με την αντίθετή της και με όλο το σύστημα της γνώσης, προκειμένου να γίνει ορθά αντιληπτή⁵⁴⁶. Κατά συνέπεια, κάθε θέση αποκτά ορθότητα μόνο σε σχέση με το συνολικό σώμα θεωρίας, σε σύνδεση τελικά με τις βασικές δομικές αρχές της θεωρίας. Έτσι, θεωρητική πρόθεση της διαλεκτικής αποτελεί η δημιουργία στενής σχέσης ανάμεσα στη βασική και τις επόμενες έννοιες, και ως εκ τούτου υπέρβαση του αφηρημένου χαρακτήρα της με κάθε βήμα. Εν τέλει, η διαλεκτική επιχειρεί να τοποθετήσει τις έννοιες που έχουν κατακτηθεί σε σχέση μεταξύ τους και μέσω αυτών να αναπαραστήσει την πραγματικότητα⁵⁴⁷. «Από τη στιγμή που η λογική της ανοιχτής διαλεκτικής επιτρέπει την δυνατότητα η αλλαγή να επηρεάσει ολόκληρο το παρόν περιεχόμενο των κατηγοριών, χωρίς να θεωρηθεί η θεωρία που έχει σχηματιστεί από αυτές λιγότερο αληθινή, αντιστοιχεί ακριβώς στην εγγελιανή σύλληψη της διαφοράς ανάμεσα στη διαλεκτική και την κατανόηση⁵⁴⁸, χωρίς να επιστρώνεται με νέο δογματισμό»⁵⁴⁹.

⁵⁴² Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 189.

⁵⁴³ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 191-192.

⁵⁴⁴ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 177.

⁵⁴⁵ Άλλωστε, όπως καταδεικνύει η διαλεκτική ανάλυση κάθε γενικού χαρακτηριστικού μιας γενίκευσης σε σχέση με συγκεκριμένο αντικείμενο, οι γενικεύσεις καταλήγουν τελικά να αντικρούουν το αντικείμενο. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 204.

⁵⁴⁶ Μια από τις βασικές αρχές είναι το αδιαχώριστο των καλών και των κακών πλευρών των καταστάσεων στη φύση και την ανθρώπινη ιστορία.

⁵⁴⁷ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 204-205.

⁵⁴⁸ Χωρίς την κατανόηση δεν υπάρχει σκέψη, και δεν υπάρχει διαλεκτική.

⁵⁴⁹ Μπ., Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 210.

Αντίστροφα, η πρόοδος της θεωρίας υπό την κλειστή μορφή της διαδοχής ιδεών αντανακλά τον εξαναγκασμό με τον οποίο εκτυλίσσεται η ζωή στο αστικό κοινωνικό πλαίσιο⁵⁵⁰.

Πέραν αυτού, τα γεγονότα εξετάζονται σε σύνδεση με κάθε έννοια ώστε να αντανακλάται το σύνολο της πραγματικότητας⁵⁵¹, και η αλήθεια δεν είναι μια μεμονωμένη κρίση, αλλά ένα σύνολο γνώσης⁵⁵². Τέλος, «όλες οι βασικές συλλήψεις της διαλεκτικής θεωρίας της κοινωνίας, όπως η κοινωνία, η τάξη, η οικονομία, η αξία, η γνώση και η κουλτούρα είναι αναπόσπαστο μέρος μιας θεωρητικής συνάρτησης που κυριαρχείται από τα υποκειμενικά ενδιαφέροντα»⁵⁵³.

Στη διαλεκτική ενυπάρχει ένα σκεπτικιστικό στοιχείο, υπό την έννοια «ότι αποκαλύπτει το μονόπλευρο, το περιορισμένο και το μεταβατικό σε απομονωμένες ιδέες και γνώμες»⁵⁵⁴. Στο πλαίσιο της η θεωρία συνίσταται στη «συμπαγή γνώση των λόγων για τους οποίους είναι μονόπλευρες και αντιφατικές»⁵⁵⁵ μορφές και περιεχόμενα που έχουν αποκηρυχθεί, και όχι στην αποκήρυξή τους. Αποτέλεσμα αυτού είναι ολόκληρη η διαδικασία της σκέψης, που επικεντρώνεται στην κατανόηση πραγματικών σχέσεων στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο. Με άλλα λόγια, μια ιδέα δε θεωρείται αναληθής αν δεν έχει απόλυτη και καθολική ισχύ, και αντίστροφα, η αλήθεια συμπίπτει όχι με μια απόλυτη έννοια, αλλά με τη συγκεκριμένη ιστορία. Κατά συνέπεια, η αλήθεια είναι κοινωνικοϊστορικά προσδιορισμένη⁵⁵⁶. Έτσι, το νόημα των εννοιών αλλάζει σε συνάρτηση με το κοινωνικό πλαίσιο. Κατά συνέπεια, σε περίπτωση αλλαγής στην κοινωνική δομή, οι έννοιες και τα γεγονότα δε γίνεται να γίνουν αντιληπτά με βάση τις ίδιες αρχές όπως στην παρούσα αστική κοινωνία. Θεωρητική πρόθεση της διαλεκτικής λοιπόν, σε συνάρτηση με το σημείο αυτό, αποτελεί η στενή σύνδεση με το ιστορικό γεγονός, στο πλαίσιο του οποίου κάθε θέση αναγκαία πηγάζει από το πρώτο αξίωμα⁵⁵⁷.

Όχι λιγότερο σημαντικά, σε αντίθεση με την κλειστή διαλεκτική του Hegel, η υλιστική διαλεκτική εκλαμβάνει ότι δεν υπάρχει αρμονία ανάμεσα στη σκέψη και την ύπαρξη, αλλά διέπει ένταση τη μεταξύ τους σχέση⁵⁵⁸, και ότι αυτή αποτελεί την προωθητική δύναμη στον ιστορικό αγώνα ανάμεσα στην

⁵⁵⁰ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 205.

⁵⁵¹ Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 161.

⁵⁵² Η γνώση του συνόλου και της συνάρτησης μιας παραμέτρου με το σύνολο φανερώνει μια διαφορετική αλήθεια από αυτήν που επιδεικνύει μια μεμονωμένη, αποκομμένη του συνόλου παράμετρος. Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 176.

⁵⁵³ Μτσ., Horkheimer, "The Latest Attack...", ό.π., σελ. 163.

⁵⁵⁴ Μτσ., Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 308.

⁵⁵⁵ Μτσ., Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 309.

⁵⁵⁶ Μτσ., Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 309.

⁵⁵⁷ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 205.

⁵⁵⁸ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 193, Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 309.

ολότητα και την ατομικότητα⁵⁵⁹. Η γνωστική πρόοδος «συμπεριλαμβάνει την πραγματική ιστορική βούληση και δράση στον ίδιο βαθμό με την εμπειρία και τη νοητική κατανόηση. Το τελευταίο δε μπορεί να εξελιχθεί χωρίς το προηγούμενο»⁵⁶⁰. Η εξύψωση του πνευματικού επιπέδου ως ο υψηλότερος σκοπός στο πλαίσιο της κλειστής διαλεκτικής στερείται νοήματος, καθώς η αξία της γνώσης συναρτάται με τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες⁵⁶¹. Άλλωστε, οι απαιτήσεις της σύγχρονης εποχής καθιστούν τη μεταμόρφωση του εξωτερικού κόσμου κύριο μέλημα της φιλοσοφίας.

Κατόπιν τούτων, η διαλεκτική λογική διαθέτει την ευελιξία να παρακολουθήσει τη διαρκώς μεταβαλλόμενη, περίπλοκη πραγματικότητα, συνεξετάζοντας παράγοντες του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου, και κατά συνέπεια διαθέτει την καταλληλότητα για χρήση στο πλαίσιο της εννοιοποίησης της κοινωνίας.

4.3.2.3. Προσδιορισμένη άρνηση

«Ο συνεπής δογματισμός απολήγει στο σχετικισμό, έτσι ακριβώς όπως και ο τέλειος σχετικισμός συνιστά αποδοχή του αδύνατου της διάψευσης των δογμάτων»⁵⁶². Η υπέρβαση της αντινομίας αυτής που προτείνεται από την Κριτική Θεωρία εντοπίζεται στην προσδιορισμένη άρνηση. Πρωταρχικά, χρησιμοποιείται στη βάση της αντιστοιχίας της σχέσης του μέρους προς το όλο, «ο προβληματικός χαρακτήρας της οποίας στην αστική σκέψη θεωρείται η βάση της αντινομίας ανάμεσα στο δογματισμό και το σχετικισμό. Η άρνηση του ψεύδους ως άρση μιας μονομέρειας συνεπάγεται την απαλοιφή της αμοιβαίας αποκλειστικότητας μεταξύ των διαφορετικών θεωρήσεων. Καθώς όμως, σύμφωνα με τη διαλεκτική φύση του προβλήματος της αλήθειας, η αμοιβαία αποκλειστικότητα δεν είναι κάτι διαφορετικό από την αμοιβαία υποκαταστασιμότητά τους, η αρνητική ενσωμάτωση του μέρους στο όλο σημαίνει την παύση της ανακύκλωσης μεταξύ δογματισμού και σχετικισμού και άρα την υπέρβαση της αντινομίας τους»⁵⁶³. Πέραν αυτού, «η ένταξη του ψεύδους ως σταδίου στη διαδικασία ανεύρεσης της αλήθειας σημαίνει κατά τον Χορκχάιμερ και τον σταδιακό χαρακτήρα της αλήθειας της ίδιας, το κύρος της οποίας παύει ως εκ τούτου να προσβάλλεται από το χρόνο στο μέτρο που η ίδια της η έννοια τον προϋποθέτει»⁵⁶⁴.

⁵⁵⁹ Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 309.

⁵⁶⁰ Μτσ., Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 193.

⁵⁶¹ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 191.

⁵⁶² Σαγκριώτης, ό.π., 128.

⁵⁶³ Σαγκριώτης, ό.π., σελ. 128-129.

⁵⁶⁴ Σαγκριώτης, ό.π., σελ. 129.

Η προσδιορισμένη άρνηση αντιδιαστέλλεται από τον σκεπτικισμό υπό την έννοια ότι δεν εκλαμβάνει τις ατελείς ή μερικές απόψεις ως «κενές», αλλά εντοπίζει εντός τους περιορισμένη εγκυρότητα. Έτσι, «η διαλεκτική μέθοδος είναι μια κριτική μέθοδος, καθώς αποκαλύπτει την ατέλεια όπου διεκδικείται η πληρότητα»⁵⁶⁵.

4.3.3. Πορεία δόμησης

Η Κριτική Θεωρία πραγματεύεται το ξεδίπλωμα μιας και μοναδικής υπαρκτικής κρίσης⁵⁶⁶. Στο πλαίσιο της υπαρκτικής αυτής κρίσης, τα επιμέρους διανοητικά βήματα, δηλαδή οι στιγμές στη διαδικασία διαμόρφωσης μιας συνοπτικής υπαρκτικής κρίσης, δομούνται με την ίδια μεθοδολογική αυστηρότητα όπως και στην παραδοσιακή θεωρία⁵⁶⁷.

Η δομή της Κριτικής Θεωρίας συναρτάται με τον βασικό της προσανατολισμό προς το περιεχόμενο και το νόημα, ο οποίος δεν είναι άλλος από τη σε βάθος ανάλυση της ιστορικής διαδικασίας με ενδιαφέρον για το μέλλον⁵⁶⁸. Ήδη από την έναρξη της προσέγγισης του στόχου του μετασχηματισμού προς μια κοινωνία όπου η ανθρωπότητα θα είναι απελευθερωμένη, όπως προβλέπεται στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας, σκιαγραφείται ο μηχανισμός λειτουργίας της αστικής κοινωνίας⁵⁶⁹ ξεδιπλώνονται οι πρώτες οικονομικές κατηγορίες⁵⁷⁰. Όλες οι επιμέρους έννοιες που χρησιμοποιούνται για την εξέταση συγκεκριμένου, ειδικότερου θέματος, νοηματοδοτούνται σε συνάρτηση με το γενικό αυτό πλαίσιο, και οι επιμέρους σχέσεις που αναδεικνύονται εξαιτίας της δυναμικής τους, καταδεικνύονται σε συνάρτηση με τον ειδικό τους ρόλο εντός του⁵⁷¹. Όπως και στην παραδοσιακή θεωρία, οι αρχικοί καθορισμοί είναι αφηρημένοι, «αλλά η θεωρία δεν εξαντλείται στην απλή συσχέτιση των εννοιών με την πραγματικότητα μέσω κάποιων υποθέσεων»⁵⁷². Όμως στην Κριτική Θεωρία η σχέση των πρωταρχικών εννοιακών διασυνδέσεων με τα γεγονότα δεν είναι σχέση τάξεων με παραδείγματα. Η αλληλουχία και την αλληλοσύνδεση είναι τα στοιχεία που επιφέρουν τη μεγαλύτερη διαφοροποίηση από την παραδοσιακή σύλληψη της θεωρίας, καθώς παραμερίζουν πλήρως την ιδέα της ιεραρχίας και της

⁵⁶⁵ Μτσ., Held, ό.π., σελ. 177.

⁵⁶⁶ Αυτή συνοψίζεται στο ότι η δεδομένη ιστορικά οικονομική μορφή εμπεριέχει αντιθέσεις τις οποίες αναπαράγει σε πιο οξυμένη μορφή, η οποία μετά από κάθε περίοδο εξέλιξης αναστέλλει την περαιτέρω εξέλιξη και ωθεί προς την οπισθοχώρηση.

⁵⁶⁷ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 227.

⁵⁶⁸ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 225.

⁵⁶⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 225.

⁵⁷⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 107.

⁵⁷¹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 225.

⁵⁷² Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 44.

κατάταξης⁵⁷³. Η έμφαση στο νόημα υπογραμμίζεται και από την έμφαση στη χρονική / ιστορική διάσταση κατά την εξέταση οποιουδήποτε θέματος, αλλά κυριότερα από την υιοθέτηση της λογικής παραγωγής, κατά την οποία για κάθε βήμα απαιτείται η συνολική γνώση της ιστορικής εμπειρίας⁵⁷⁴. Πολύ σημαντικά και σε πλήρη αντίθεση με την παραδοσιακή οπτική, για την Κριτική Θεωρία το ζήτημα της ταυτότητας είναι σημείο διαλεκτικής πραγμάτευσης. Στο πλαίσιο της είναι δυνατό να υπάρξει ταυτόχρονα ταυτότητα και αλλαγή⁵⁷⁵. Περαιτέρω, τα στοιχεία / παράμετροι που αλλάζουν και αποτελούν επιτεύγματα υπό την έννοια ότι προοιωνίζουν την επερχόμενη κοινωνία, επανεξετάζονται

⁵⁷³ Πέραν αυτού, η Κριτική Θεωρία «συνάγει κι αυτή τις προτάσεις της πάνω στις πραγματικές σχέσεις από γενικές βασικές έννοιες, παρουσιάζοντας, έτσι, αυτές τις σχέσεις σαν αναγκαίες» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 47). Η ανάδειξη σχέσεων άπτεται της έννοιας της αναγκαιότητας και στην Κριτική Θεωρία, αλλά με εννοιολόγηση ταυτόχρονα παρόμοια και διαφορετική από την παραδοσιακή (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 226). Πιο συγκεκριμένα, η σύλληψη της αναγκαιότητας στο παραδοσιακό πλαίσιο άπτεται του διαχωρισμού θεωρίας και πράξης και ανάγεται «στην υποστασιοποίηση του καρτεσιανού δυϊσμού μεταξύ σκέψης και Είναι» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 50). Το πλαίσιο αυτό συνεπάγεται εγκλωβισμό σε ένα κλειστό αιτιακό σύστημα (είτε τη στατιστική καταγραφή ως μεμονωμένη περίπτωση), και την πίστη στην υπερϊστορικότητα των κοινωνικών δομών. Ωστόσο, η αναγκαιότητα της παραδοσιακής σκέψης δεν αναφέρεται σε γεγονότα στα οποία ο άνθρωπος κυριαρχεί, αλλά σε αυτά που αναμένονται ως πιθανά. Αντίθετα, δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της Κριτικής Θεωρίας η γενίκευση που παράγει την αναγκαιότητα, όπως συμβαίνει στην παραδοσιακή, αλλά η ενδεχομενικότητά της. Για παράδειγμα, σημείο ενδιαφέροντος δεν είναι ότι στην κοινωνία της ανταλλαγής αναγκαία θα αναπτυχθεί ο καπιταλισμός, αλλά ότι στην πραγματική καπιταλιστική κοινωνία που έχει εξαπλωθεί παγκόσμια μπορεί λογικά να παραχθεί από τη βασική σχέση ανταλλαγής. Έτσι, η αναγκαιότητα δεν εξαιρείται από το χαρακτηριστικό που μοιράζονται όλες οι έννοιες στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας: εμπεριέχει κρίση, που ουσιαστικά αντανάκλα το πολιτικό πρόταγμα της (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 227-231). Για παράδειγμα, αναφορικά με την αναγκαιότητα που οδηγεί στη δημιουργία της δεδομένης τάξης πραγμάτων από τον οικονομικό μηχανισμό στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας: η εξωτερική της επιρροής / δραστηριότητας του ανθρώπου αναγκαιότητα προέρχεται από τη δύναμη της φύσης, είτε, αντίστροφα, από την αδυναμία της κοινωνίας μπροστά στη φύση. Τα δυο αυτά στοιχεία (δύναμη φύσης / αδυναμία ανθρώπου) συναρτώνται μεταξύ τους, στην παράμετρο των προσπαθειών του ανθρώπου για απελευθέρωση από τον καταναγκασμό, είτε αυτός εκπορεύεται από τη φύση, είτε από την κοινωνία. «Οι προσπάθειες αυτές ανήκουν στην πραγματική τάση προς μια κατάσταση-πραγμάτων, όπου αυτό που θα θέλουν οι άνθρωποι θα είναι και αναγκαίο κι όπου η αναγκαιότητα του αντικειμένου θα γίνει η αναγκαιότητα ενός λογικά ελεγχόμενου γεγονότος» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 49). Έτσι, η αναγκαιότητα λαμβάνει διαφορετική έννοια συγκριτικά με την παραδοσιακή εννοιολόγηση, καθώς ο καθορισμός μιας αναγκαιότητας στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας εκφράζει κρίση – διαμαρτυρία κατά της δεδομένης τάξης πραγμάτων με ενδιαφέρον για αυτοκαθορισμό της ανθρωπότητας. Κατά συνέπεια, «η κρίση για την αναγκαιότητα της μέχρι τώρα πορείας των γεγονότων εξυπνοεί εδώ και τον αγώνα για τη μετατροπή της από μια τυφλή σε μια γεμάτη νόημα αναγκαιότητα» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 48). Σε ατομικό επίπεδο, η κατανόηση και εφαρμογή τέτοιου τύπου αναγκαιότητας συνδέεται με τη δραστηριότητα και τη βούληση του υποκειμένου (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 230). Συνοπτικά, οι δυο θεωρητικές οπτικές έχουν κοινή «τη λογική έννοια της αναγκαιότητας» διαφέρουν όμως σαφώς από τη στιγμή που δεν πρόκειται απλώς για τη λογική, αλλά για την εμπράγματη αναγκαιότητα, για την πραγματική, δηλαδή, ροή των γεγονότων» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 47).

⁵⁷⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 225. Για παράδειγμα επ' αυτού δεν γίνεται αναφορά μόνο στο χώρο της οικονομίας, αλλά και στην κοινωνική πραγματικότητα: «Η διαπίστωση π.χ. ότι τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας έχουν, υπό ορισμένες συνθήκες, τα περισσότερα παιδιά, παίζει σπουδαίο ρόλο, προκειμένου να ερμηνευτεί το πώς η αστική κοινωνία της ανταλλαγής οδηγεί αναγκαστικά στον καπιταλισμό με τις εφεδρικές στρατιές εργατών στη βιομηχανία και τις οικονομικές κρίσεις του». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 45.

⁵⁷⁵ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 225.

ως δομικά στοιχεία του συνόλου του υφιστάμενου οικονομικού συστήματος, και επανυπόκεινται σε αλλαγή μαζί με το σύνολο του συστήματος⁵⁷⁶. Κατά τη διαδικασία αυτή, η θεωρία «φέρει διαρκώς αντιμέτωπο το ήδη επιτευγμένο με αυτό που δεν έχει επιτευχθεί ακόμα»⁵⁷⁷.

Στηριζόμενη λοιπόν στη συνολική διαθέσιμη Γνώση και λαμβάνοντας υπόψιν «τις δεδομένες ιδιότητες ανθρώπων και πραγμάτων, οι οποίες φυσικά αλλάζουν κάτω από την επίδραση της ανταλλακτικής κοινωνίας, η Κριτική Θεωρία δείχνει πώς αυτή η κοινωνία απ' την εξειδικευμένη επιστήμη της εθνικής οικονομίας, οδηγεί αναγκαστικά στην όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων»⁵⁷⁸. Έτσι, η διαδικασία μεταμόρφωσης της κοινωνίας σε ορθολογική προδιαγράφεται με την ανάλυση των οικονομικών και πολιτικών συνθηκών στη δεδομένη ιστορική κατάσταση⁵⁷⁹. Με δεδομένο ότι στο πλαίσιο της σύγχρονης αστικής κοινωνίας η οικονομία υπερβαίνει το οριοθετημένο πεδίο της και διέπει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων πέραν των αμιγώς οικονομικών⁵⁸⁰, με την αλλαγή στο οικονομικό σύστημα προοιωνίζεται και η συνολική κοινωνική αλλαγή. Οι επιμέρους, μικρής κλίμακας αλλαγές όμως δε σηματοδοτούν τη γενικότερη πορεία της αλλαγής ως εξελικτική, βαθμιαία και σταθερή⁵⁸¹. Επίσης, η επέκταση αλλαγών σε ευρύτερους κοινωνικούς τομείς δε συνεπάγεται τη συνολική επίτευξη του στόχου της θεωρίας⁵⁸². Από το ξεκίνημα του εγχειρήματος της μεταμόρφωσης της κοινωνίας, θα πρέπει να υπάρχει διαρκώς βλέμμα στον τελικό στόχο⁵⁸³ για καθοδήγηση. Η προσέγγιση του στόχου μπορεί να γίνει μόνο με την κοινωνική πάλη, και απαιτεί πείσμα⁵⁸⁴ και χωρίς όρους προσκόλληση στο στόχο⁵⁸⁵. Η αποτίμηση της σημασίας κάθε επιμέρους αλλαγής μπορεί να γίνει μόνο κατόπιν της συνολικής πραγματοποίησης του μετασχηματισμού της κατακερματισμένης κοινωνικής ολότητας σε συνένωση ελεύθερων ανθρώπων⁵⁸⁶.

⁵⁷⁶ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 107.

⁵⁷⁷ Μτσ., Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 108.

⁵⁷⁸ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 45.

⁵⁷⁹ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 100.

⁵⁸⁰ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 107.

⁵⁸¹ Μια τέτοια αντίληψη περί αλλαγής άλλωστε άπτεται της παραδοσιακής σκέψης, και παρανοεί «τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα σε μια διασπασμένη κοινωνική ολότητα – και σε μια συνένωση ελεύθερων ανθρώπων – όπου ο καθένας έχει τις ίδιες δυνατότητες αυτοανάπτυξης». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 39.

⁵⁸² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 219.

⁵⁸³ Ωστόσο, ας σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για έναν υπέρτατο στόχο με την ίδια έννοια που κατέχει η σύμφωνη με τη θρησκεία μέλλουσα ζωή.

⁵⁸⁴ Η Κριτική Θεωρία διατηρεί το πείσμα ως γνήσια ποιότητα της φιλοσοφικής σκέψης.

⁵⁸⁵ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 106-107.

⁵⁸⁶ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 219-220.

4.3.4. Υλοποίηση

Η μεταμόρφωση των οικονομικών συνθηκών περιλαμβάνει τη μεταμόρφωση του συνόλου της ανθρώπινης ύπαρξης. Στη σύγχρονη κοινωνία ακόμη και το μη οικονομικό περιέχεται στην οικονομία, καθώς οι οικονομικές σχέσεις εισέρχονται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής και δραστηριότητας και καταλήγουν κατ' αυτόν τον τρόπο να καθορίζουν την ολότητα καθολικά. Αποτελεί συνείδηση στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας ότι δεν επαρκεί ο απλός επανακαθορισμός της οικονομικής διαδικασίας της κοινωνίας, αλλά η ορθολογική οργάνωση του συνόλου της κοινωνίας, όπου η οικονομία θα υποτάσσεται τις ανάγκες των ανθρώπων. Πρόκειται δηλαδή για πλήρη μεταμόρφωση, στο πλαίσιο της οποίας εξαλείφεται το αρχικό σχήμα της υποδομής και της υπερδομής⁵⁸⁷.

Η θεωρία που αποκαλύπτει την ανάγκη του παρόντος δεν υπηρετεί την υπάρχουσα πραγματικότητα, αλλά ούτε και ισοδυναμεί με σχέδιο δράσης για τον παραμερισμό της και τη δημιουργία μιας καλύτερης πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, οι θέσεις της Κριτικής Θεωρίας δε συγκροτούν ένα ενιαίο πρόγραμμα δράσης για αλλαγή της κοινωνικής πραγματικότητας – «αντίθετα, το ίδιο υποκείμενο, που θέλει να επιβάλλει μια άλλη, καλύτερη πραγματικότητα, είναι ταυτόχρονα και ο φορέας αυτών των δυνάμεων»⁵⁸⁸ αλλαγής. Μάλιστα, η δραστηριότητα, στην οποία προβαίνει ο φορέας δράσης δε διαχωρίζεται από τη σκέψη του⁵⁸⁹.

4.3.4.1. Φορέας δράσης

Το μεμονωμένο άτομο είναι φορέας δράσης που μπορεί να επιφέρει σημαντική διαφορά στην επιδίωξη δόμησης μιας ορθολογικής κοινωνίας. Πρόκειται για το διανοούμενο⁵⁹⁰, η ιδιαίτερη σκέψη

⁵⁸⁷ Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 106.

⁵⁸⁸ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 37.

⁵⁸⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 216-217.

⁵⁹⁰ Στους κόλπους της Ειδικής Κοινωνιολογίας, το σώμα διανοούμενων είναι ένα ειδικό κοινωνικό / υπερκοινωνικό στρώμα. Δεν πρόκειται όμως για μια διαίρεση που βασίζεται στην κριτική της οικονομίας, αλλά με κριτήριο το μορφωτικό επίπεδο και την ευρύτητα θεώρησης που προσφέρει. Έτσι, η «αιώρηση υπεράνω τάξεων» αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του σώματος αυτού σύμφωνα με την κοινωνιολογική αυτή σύλληψη, σε αντιστοιχία προς το καθήκον του κριτικού θεωρητικού, όπως συνίσταται στην προσπάθεια για μείωση της έντασης ανάμεσα στην αντίληψή του και στην κοινωνία επί της οποίας στοχάζεται (Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 221-222). «Η ουδετερότητα μιας τέτοιας κατηγορίας αντιστοιχεί στην αφηρημένη αυτογνωσία του στοχαστή» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 41). Ο φεραλισμός και ο καταμερισμός εργασίας που υποδηλώνεται με την προσέγγιση αυτή, στο πλαίσιο της εξειδικευμένης αυτής επιστήμης, βρίσκει την Κριτική Θεωρία αντίθετη, καθώς θεωρείται πως ουσιαστικά εμπεριέχει και προωθεί πολιτικά συμφέροντα (Horkheimer,

του οποίου αποτελεί προωθητικό παράγοντα στην ανάπτυξη. Αντίστροφα, η μη υπεράσπιση της άποψής του με την αποφυγή αντίθεσης⁵⁹¹, και γενικά η παθητικότητα της σκέψης του, συντελεί στην τυφλότητα και την αδυναμία⁵⁹². Μάλιστα, ο θεωρητικός είναι αυτός που παρά τις αντιξοότητες πρέπει να επιδείξει την επιμονή⁵⁹³ που απαιτείται για την υλοποίηση του στόχου της κριτικής σκέψης⁵⁹⁴.

Σε γενικές γραμμές, είναι επιβεβλημένο ο διανοούμενος / θεωρητικός να μη συντάσσεται άκριτα με τις θέσεις και απόψεις μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης, όσο σύμφωνες και αν είναι με τις δικές του, όχι μόνο προκειμένου να συντελεί στην αποτίναξη των ταξικών παρωπίδων, αλλά και για να διατηρεί την κυριότητα των απόψεών του⁵⁹⁵. Η πραγματική λειτουργία του διανοούμενου περιγράφεται με μια λέξη: διαφωτιστής. Καθήκον του αποτελεί «η μείωση της έντασης ανάμεσα στη δική του αντίληψη και στην καταπιεσμένη κοινωνία, πάνω στην οποία στοχάζεται»⁵⁹⁶.

Πέραν του μεμονωμένου ατόμου, η κοινωνική ομάδα που είναι σε θέση να αναγνωρίσει την αντίφαση της αστικής κοινωνίας ως αποτέλεσμα του συστήματος ιδιοκτησίας και της αρχής της ατομικότητας που διέπει το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα είναι το προλεταριάτο⁵⁹⁷. Ωστόσο, η συνείδηση του προλεταριάτου παρεμποδίζεται από το να γίνει κοινωνική δύναμη ως αποτέλεσμα της αντίθεσης ανάμεσα στα ταξικά συμφέροντα, την άνωθεν (από τις κυρίαρχες τάξεις) επιβεβλημένη διαφοροποίηση της κοινωνικής δομής που επιβάλλεται και τη διατήρηση της έλλειψης κοινωνικής συνοχής. Οι παράμετροι αυτές παράλληλα όμως καταλήγουν να επηρεάζουν την πρόσληψη της πραγματικότητας

“Traditional...”, ό.π., σελ. 222). Άλλωστε, όπως επισημαίνεται, «σε μια τέτοια εποχή λοιπόν, η αμερόληπτη και ως εκ τούτου αφηρημένη έννοια της διανόησης δεν σημαίνει παρά μια σύλληψη των προβλημάτων, η οποία συγκαλύπτει απλώς τ' αποφασιστικά ερωτήματα» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 42). Έτσι, «η αφηρημένη και παγιωμένη σε κοινωνιολογική κατηγορία έννοια της διανόησης, [...] είναι, απ' την ίδια της τη δομή, μια απ' τις υποστασιοποιήσεις της εξειδικευμένης επιστήμης» (Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 43).

⁵⁹¹ Ακόμη και αν πρόκειται για αντίθεση προς το προλεταριάτο.

⁵⁹² Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 214.

⁵⁹³ Η βούληση ως αντανάκλαση της συνειδητότητας στην οικοδόμηση της θεωρίας και της πρακτικής που απαιτείται για την υλοποίηση του στόχου της ορθολογικής κοινωνίας συμβαδίζει με την πειθαρχία. Η πειθαρχία είναι αναγκαία στη διαδικασία αυτή, απαιτείται όμως η ενότητά της με αυθορμητισμό, γιατί σε διαφορετική περίπτωση το ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση της υλοποίησης του στόχου θα διατηρηθεί μηχανιστικά (π.χ. λόγω γραφειοκρατίας). Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 218.

⁵⁹⁴ Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 220.

⁵⁹⁵ «Η πορεία της αντιπαράθεσης ανάμεσα στα προωθημένα τμήματα της δεδομένης κοινωνικής τάξης και στα άτομα που εκφράζουν την αλήθεια αυτής της τάξης, κι ακόμα η αντιπαράθεση ανάμεσα σ' αυτά τα προωθημένα τμήματα και τους θεωρητικούς εκπροσώπους τους απ' τη μια και στα υπόλοιπα μέλη της τάξης απ' την άλλη, πρέπει να κατανοούνται σαν διαδικασίες αλληλεπιδράσεων, κατά τις οποίες η συνείδηση αναπτύσσει τόσο τις απελευθερωτικές, όσο και τις παρωθητικές, πειθαρχημένες κι επιθετικές δυνάμεις της». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 35. Πρβλ. και Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 214.

⁵⁹⁶ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 41.

⁵⁹⁷ Horkheimer, “Traditional...”, ό.π., σελ. 213.

από το προλεταριάτο. Έτσι, απαιτείται η ταξική αποδέσμευση της αντίληψης⁵⁹⁸, ώστε να αποφευχθεί η ταύτιση των επιμέρους ταξικών συμφερόντων με τα γενικά κοινωνικά, και ως εκ τούτου η διαιώνιση του ταξικού διαχωρισμού και της παρούσας τάξης πραγμάτων⁵⁹⁹. Άλλωστε, «αν η Κριτική Θεωρία περιοριζόταν ουσιαστικά στο να εκφράζει τα εκάστοτε συναισθήματα και παραστάσεις μιας τάξης, δεν θα είχε καμιά δομική διαφορά από τις εξειδικευμένες επιστήμες»⁶⁰⁰. Η συστηματοποίηση των συνειδησιακών περιεχομένων μιας τάξης όχι μόνο δεν αποδίδει την πραγματική κατάσταση της τάξης αυτής και των συμφερόντων της, αλλά αποτελεί παραδοσιακή θεωρία με ιδιαίτερη εστίαση και όχι διανοητική πλευρά της ιστορικής διαδικασίας, ούτε, όπως είναι ευνόητο, θεωρία που αφορά το γενικό κοινωνικό σύνολο⁶⁰¹. Στον αγώνα για μια μη ταξική κοινωνία οι μάζες πρέπει να αποτινάξουν το χαρακτήρα της μάζας και να οργανωθούν σε υποκείμενο⁶⁰².

4.3.5. Επιτυχία

Δεν υπάρχουν γενικά κριτήρια για κρίση επί της Κριτικής Θεωρίας ως σύνολο, καθώς βασίζεται σε μια αυτοαναπαραγόμενη ολότητα, η οποία είναι κατά συνέπεια δυναμική⁶⁰³. Όμως υπάρχουν στοιχεία που μπορούν να επιστρατευθούν για αποτίμηση, υπό μια γενικότερη έννοια. Ένα από αυτά είναι η επιβεβαίωση⁶⁰⁴, και δευτερευόντως η απήχησή της.

Πιο αναλυτικά, η επιβεβαίωση (verification) τελικά αποτελεί κομβικό σημείο της θεωρίας και της δραστηριότητας, και συνίσταται στην αντιστοιχία της ιδέας με την αντικειμενική πραγματικότητα. Έχει δυο διαφορετικές πλευρές⁶⁰⁵ που επισυνάπτονται με τη θεωρία και την πράξη αντίστοιχα και δεν είναι άμεσα ταυτόσημες – η διαφορά μεταξύ τους μπορεί να προσδιοριστεί στη βάση της διαμεσολάβησης από τη λύση συγκεκριμένων ιστορικών προβλημάτων, όπως βασίζεται στη θεωρία και στηρίζεται από την εμπειρία⁶⁰⁶. Με άλλα λόγια, η επιβεβαίωση συναρτάται με την εννοιολόγηση θεωρίας και πράξης και της σχέσης που τις συνδέει. Από την άλλη, η μη επιβεβαίωση δε συνεπάγεται την κατάργηση της

⁵⁹⁸ «Η σχέση μεταξύ Είναι και συνείδησης είναι διαφορετική σε κάθε κοινωνική τάξη». Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 35.

⁵⁹⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 214.

⁶⁰⁰ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 34.

⁶⁰¹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 215.

⁶⁰² Horkheimer, "Montaigne...", ό.π., σελ. 302.

⁶⁰³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 242.

⁶⁰⁴ Η επιβεβαίωση προσδιορίζεται από τον υλισμό ως ένα από τα κυριότερα στοιχεία που αντίκεινται σε κάθε μορφή μυστικισμού, όπως και ως ιστορικό συμβάν. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 198, 200, 203.

⁶⁰⁵ Οι αγγλικοί όροι είναι corroboration και confirmation.

⁶⁰⁶ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 199.

θεωρίας ή την αποσύνδεση της δραστηριότητας απ' αυτήν, αλλά τη διόρθωσή της. Αντίστροφα, η ακολούθησή της είναι προϋπόθεση για την αποτελεσματική διόρθωση παραλείψεων και λαθών⁶⁰⁷. Αυτό αντιδιαστέλλεται από το βαθμό πραγματοποίησης ως κριτήριο αλήθειας⁶⁰⁸.

Η επιβεβαίωση της ευστάθειας της Κριτικής Θεωρίας δε συντελείται ούτε με την επίδειξη υλικών αποτελεσμάτων, ούτε με την εμφάνιση βαθμιαίων αλλαγών⁶⁰⁹, αλλά ούτε και με τη δυνατότητα πρόβλεψης του μέλλοντος⁶¹⁰ – άλλωστε το «ότι το επιδιωκόμενο μέλλον είναι εν μέρει ζωντανό στο παρόν, δεν αποτελεί ωστόσο καμιά επιβεβαίωση»⁶¹¹. Η δοκιμή και επιβεβαίωση της Κριτικής Θεωρίας βρίσκεται στο μέλλον⁶¹², σε αντίθεση με όλες τις εννοιολογήσεις της και τα χαρακτηριστικά της στοιχεία που τοποθετούνται στο παρόν.

Πέραν αυτού, προϋπόθεση επιτυχίας της Κριτικής Θεωρίας είναι η κατά το δυνατόν πιστή μετάδοσή της. Βασικό κίνητρο για κάτι τέτοιο αποτελεί το ενδιαφέρον για κοινωνικό μετασχηματισμό. Έτσι, ο κύκλος των φορέων της Κριτικής Θεωρίας δε δημιουργείται με βάση κάποια κανονικότητα ή εξωτερικό κριτήριο, αλλά στη βάση της γνώσης. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει μια σταθερή ομάδα ή κοινωνική τάξη ανθρώπων που στηρίζουν την Κριτική Θεωρία⁶¹³. Αντίθετα, υπάρχει διαρκώς ανάγκη για αποδοχή της από το υποκείμενο που έχει αφυπνιστεί. Ωστόσο, δείκτη επιτυχίας της δεν αποτελεί η απήχησή της⁶¹⁴, αλλά η επιβεβαίωση που λαμβάνει στην κατεύθυνση της υλοποίησης του στόχου.

⁶⁰⁷ Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 200.

⁶⁰⁸ Το κριτήριο αυτό υιοθετείται στους κόλπους του πραγματισμού. Στο πλαίσιο του, η πρακτική εφαρμογή των σκέψεων είναι ταυτόσημη με την αλήθεια τους. Πιο αφαιρετικά, η δραστηριότητα συμπίπτει με την αλήθεια της θεωρίας. Στην περίπτωση που δυο θεωρίες οδηγούν εξίσου σε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα, εξετάζεται ο βαθμός διανοητικής ενέργειας που απαιτείται από κάθε μια. Κριτήριο αποτελεί επίσης η παραγωγή επιθυμητών αποτελεσμάτων. Μέσο ελέγχου είναι η εμπειρία / παρατήρηση με μη αμφισβητήσιμα όργανα, που επακόλουθα οδηγεί σε λογικά συμπεράσματα. Η θεωρητική επιβεβαίωση, δηλαδή η συμφωνία ανάμεσα στην ιδέα και την πραγματικότητα, είναι δυνατό να μη σημαίνει τίποτα περισσότερο από έλλειψη αντιφατικότητας. Με άλλα λόγια, στον πραγματισμό η επιβεβαίωση και η αλήθεια συμπίπτουν. Σύμφωνα με την Κριτική Θεωρία, ο πραγματισμός παραβλέπει το ότι μια θεωρία μπορεί να εμφανίζει μεγάλο βαθμό πραγματοποίησης και αποτελεσματικότητας, όμως να αντιβαίνει σε καταστροφικό βαθμό σε άλλα συμφέροντα που συνδέονται με τη γενικότερη ευημερία. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 195-200. Πρβλ. και Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 332-333.

⁶⁰⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 219, Marcuse, "Philosophy...", ό.π., σελ. 107.

⁶¹⁰ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 217.

⁶¹¹ Χορκχάιμερ, «Παραδοσιακή...», ό.π., σελ. 38. Μάλιστα, όχι μόνο δεν είναι δυνατή η πρόσκαιρη επιβεβαίωση της Κριτικής Θεωρίας στη βάση επιμέρους – υλικών και μη – επιτυχιών, αλλά είναι απαραίτητη η απαρένγκλιτη πίστη στο περιεχόμενο του γενικότερου στόχου μέχρι την τελική υλοποίηση. Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 217.

⁶¹² Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 220.

⁶¹³ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 241-242.

⁶¹⁴ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 220.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Απόπειρα Αποτίμησης

«Μόνο αν υπάρχει επίγνωση όλων των ανεπαρκειών της, μπορεί μια μέρα να συνεχιστεί παραγωγικά η θεωρητική παράδοση που ιδρύθηκε από τον Horkheimer»⁶¹⁵. Υπό το πρίσμα αυτό, σκόπιμη μια «αντίστροφη» ματιά στην προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας της πρώιμης περιόδου όπως σκιαγραφήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

5.1. Γενικά

Πρωταρχικά, είναι αξιοσημείωτο ότι η καλλιέργεια της αίσθησης στα μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας ότι απαρτίζουν μια Σχολή, δηλαδή ένα συμπαγές θεωρητικό ρεύμα, δε συντελέστηκε με την ανάληψη της διεύθυνσης του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας από τον Max Horkheimer, αλλά κατά το χρονικό διάστημα της αυτοεξορίας τους⁶¹⁶. Η απόκλιση των απόψεων και θέσεων των μελών του Ινστιτούτου κατά την πρώιμη περίοδο⁶¹⁷, αλλά και η όλη ασυμφωνία του κύκλου, δεν άργησε να έρθει στο φως από φιλοσοφικές αναλύσεις⁶¹⁸. Αυτό δε σημαίνει, από την άλλη, ότι δεν εντοπίζεται συνοχή στη σκέψη της Σχολής της Φρανκφούρτης, «μια συνοχή η οποία διαπερνούσε όλο σχεδόν το έργο που είχε κάνει σε διαφορετικές περιοχές»⁶¹⁹. Γενικότερα όμως, «η κριτική συζήτηση που προκάλεσε η Σχολή της Φρανκφούρτης για περισσότερα από είκοσι χρόνια έχει αποκαλύψει ουσιαστικές ανεπάρκειες και θεωρητικές απορίες στο αρχικό εγχείρημα»⁶²⁰.

Η κριτική που εξαπολύεται προς την Κριτική Θεωρία ακολουθεί διάφορες κατευθύνσεις. Μάλιστα, το ίδιο το όνομα της θεωρίας έχει υποστεί κριτική. Υποστηρίχθηκε ότι ο χαρακτηρισμός «κριτική» στη θεωρία μπορεί να θεωρηθεί ότι περιττεύει, υπό την έννοια ότι στο σώμα μιας θεωρίας γίνεται διάκριση του φαινομένου από την πραγματικότητα και την πίστη / πεποίθηση από τη γνώση⁶²¹. Ας σημειωθεί ότι το όνομα της Κριτικής Θεωρίας πηγάζει από το προγραμματικό κείμενο «Παραδοσιακή και κριτική

⁶¹⁵ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 270.

⁶¹⁶ Χρόνης, ό.π., σελ. 28. Μάλιστα, η Κριτική Θεωρία «δεν αναγνωρίστηκε ως ενιαίο θεωρητικό εγχείρημα παρά μόνο όταν το φοιτητικό κίνημα στράφηκε στα έργα του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας». Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 269.

⁶¹⁷ Held, ό.π., σελ. 15.

⁶¹⁸ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 269, και McCole et al., ό.π., σελ. 11-12.

⁶¹⁹ Jay, ό.π., σελ. xxxvi.

⁶²⁰ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 270.

⁶²¹ Bernstein, ό.π., σελ. 180.

θεωρία» «ως αυτολογοκριμένη παραπομπή στη μαρξική θεωρία»⁶²². Έτσι, δικαιολογείται με δεδομένο πως αποτελεί θέση των μελών της Κριτικής Σχολής ότι αυτή η κριτική λειτουργία της θεωρίας έχει εγκαταλειφθεί⁶²³.

Περαιτέρω, έχει προσαφθεί στα μέλη της Κριτικής Σχολής η κατηγορία της ακαδημαϊκής απομόνωσης και της απόστασης που αυτή συνεπάγεται, σε αντιδιαστολή προς την ενεργό εμπλοκή με την πολιτική⁶²⁴, κάτι που πλήττει την Κριτική Θεωρία υπό την έννοια ότι οι ίδιοι οι υποστηρικτές της δεν εφαρμόζουν αυτά που διακηρύττουν. Η συγκεκριμένη κριτική προϋποθέτει ότι η πολιτική εμπλοκή ισοδυναμεί και εξαντλείται στην ενεργό, καθημερινή συμμετοχή τις πολιτικές εξελίξεις που αγγίζουν την εργατική τάξη. Προς αντίλογο στη θέση αυτή έχει επίσης υποστηριχθεί ότι μια πτυχή της συνεισφοράς της Κριτικής Θεωρίας είναι η κατάδειξη της πολλαπλότητας των τρόπων και των ενεργειών που μπορούν να συντελέσουν στη χειραφέτηση, όπως και ότι το γεγονός ότι η Κριτική Θεωρία αναπτύχθηκε σε ακαδημαϊκούς κύκλους και σε μη επαφή με το πεδίο της πολιτικής και την εργατική τάξη σχετίζεται με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Υπό το πρίσμα αυτό, μια τέτοια κριτική καταλήγει να διαφαίνεται αρνητικά διατεθειμένη και ανακριβής⁶²⁵.

Προχωρώντας στην κριτική επί του περιεχομένου, έχει υποστηριχθεί ότι η Κριτική Θεωρία αναπαράγει ουσιαστικά ιδεαλιστικές θέσεις, και ότι κατά συνέπεια αποδίδει δυσανάλογη βαρύτητα σε φιλοσοφικά και θεωρητικά ζητήματα εις βάρος της μαρξικής της καταβολής. Στον αντίποδα, έχει υποστηριχθεί ότι επικεντρώνεται περισσότερο στη μελέτη «υπερδομικών φαινομένων»⁶²⁶, κάτι που συνεπάγεται την περιορισμένη ενασχόληση με τις καθοριστικές παραμέτρους του βίου εντός του πλαισίου της αστικής κοινωνίας⁶²⁷. Στο σημείο αυτό έχει επίσης υποστηριχθεί ότι με τις ακραίες κριτικές τέτοιου τύπου παραγνωρίζεται ότι στοιχεία του ιδεαλισμού και του μαρξισμού, όπως και η ενασχόληση με τις βασικές

⁶²² Κουζέλης Γ., «Η κριτική του δεδομένου: Θεωρία της επιστήμης στην Κριτική Θεωρία του Χορκχάιμερ», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 58. Πρβλ. και Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 58.

⁶²³ Bernstein, ό.π., σελ. 180.

⁶²⁴ Held, ό.π., σελ. 356.

⁶²⁵ Held, ό.π., σελ. 362-363.

⁶²⁶ Όπως π.χ. ο πολιτισμός. Εμφανής είναι η παραπομπή στη μαρξική σκέψη. Πρβλ. και Honneth A. (1991), *The Critique of Power – Reflective Stages in a Critical Social Theory*, Cambridge Massachusetts, The MIT Press, σελ. 27. Υποστηρίζεται επίσης ότι η Κριτική Θεωρία αποδίδει διογκωμένη σημασία στη συνοχή του καπιταλισμού, στην ενότητα των σχέσεων οικονομίας και κράτους, όπως και στη σημασία της εργαλειακής λογικής στη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων. Held, ό.π., σελ. 364-365, 367.

⁶²⁷ Ως πιο ακραία τοποθέτηση, εντοπίστηκε ως βασική αδυναμία στις θέσεις που εκφράζει ο Horkheimer η έλλειψη συστηματικής προσπάθειας να προσαρμοστεί η κριτική της πολιτικής οικονομίας στα κοινωνικοϊστορικά δεδομένα της εποχής του, που διαφέρουν από την εποχή του Marx, ότι δηλαδή, οι θέσεις της Κριτικής Θεωρίας αντλούν απ' ευθείας τις μαρξικές. Bernstein, ό.π., σελ. 182-183.

κοινωνικές δομές και τη φυσιογνωμία της επιστήμης αποτελούν εγγενή στοιχεία της Κριτικής Θεωρίας⁶²⁸.

Πέραν αυτού όμως επισημαίνεται ευρύτερα ότι ο Horkheimer και ο κύκλος του παρέμειναν προσδεδμεμένοι σε έναν μαρξικό λειτουργισμό που τους εγκλώβισε εννοιακά και ερμηνευτικά⁶²⁹. Μάλιστα, όπως έχει υποστηριχθεί, η εικόνα που σκιαγραφείται για την αστική κοινωνία συνοψίζεται «σε ένα κλειστό κύκλωμα συγκεντρωτικής άσκησης κυριαρχίας, πολιτισμικού ελέγχου και ατομικής συμμόρφωσης»⁶³⁰. Ως εκ τούτου, «όσο πιο δεδομένη θεωρείται [...] η λειτουργιστική συνάφεια οικονομίας-πολιτισμού, τόσο πιο προβληματική γίνεται η θέση και 'λειτουργία' της ίδιας της κριτικής θεωρίας [...], η οποία ωθείται προς έναν ολοένα και πιο 'αρνητικό' και 'εξωτερικό προς το σύστημα' ρόλο»⁶³¹. Η εξήγηση του ολισθήματος αυτού ανάγεται στις ίδιες τις θεωρητικές παραδοχές⁶³² που διαπνέουν το έργο των βασικών διανοητών της Κριτικής Θεωρίας⁶³³, καθώς καταλήγουν να λειτουργούν δεσμευτικά ως προς το ερμηνευτικό πρίσμα που χρησιμοποιούν στην εξέταση των κοινωνικών παραμέτρων⁶³⁴. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «η αξίωση της ΚΘ ότι εξηγεί σωστά μοιάζει να ανάγεται στην αξιωματική ορθότητα της σκοπιάς της, να είναι συνεπώς συνυφασμένη μ' ένα

⁶²⁸ Held, ό.π., σελ. 356. Για περισσότερη ανάλυση πρβλ. Held μέχρι σελ. 363.

⁶²⁹ Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 65. Πρβλ. και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 251.

⁶³⁰ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 280.

⁶³¹ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 163.

⁶³² Για παράδειγμα, ο ορισμός του ορθολογισμού ως «το μοντέλο της γνωστικής σχέσης υποκειμένου προς αντικείμενο», και ότι «η ιστορική ανάπτυξη πραγματοποιείται κυρίως ως μια διαδικασία εκτύλιξης εκείνης ακριβώς της δυνατότητας ορθολογισμού η οποία περιέχεται στο εργαλειακό διαθέτειν των φυσικών αντικειμένων από τον άνθρωπο». Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 281-282.

⁶³³ Ψήγματα προσπέλασης του αναγωγισμού και του λειτουργισμού ανιχνεύονται στο έργο των θεωρητικών του «εξωτερικού κύκλου» του Ινστιτούτου (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 289), δεν άσκησαν ωστόσο επιρροή στην περαιτέρω ανάπτυξη της Κριτικής Θεωρίας (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 298). «Αυτό που διαχώριζε τον εσωτερικό από τον εξωτερικό κύκλο σε κάθε περίπτωση δεν ήταν η τυχαία απόκλιση στη σύλληψη του αντικειμένου, αλλά οι συστηματικές διαφορές στο μοντέλο μιας θεωρίας της κοινωνίας». Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 289.

⁶³⁴ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 281-282. Ειδικότερα στην προσέγγιση του Horkheimer επισημαίνεται ότι απουσιάζει ο ανεξάρτητος σχηματισμός των πεποιθήσεων και προσανατολισμών, και κατά συνέπεια το συνολικό σχήμα καταλήγει να είναι λειτουργιστικό. Για παράδειγμα, ο Horkheimer «θεωρούσε ως 'πολιτισμό' [...] μόνο εκείνη την ολότητα των πολιτισμικών μέσων και 'οργάνων' που μεταφέρουν τις κοινωνικές συμπεριφορικές απαιτήσεις από το εξωτερικό περιβάλλον στην ατομική ψυχή, η οποία έχει γίνει επιδεκτική σε εξωτερικούς καθοδηγητικούς χειρισμούς» (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 280), μη διακρίνοντας την «ανεξάρτητη διάσταση των προσανατολισμών της κοινωνικής δράσης και των αξιακών προτύπων που δεν μπορεί να θεωρηθεί απλό λειτουργικό στοιχείο στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας» (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 279-280), εφαρμόζοντας κατά συνέπεια μια λειτουργιστική προσέγγιση στην ανάλυση του πολιτισμού.

στοιχείο δομιστικού αναγωγισμού»⁶³⁵. Ο λειτουργισμός που διαπνέει την οπτική της Κριτικής Θεωρίας είναι συνέπεια του εν λόγω αναγωγισμού⁶³⁶.

Πέραν αυτού όμως, το σύνολο της ανάπτυξης που προδιαγράφεται από την Κριτική Θεωρία χαρακτηρίζεται και από κυκλικότητα, καταλήγοντας όχι μόνο να παρουσιάζει αναγωγιστικές τάσεις αλλά και να υποβαθμίζει «την ανάγκη ανατροφοδότησης της γνώσης που η ίδια εκπροσωπεί»⁶³⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στη θέση του Horkheimer ότι «η αλήθεια είναι μια στιγμή ορθής πρακτικής»⁶³⁸, και στο γεγονός ότι εκλαμβάνεται ως ορθή πρακτική η δράση που υπηρετεί την αλήθεια⁶³⁹. Μάλιστα, αν υποτεθεί ότι «η θεμελίωση του κριτικού διαφέροντος είναι το προϊόν μιας κατ' ουσίαν μοναδικής, αρχικής πράξης [...], τότε η κυκλικότητα, ή εν προκειμένω η αρχή, γίνεται πρόβλημα»⁶⁴⁰.

Έτσι, τα σημεία αυτά συνοψίζουν μια βασική αιτία για την ανεπάρκεια της Κριτικής Θεωρίας της πρώιμης περιόδου⁶⁴¹.

Περαιτέρω, έχει επισημανθεί ότι σειρά ζητημάτων και εννοιών στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας έχουν παραμείνει στην ασάφεια. Πρωτίστως, ένα πρόβλημα που εντοπίζεται πως διατρέχει τα κείμενα και τις θέσεις της Κριτικής Θεωρίας αφορά την ασάφεια στην κριτική της διάσταση σε σύνδεση με την ιστορία. Πιο συγκεκριμένα, σημείο προβληματισμού έχει αποτελέσει το γεγονός ότι η Κριτική Θεωρία ταυτόχρονα αναγνωρίζει την ιστορικότητά της και είναι παράλληλα κριτική, λειτουργεί δηλαδή ταυτόχρονα ως κομμάτι της κίνησης της ιστορίας και ως μέσο διαφωτισμού⁶⁴².

Επιπλέον, κεντρικό ευπαθές σημείο στην Κριτική Θεωρία αποτελεί η ασάφεια στον προσδιορισμό της ομάδας ανθρώπων που θα αναλάβει τον αντίστοιχο ρόλο που κατέχει το προλεταριάτο στο πλαίσιο της

⁶³⁵ Κουζέλης, «Η κριτική του δεδομένου...», ό.π., σελ. 58.

⁶³⁶ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 282.

⁶³⁷ Κουζέλης, «Η κριτική του δεδομένου...», ό.π., σελ. 71, και Κουζέλης Γ., «Κατευθύνσεις και όρια της θεμελίωσης της κριτικής στο έργο του Χορκχάιμερ», στο: Αγγελίδης Μ., Δημητρίου Σ., Λαβράνου Α. (2008), *Θεωρία, αξίες και κριτική – Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 321.

⁶³⁸ Μτσ., Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 200.

⁶³⁹ Επίσης και ενδεικτικά, η σχέση μεταξύ της κριτικής επί του υπάρχοντος που ασκεί η Κριτική Θεωρία και της φαντασίας για την προσέγγιση μιας καλύτερης κατάστασης χαρακτηρίζεται από κυκλικότητα, υπό την έννοια ότι η φαντασία αποτελεί τόσο δομικό στοιχείο της θεωρητικής (κριτικής) κατασκευής και γνώμονα αποτίμησης, αλλά και λόγο συγκρότησης της θεωρητικής αυτής κατασκευής (Κουζέλης, «Κατευθύνσεις...», ό.π., σελ. 320). Πρβλ. και Held, ό.π., σελ. 192, υποσημείωση 61.

⁶⁴⁰ Κουζέλης, «Η κριτική του δεδομένου...», ό.π., σελ. 72.

⁶⁴¹ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 280.

⁶⁴² Held, ό.π., σελ. 398. Πρβλ. και Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. 10-11.

μαρξικής θεωρίας⁶⁴³. Έτσι, προτείνεται ως θεωρία που αποδίδει σημασία στη θεμελιώδη κοινωνική μεταμόρφωση που εν τούτοις καταλήγει να έχει μικρή βάση στην κοινωνική πάλη⁶⁴⁴.

Πέραν αυτού και μεταξύ άλλων επισημαίνεται ότι η σκιαγράφηση της έννοιας της ορθολογικής κοινωνίας δεν είναι επαρκής, και ότι διακρίνει ασάφεια την τεκμηρίωση του σφαιρικού χαρακτήρα του ενδιαφέροντος για μια ορθολογική κοινωνία⁶⁴⁵, όπως και τις συνδέσεις ανάμεσα στις ανάγκες, τα διαφέροντα και τις αρχές της ισότητας και ελευθερίας⁶⁴⁶. Ο κεντρικός σχεδιασμός της οικονομίας που υπονοείται στο πλαίσιο της Κριτικής Θεωρίας παραμένει απροσδιόριστος, εμπεριέχοντας κατά συνέπεια μεταφυσικά στοιχεία⁶⁴⁷. Επίσης, δεν προσδιορίζεται ο τρόπος με τον οποίο θα συντελεστεί η υπέρβαση της υπάρχουσας μορφής κοινωνίας με την ταυτόχρονη διατήρησή της ως ουσιωδέστερη⁶⁴⁸. Επιπρόσθετα, οι παράμετροι της αναγκαιότητας / τυχαιότητας⁶⁴⁹, η σύλληψη της πράξης και ειδικότερα της «ορθής πρακτικής»⁶⁵⁰ και η ιδιαίτερη φύση της πρακτικής του 'κοινωνικού αγώνα', που συνδέεται στενά με το πλαίσιο συγκρότησης της ίδιας της θεωρίας⁶⁵¹, δεν αναπτύσσονται συστηματικά, ώστε να καταστεί σαφές με ποιό τρόπο θα αποφευχθεί ολίσθημα είτε στο δογματισμό είτε στο σχετικισμό / υποκειμενισμό κατά την προσπάθεια μετάβασης στην οραματιζόμενη μορφή κοινωνίας⁶⁵².

Σε σύνδεση με το σημείο αυτό, σημειώνονται και ελλείψεις στις θέσεις της Κριτικής Θεωρίας. Πιο συγκεκριμένα, παρά τη συνεχή έμφαση της Σχολής της Φρανκφούρτης στην ιστορία, έλλειψη

⁶⁴³ Bernstein, ό.π., σελ. 183. Ο πίστη του Χορκχάμερ στην ανάληψη συγκεκριμένα από το προλεταριάτο του ρόλου που του προσέδιδε η μαρξική θεωρία κλονίστηκε από την πάταξη του εργατικού κινήματος από τον ανερχόμενο φασισμό, και γι αυτό το λόγο παίρνει «αποστάσεις από την 'ταξική συνείδηση' των εργατών». Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 129-130.

⁶⁴⁴ Held, ό.π., σελ. 399.

⁶⁴⁵ «Η Κριτική Θεωρία μπορεί να διεκδικήσει σύνδεσμο με την προ-θεωρητική διάσταση της κοινωνικής χειραφέτησης μόνο αν αποδώσει έναν κοινωνιολογικό απολογισμό της κατάστασης της κοινωνικής συνειδητότητας ή της επιθυμίας της για χειραφέτηση» (Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 64). Έτσι, εξαρτάται από το προ-θεωρητικό αυτό μέσο (της χειραφέτησης), η ύπαρξη του οποίου ωστόσο δε μπορεί να αποδειχθεί εμπειρικά. Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 65.

⁶⁴⁶ Ψυχοπαίδης Κ., «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) (επιμ.), *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 263. Μάλιστα, αναφέρεται: «ο Horkheimer είχε μια ατυχή τάση να αποφεύγει αυτά τα ερωτήματα ή να μεταχειρίζεται τις απαντήσεις προς αυτά ως αυταπόδεικτες. Η κριτική ώθηση της δουλειάς του, ως αποτέλεσμα, μειώνεται». Μτσ., Held, ό.π., σελ. 386.

⁶⁴⁷ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 85.

⁶⁴⁸ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 263.

⁶⁴⁹ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 264.

⁶⁵⁰ Η συγκεκριμένη έννοια δεν προσδιορίζεται πέραν της εννοιολόγησης που συνδέεται με την προώθηση της αλήθειας. Πρβλ. Horkheimer, "On the Problem...", ό.π., σελ. 200. Η εν λόγω διατύπωση επιφέρει ως συνέπεια την κυκλικότητα στην επιχειρηματολογία.

⁶⁵¹ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 86, 200, και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 250.

⁶⁵² Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 264.

παρουσιάζεται στην παροχή ιστορικών στοιχείων αναφορικά με το σχηματισμό, διατήρηση και αλλαγή των κοινωνικών μορφών⁶⁵³. Επίσης, σημειώνεται πλήρης παράλειψη της διάστασης «μιας κριτικής της καθημερινής ζωής εντός της οποίας είναι γνωστό ότι τοποθετείται η θεωρία από τη στιγμή που αυτή η θεωρία συμμετέχει στη συνεργατική διαδικασία μιας ερμηνείας του παρόντος στην κατεύθυνση της υπέρβασης της αδικίας. Αυτή η εννοιακή μείωση αποτρέπει το Horkheimer από το να συλλάβει τις πρακτικές διαστάσεις της κοινωνικής σύγκρουσης και πάλης καθ' αυτές»⁶⁵⁴. Η παράβλεψη αυτή συνδέεται με την παράβλεψη των ιδιαίτερων κανόνων δράσης κάθε κοινωνικής ομάδας τόσο εσωτερικά όσο και διομαδικά, που εν τέλει καθορίζουν την κοινωνική αναπαραγωγή⁶⁵⁵. Σε σύνδεση με αυτό, με δεδομένο ότι η εξέταση της κοινωνικής πράξης αναλώνεται στην εργασία και τις προεκτάσεις που λαμβάνει εντός του κοινωνικού σώματος, παραβλέπεται οποιοσδήποτε άλλος τύπος κοινωνικής πράξης πέραν του πλαισίου αυτού, όπως η δράση που υπάγεται στην επικοινωνιακή σφαίρα⁶⁵⁶. Η Κριτική Θεωρία, «με το να εξυψώνει την εργασία, την παραγωγή ως κύριο μοχλό της 'φυσικο-εξουσιαστικής' ορθολογικότητας και σε μοναδικό καθολικό προσδιορισμό της ανθρώπινης εμπειρίας εν γένει, δεν είναι σε θέση να εκτιμήσει δεόντως τη συγκροτησιακή συμβολή της γλώσσας, στη διάπλαση του 'animal rationale' (του λογικού όντος). Αλλά και με το να αναγορεύει την 'αρχή της ανταλλαγής' σε συγκροτησιακή αρχή της κοινωνίας, δεν είναι σε θέση να συλλάβει τον αποφασιστικό ρόλο της γλώσσας στη συγκρότηση της κοινωνικότητας εν γένει»⁶⁵⁷.

Σε γενικότερο επίπεδο, επισημαίνεται έλλειψη συμπαγούς επιχειρηματολογίας που οδηγεί από την παραδοσιακή θεωρία στο σχηματισμό της Κριτικής Θεωρίας⁶⁵⁸, αλλά και «έλλειμμα αναστοχασμού στο επίπεδο της εσωτερικής συγκρότησης των επιμέρους επιστημονικών κλάδων, που θα επιστρατεύονταν για τη σύλληψη της κοινωνικής ολότητας»⁶⁵⁹ αναφορικά με τη διεπιστημονικότητα στην προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας.

Κριτική ανακύπτει και στο επίπεδο των εννοιολογήσεων. Εντοπίζεται αρχικά ότι η σύνδεση των θέσεων των θεωρητικών της Κριτικής Σχολής με τα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα είναι συχνά δυσνόητη⁶⁶⁰.

⁶⁵³ Held, ό.π., σελ. 374.

⁶⁵⁴ Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. 17.

⁶⁵⁵ Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. 17, 30, και Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 282.

⁶⁵⁶ Alway, ό.π., σελ. 134, και Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 87, Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. 30, Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 282.

⁶⁵⁷ Μαρκής Δ., «Επικοινωνιακή και συστημική ορθολογικότητα», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 120.

⁶⁵⁸ Bernstein, ό.π., σελ. 184.

⁶⁵⁹ Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 251.

⁶⁶⁰ Held, ό.π., σελ. 364-365.

Πέραν αυτού, σημείο προβληματισμού έχει αποτελέσει η αρχική συγκρότηση της έννοιας στην Κριτική Θεωρία, όπως και επί του προσδιορισμού της έννοιας όταν απέχει από την αναφορά της, δηλαδή την πραγματικότητα⁶⁶¹. Επιπλέον, η αντίληψη της διαλεκτικής μεταξύ της θεωρίας και της έρευνας «φαίνεται να αγνοεί το γεγονός ότι τα πορίσματα των εξειδικευμένων ερευνών είναι ήδη σ' ένα βαθμό προκαθορισμένα από ένα ορισμένο εννοιολογικό πλαίσιο, ώστε δεν αρκεί απλώς η 'εκ των υστέρων' σύνθεσή τους από μια ολιστική σκοπιά, αλλά απαιτείται η προηγούμενη γνωσιοθεωρητική και μεθοδολογική κριτική τους. Με άλλα λόγια, χωρίς γνωσιοθεωρητική και μεθοδολογική κριτική της συμβατικής έρευνας, η κριτική θεωρία κινδύνευε τελικά να ενσωματώσει εμπειρικές γνώσεις που θα ήταν ήδη δομημένες σύμφωνα με μεθοδολογικά πρότυπα, τα οποία θα αντέβαιναν προς τον γενικό γνωσιοθεωρητικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό της. Αυτό συνέβη [...] με την ενσωμάτωση λειτουργιστικών αντιλήψεων, π.χ., στο πεδίο της οικονομίας και της ψυχολογίας»⁶⁶².

Έτσι, η Κριτική Θεωρία υποχωρεί στην ερμηνευτική της δυνατότητα, καθώς δε συλλαμβάνει με επάρκεια την κοινωνική πραγματικότητα. Αποτέλεσμα αυτού είναι ένα κοινωνιολογικό έλλειμμα στην Κριτική Θεωρία⁶⁶³.

Τέλος, κριτική έχει εφαρμοστεί και επί της μεθοδολογικής τακτικής της Κριτικής Θεωρίας: προκειμένου για την υπέρβαση του αντιθετικού ζεύγους δογματισμού – σχετικισμού, «ο Χορκχάιμερ αντιπαραβάλλει στο απόλυτο την προσδιορισμένη άρνηση, η ίδια η άρνηση ωστόσο του απολύτου παραμένει απροσδιόριστη. [...] Η ανά πάσα στιγμή ετοιμότητα αναθεώρησης ακόμη και των ύψιστων κατηγοριών [...] θέτει μεν υπό αμφισβήτηση την ορθότητα του εκάστοτε χρονικά ισχύοντος συστήματος ταξινόμησης, δεν θίγει όμως στο ελάχιστο τη λογική της ταξινόμησης καθ' εαυτήν στο επίπεδο της συγχρονίας. [...] Στη λύση του Χορκχάιμερ ανακάμπει η αντινομική δομή στο σημείο που η μη ολοκλήρωση μετατρέπεται από αρχή σχετικοποίησης του απολύτου σε έρεισμα απολυτοποίησης του σχετικού»⁶⁶⁴.

⁶⁶¹ Κουζέλης, «Κατευθύνσεις...», ό.π., σελ. 312-313.

⁶⁶² Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 140.

⁶⁶³ Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. 17.

⁶⁶⁴ Σαγκριώτης, ό.π., σελ. 134.

5.2. Αξιακός προσανατολισμός

Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον ίδιο τον Horkheimer, η Κριτική Θεωρία δεν είναι άλλο από το ξεδίπλωμα μιας και μοναδικής υπαρκτικής κρίσης⁶⁶⁵, η οποία είναι προσανατολισμένη προς την ελεύθερη ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, στην οποία αντιβαίνει η υφιστάμενη κατάσταση της αστικής κοινωνίας. Έτσι, η Κριτική Θεωρία εμπεριέχει στον ίδιο της τον πυρήνα αξιακό προσανατολισμό⁶⁶⁶: «η υπαρκτική κρίση είναι και αξιακή κρίση»⁶⁶⁷. Η κανονιστικότητα στην Κριτική Θεωρία εισέρχεται μέσα από την αναστοχαστική εκτίμηση των αξιών⁶⁶⁸. Με δεδομένο ότι όλες οι προτάσεις και οι εννοιολογήσεις της Κριτικής Θεωρίας νοηματοδοτούνται σε διασύνδεση μεταξύ τους και πρωτίστως με την υπαρκτική κρίση που πραγματεύεται, και μέσω αυτής αποκτούν τον κριτικό χαρακτήρα τους⁶⁶⁹, η Κριτική Θεωρία είναι αξιακά καθορισμένη στο σύνολό της: η Κριτική Θεωρία αποτελεί «μια κανονιστική θεωρία με κριτική στόχευση. [...] Το πρόβλημα των αξιών, η συζήτηση για την αξιολογική ελευθερία της επιστήμης και τη σχετικότητα των αξιών διατρέχει όλα τα σχετικά κείμενα ακόμα και όταν αυτά τα ζητήματα δεν θεματοποιούνται ευθέως»⁶⁷⁰.

Ζήτημα αποτελεί η συνοχή του αξιακού πλαισίου για την πράξη στην Κριτική Θεωρία⁶⁷¹, καθώς δεν έχει αναπτύξει ικανοποιητικά το ζήτημα «της σχέσης μεταξύ πραγματικότητας και αξιολογικών κρίσεων»⁶⁷². «Λείπει μια αναδρομή σε αξιακές σχέσεις της υπαρκτικής κοινωνίας που ματαιώνονται καθώς και στο αίτημα πραγμάτωσής τους μέσω του μετασχηματισμού των περιεχομενικών και μορφικών προσδιορισμών τους, με τρόπο ώστε να αποτελέσουν ελεύθερες κοινωνικές σχέσεις. Το βάρος δίνεται σε 'αξίες της πράξης', όπως είναι η αγανάκτηση για την αθλιότητα ή η συμπόνια. Τη θέση της θεωρίας των αξιών καταλαμβάνει μια καθηκοντολογία των ενδιαφερομένων για το 'συμφέρον της ανθρωπότητας'. [...] Οι ανάγκες του παρόντος παρέχουν μόνο την κατεύθυνση της αλλαγής της

⁶⁶⁵ Παραδοσιακή 46/227.

⁶⁶⁶ Μιχαλάκης Α., «Ο Μαξ Χορκχάμερ και το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών στην πρώτη κριτική θεωρία», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 70-71.

⁶⁶⁷ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 71.

⁶⁶⁸ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 275.

⁶⁶⁹ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 71-72.

⁶⁷⁰ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 69.

⁶⁷¹ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 264.

⁶⁷² Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 262.

κοινωνίας μέσω της πράξης, αλλά δεν θεμελιώνουν αξιακά την αλλαγή»⁶⁷³. Επιπλέον, τίθεται ζήτημα αναφορικά με τον «κριτή», την αποτίμηση της πράξης αναφορικά με την αντίστοιχη αξία⁶⁷⁴.

Βέβαια, η ιδιαιτερότητα της Κριτικής Θεωρίας καθιστά την προσπάθεια προσδιορισμού των αξιών που την διέπουν χειρισμό φορμαλιστικού τύπου, καθώς προϋποθέτει την κατάτμηση της ολότητας της Κριτικής Θεωρίας, κάτι το οποίο συνεπάγεται και την παραποίηση του νοήματός της. Μάλιστα, σύμφωνα με το πνεύμα της Κριτικής Θεωρίας, η ίδια η θεμελίωση των αξιών της δεν είναι δόκιμη, καθώς η εννοιολόγηση της θεμελίωσης⁶⁷⁵ έχει ιδεαλιστικές, και κατά συνέπεια υπερϊστορικές καταβολές, κάτι που έρχεται σε σύγκρουση με το βασικό γνώρισμα της Κριτικής Θεωρίας της νοηματοδότησης εντός καθορισμένου ιστορικού πλαισίου⁶⁷⁶. «Κατά συνέπεια, για την κριτική θεωρία οι ηθικές αρχές έχουν ιστορικό-κοινωνικό χαρακτήρα: πηγάζουν από τις κοινωνικές πρακτικές των δρώντων, αφορούν την ηθικο-πρακτική οργάνωση και αποτίμηση συγκεκριμένων μορφών ζωής και δεν συνάγονται από τη δομή της Φύσης ή του Λόγου»⁶⁷⁷. Εν τέλει, υπό το πρίσμα της Κριτικής Θεωρίας «η ανθρώπινη αξίωση για ευτυχία είναι ένα 'φυσικό γεγονός' που απαιτεί ικανοποίηση και όχι θεμελίωση»⁶⁷⁸.

Στον αντίποδα, σύμφωνα με την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη, η μη θεμελίωση αξιών ισοδυναμεί με την έκφραση απόλυτης αλήθειας, κάτι το οποίο διατρέχει τον κίνδυνο ολισθήματος προς τον υποκειμενισμό / σχετικισμό. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα σημεία αυτά εκφράζουν τις προσεγγίσεις προς τις οποίες εξαπολύει την κριτική της η Κριτική Θεωρία. Η Κριτική Θεωρία προσπερνάει την προβληματική αυτή και αποφεύγει τόσο το δογματισμό, όσο και το σχετικισμό, αντιτάσσοντας μια διαφορετικού τύπου θεμελίωση, που πηγάζει από το προσδιορισμένο ιστορικό πλαίσιο: στο σύγχρονο αστικό πλαίσιο οι αξίες προδιαγράφονται από το Διαφωτισμό⁶⁷⁹. Έτσι, «οι αξίες αποτελούν μέρος του

⁶⁷³ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 262-263.

⁶⁷⁴ Πρβλ. «'Το γενικό περιεχόμενο της δικαιοσύνης' [...] θέτει [...] το ερώτημα ποιος θα κρίνει την 'αναγκαία ανισότητα' και με βάση ποια κριτήρια». Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 84.

⁶⁷⁵ Αυτό συνδέεται με μια κανονιστικότητα και εγείρεται μια «απόλυτη αξίωση αλήθειας» που είναι εφικτή μόνο στο πλαίσιο απόλυτης γνώσης του κόσμου, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τον ιστορικά οριοθετημένο, πεπερασμένο χαρακτήρα της συνείδησης και της γνώσης.

⁶⁷⁶ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 73-75.

⁶⁷⁷ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 75.

⁶⁷⁸ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 76. Άλλωστε, ακόμη και η επιτυχής θεμελίωση αξιών δεν ισοδυναμεί με κίνητρο για τον καθορισμό της συμπεριφοράς και των πράξεων, αλλά απαιτείται η συνδρομή της κατάλληλης ψυχικής προδιάθεσης.

⁶⁷⁹ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 78.

υπό κριτική αντικειμένου και όχι αυθαίρετες επιλογές της θεωρίας»⁶⁸⁰, και πρόκειται για μια διαδικασία ταυτόχρονης διατήρησης και υπέρβασης των αξιακών περιεχομένων⁶⁸¹.

Ενώ η προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας επί του θέματος των αξιών που τη διέπουν θεωρείται σαφής, παρά ταύτα όμως δε θεωρούνται επαρκώς ανεπτυγμένες⁶⁸². Ειδικότερα, η συνείδηση του (κάθε είδους) υποκειμένου ως διαφοροποιό στοιχείο στη δόμηση της έλλογης αστικής κοινωνίας θεωρείται ότι σημαίνει ολίσθημα προς τον ψυχολογισμό⁶⁸³. Εν τέλει, ενώ η προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας κατά την πρώιμη περίοδο συνίσταται στην εφαρμογή κριτικής στο ρόλο της συνείδησης, τόσο σε διαχρονικό, όσο και σε συγχρονικό άξονα, υπό το πρίσμα αυτό καταλήγει ως το συγχρονικό της αντίστοιχο⁶⁸⁴. Οι εννοιολογικές ελλείψεις που συνεπάγεται η εισαγωγή της συνείδησης μπορεί να καταλήξουν να αναπληρώνονται με μεταφυσικά στοιχεία προς την κατεύθυνση μιας ουτοπίας⁶⁸⁵.

Γενικότερα, η Κριτική Θεωρία διατυπώνει μια ιδιαίζουσα θέση αναφορικά με το θέμα των αξιών. Ενώ αποκηρύσσεται στο πλαίσιο της η αξιολογική ουδετερότητα, σημειώνεται παράλληλα αποφυγή του συγκεκριμένου προσδιορισμού τους⁶⁸⁶.

5.3. Συνολική αποτίμηση

Συμπερασματικά, «ενώ οι θεωρητικοί της κριτικής θεωρίας έχουν πειστικά αναδείξει κάποια από τα κύρια ελαττώματα συγκεκριμένων παραδοσιακών και συμβατικών προσεγγίσεων στη φιλοσοφία και την κοινωνική διερεύνηση, δεν έχουν [...] επαρκώς επιδείξει ότι η κριτική θεωρία έχει ένα ειδικό θεωρητικό status: δηλαδή, δεν έχουν επιλύσει μια σειρά επιστημολογικών και μεθοδολογικών ζητημάτων που είχαν την πρόθεση να διευθετήσουν»⁶⁸⁷. «Τα κοινωνικο-θεωρητικά μέσα με τα οποία θα μπορούσαν να υλοποιηθούν επιτυχώς οι στόχοι του Horkheimer υπήρχαν μόνο στα έργα εκείνων

⁶⁸⁰ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 78.

⁶⁸¹ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 79.

⁶⁸² Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 84.

⁶⁸³ Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 85, και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 250. Ψυχολογισμός = «αναγωγή του αξιακού στα περιεχόμενα της συνείδησης των δρώντων». Μιχαλάκης, ό.π., σελ. 85.

⁶⁸⁴ Abromeit, "The Origins...", ό.π., σελ. 52, και Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 85, 88-89.

⁶⁸⁵ Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 250.

⁶⁸⁶ Κουζέλης, «Κατευθύνσεις...», ό.π., σελ. 310.

⁶⁸⁷ Μτσ., Held, ό.π., σελ. 399, και McCole et al., ό.π., σελ. 19.

των συγγραφέων που κατείχαν μια πιο περιφερειακή θέση στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας⁶⁸⁸. Ενώ ο Horkheimer, και αργότερα ο Adorno και ο Marcuse, στήριξαν σταθερά την ιδέα μιας θεωρίας της κοινωνίας με φιλοσοφικό προσανατολισμό αλλά και εμπειρικά θεμέλια στο πλαίσιο των σύγχρονων επιστημών, δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν αυτό το στόχο, όσο κι αν ήταν υποδειγματικός, γιατί δεν διέθεταν μια κατάλληλη εννοιολόγηση των κοινωνικών διαδικασιών⁶⁸⁹. «Η κριτική θεωρία μπορεί να εκπληρώσει το έργο που αναμένεται από αυτή μόνο εάν, ταυτόχρονα, έχει στη διάθεσή της μια θεωρία της ιστορίας η οποία να είναι σε θέση να τη διαφωτίσει για την ίδια της τη θέση και τον ρόλο της μέσα στην ιστορική διαδικασία. [...] Τα υποτυπώδη στοιχεία μιας τέτοιας θεωρίας της ιστορίας είχαν ήδη τεθεί υπόρρητα στην υλιστική επιστημολογία στην οποία στηρίχθηκαν ο Horkheimer και ο Marcuse για την κριτική του θετικισμού»⁶⁹⁰.

«Παρά το γεγονός ότι τα διάφορα μοντέλα της κριτικής θεωρίας δεν επιλύουν ικανοποιητικά πολλά από τα ερωτήματα που θέτουν, παρά ταύτα ο τρόπος με τον οποίο γίνονται συνδέσεις μεταξύ φαινομενικά διαφορετικών παραδόσεων σκέψης και ερευνητικών πεδίων, η συνεχής προσοχή τόσο σε φιλοσοφικά όσο και σε εμπειρικά προβλήματα, το ενδιαφέρον για τη θεωρία και την πράξη – όλα υποδεικνύουν [...] ότι η κριτική θεωρία συνιστά μια από πιο σημαντικές πηγές για τη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική σκέψη»⁶⁹¹. «Η μεθοδολογική αρχή μιας διαλεκτικής αλληλοδιείσδυσης μεταξύ έκθεσης και έρευνας κάνει τον 'διεπιστημονικό υλισμό' του Χορκχάιμερ ένα από τα πλέον αναστοχασμένα προγράμματα επιστημονικής έρευνας»⁶⁹².

⁶⁸⁸ «Ο Neumann και ο Kirshheimer διατύπωσαν εμπειρικά θεμελιωμένες αντιρρήσεις στη θέση του 'κρατικού καπιταλισμού' που υποστήριξαν ο Horkheimer και ο Pollock». Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 289. Αντίστοιχα, στα ζητήματα πολιτισμού ανέπτυξε ο Benjamin «ιδέες και σκέψεις που προχωρούσαν πέρα από το λειτουργιστικό πλαίσιο αναφοράς της κριτικής θεωρίας» (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 295, και για περισσότερα βλ. Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 292 – 296), ενώ στην ψυχολογία ο Fromm (Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 296 και για περισσότερα 296 – 297).

⁶⁸⁹ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 270.

⁶⁹⁰ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 274.

⁶⁹¹ Μτσ., Held, ό.π., σελ. 353.

⁶⁹² Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 201, και Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 251.

Επίλογος

Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια να παρουσιαστεί η προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας κατά την πρώιμη περίοδό της, όπως εκφράστηκε κυρίως μέσα από τα κείμενα της ηγετικής φυσιογνωμίας της, Max Horkheimer.

Προκειμένου για την πληρέστερη κατανόηση της διαμόρφωσης των θέσεων της, σκόπιμη ήταν εν πρώτοις η σκιαγράφηση της εικόνας που επικρατούσε στην κοινωνική πραγματικότητα, έτσι ώστε να διασαφηνιστεί η ανάγκη στην οποία επεδίωκε να ανταποκριθεί. Έτσι, σύμφωνα με την υλιστική αυτή κριτική της πολιτικής οικονομίας η πραγματοποίηση του ιδανικού στη βάση του οποίου εγκαθιδρύθηκε η παρούσα κοινωνία – ουσιαστικά η ένωση μεταξύ γενικού και ιδιαίτερου συμφέροντος – μπορεί να λάβει χώρα μόνο με την άρση των συνθηκών της⁶⁹³.

Επακόλουθα, σκόπιμη ήταν η επισκόπηση κύριων θεωρητικών ρευμάτων μέσα από την οπτική της Σχολής της Φρανκφούρτης, που συγκροτούν τελικά την «παραδοσιακή θεωρία», καταδεικνύοντας τους βασικούς λόγους για τους οποίους δεν είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις πραγματικές ανάγκες της νεωτερικής κοινωνίας, όπως ορίστηκαν κατά το Διαφωτισμό. Τα ελλείμματα που εντοπίζονται στα άλλα επιστημονικά ρεύματα επιδιώκεται να προσπελαστούν με τις θέσεις της Κριτικής Θεωρίας, οι οποίες παρουσιάζονται επακόλουθα. «Ήδη από τις απαρχές της, η ‘κριτική θεωρία’ του Χορκχάιμερ φιλοδοξούσε να συγκροτήσει ένα εγχείρημα έλλογης αντιμετώπισης της ευρείας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής κρίσης της εποχής»⁶⁹⁴. «Ο ιστορικός υλισμός του Χορκχάιμερ ήθελε, ούτε λίγο ούτε πολύ, να επιφέρει μια τομή στη φιλοσοφική σκέψη, αντικαθιστώντας τη θεμελιώδη θεωρησιακή της στάση με μια πρακτική αυτοκατανόηση, η οποία θα σκόπευε στη γεφύρωση των ανεξάλειπτων δυϊσμών που χαρακτηρίζουν τη φιλοσοφική και επιστημονική παράδοση. Εκτός από την ανανέωση και τη ριζοσπαστικοποίηση του γνωσιοθεωρητικού αναστοχασμού, η κριτική θεωρία ήθελε – μέσω της διάγνωσης της διαλεκτικής αναγκαιότητας της ιστορικής διαδικασίας – να προεξοφλήσει μια νέα φάση χειραφέτησης του ανθρώπινου είδους από περιττούς καταναγκασμούς, όχι με τη μορφή της διατύπωσης προβλέψεων για το μέλλον, αλλά ασκώντας κριτική στις κατεστημένες κοινωνικές σχέσεις και προβάλλοντας έτσι έμμεσα τη ‘συγκεκριμένη ουτοπία’ μιας απελευθερωμένης κοινωνίας, συμβάλλοντας δηλαδή στο διαφωτισμό των ανθρώπων και στην έλλογη καθοδήγηση της

⁶⁹³ Horkheimer, “Materialism and Morality”, ό.π., σελ. 37.

⁶⁹⁴ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 25.

απελευθερωτικής πρακτικής τους»⁶⁹⁵. Η κριτική που πυροδοτήθηκε προς το ρεύμα της Κριτικής Θεωρίας καταδεικνύει, με τη σειρά της, τα ισχυρά της σημεία και τις αδυναμίες της.

Συνοπτικά, οι καρποί εργασίας της Σχολής της Φρανκφούρτης δεν συγκροτούν μια ολοκληρωμένη οικονομική, ούτε πολιτική θεωρία⁶⁹⁶. Όμως η συμβολή της Κριτικής Θεωρίας στην ανάλυση της σημερινής εποχής είναι αδιαμφισβήτητη⁶⁹⁷.

Η επιλογή του θέματος των θέσεων της Κριτικής Θεωρίας όμως δε δικαιολογείται μόνο με βάση ιστορικούς λόγους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «το πρώιμο έργο του Χορκχάιμερ συμπίπτει με τη γονιμότερη περίοδο της διανοητικής του παραγωγής, και παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί μια προσπάθεια αντιμετώπισης διλημάτων που, από αρκετές απόψεις, είναι ανάλογα με τα δικά μας σήμερα»⁶⁹⁸. «Ο ριζοσπαστισμός ειδικά της πρώιμης σκέψης του είναι τέτοιος που την κάνει να διατηρεί την επικαιρότητά της, δίνοντάς μας κριτικά ερεθίσματα για παραπέρα στοχασμό και αναθεώρηση ορισμένων από τα νέα αυτονόητα»⁶⁹⁹. «Ο Χορκχάιμερ επιχειρεί μια διαλεκτική διαμεσολάβηση μεταξύ ατομικισμού και κοινοτισμού, η οποία αποκτά σήμερα εκ νέου επικαιρότητα»⁷⁰⁰.

Έτσι, η πρώιμη εργασία του Horkheimer είναι κρίσιμης σημασίας μεταξύ άλλων για την κατανόηση της προκατάληψης και του ρόλου του ψυχικού μηχανισμού εντός του κοινωνικού μηχανισμού⁷⁰¹, αλλά και «παρέχει ένα εξαιρετο μοντέλο για μια υλιστική ιστορία της διάνοησης της σύγχρονης Ευρώπης»⁷⁰². Τέλος, η έμφαση στη διεπιστημονικότητα και στην ενσωμάτωση μεθόδων και τεχνικών από άλλα επιστημονικά πεδία στη διερεύνηση αποτελεί μοντέλο – υπόδειγμα για την επιστήμη του σήμερα.

Όμως και η περαιτέρω ανάπτυξη της Κριτικής Θεωρίας εντός του σημερινού πλαισίου θα είχε να προσφέρει πολύτιμα αποτελέσματα. Ενδεχόμενη περαιτέρω ανάπτυξη μπορεί να εκταθεί σε διάφορες κατευθύνσεις. Μεταξύ αυτών, κυριότερες εντοπίζονται στο ρόλο του πολιτισμού⁷⁰³, στη διερεύνηση

⁶⁹⁵ Καβουλάκος, «Από τον Χάμπερμας...», ό.π., σελ. 246-247.

⁶⁹⁶ Held, ό.π., σελ. 365.

⁶⁹⁷ Honneth, «Κριτική θεωρία», ό.π., σελ. 270.

⁶⁹⁸ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 23-24. Πρβλ. και Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 425.

⁶⁹⁹ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 32.

⁷⁰⁰ Καβουλάκος, *Πέρα από τη Μεταφυσική...*, ό.π., σελ. 98.

⁷⁰¹ Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 12.

⁷⁰² Μτσ., Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 10.

⁷⁰³ Πρβλ. Dubiel H., «Η επικαιρότητα της Κριτικής Θεωρίας», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 15-17.

των ίδιων παραμέτρων, και ειδικά της κυριαρχίας, εντός φιλελεύθερου – δημοκρατικού συστήματος⁷⁰⁴, και στη συσχέτιση του ατομικού χαρακτήρα με την πολιτική συμπεριφορά. Ειδικότερα στο σημείο της σύνδεσης θεωρίας και κοινωνικής σφαίρας εντοπίζεται κατεύθυνση ανάπτυξης στη συμπόρευση εργασίας και αναγνώρισης⁷⁰⁵. Αναφορικά με τον προσδιορισμό αξιών, κατεύθυνση που θα μπορούσε να λάβει είναι οι αξιακές ιεραρχίες, λαμβάνοντας υπόψιν τα επιμέρους δεδομένα που συνθέτουν το κοινωνικό περιβάλλον / υπόβαθρο. Περαιτέρω, με την ιστορικότητα της κοινωνίας ως ερμηνευτικό πλαίσιο, κατεύθυνση που θα μπορούσε να λάβει είναι προς μια θεωρία της «νέας εποχής» της καπιταλιστικής ανάπτυξης, κατά την οποία αποδίδεται σημασία στις αξίες που γίνονται δυνατές ή που ακυρώνονται μέσω της ανάπτυξης αυτής⁷⁰⁶.

Όμως «χωρίς κάποια μορφή απόδειξης ότι η κριτική της προοπτική ενισχύεται από μια ανάγκη ή ένα κίνημα εντός της κοινωνικής πραγματικότητας, η Κριτική Θεωρία δε μπορεί να διερευνηθεί περαιτέρω σήμερα με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς δε θα ήταν πια σε θέση να διαχωρίσει τον εαυτό της από άλλα μοντέλα κοινωνικής κριτικής στη διεκδίκησή της μιας ανώτερης κοινωνιολογικής ερμηνευτικής ουσίας ή στις φιλοσοφικές της διαδικασίες της δικαιολόγησης»⁷⁰⁷. Επιπλέον, «ένα κεντρικό πρόβλημα για την κριτική θεωρία σήμερα είναι [...] το ζήτημα του πώς πρέπει να τεθεί το εννοιακό πλαίσιο μιας ανάλυσης ώστε να είναι σε θέση να κατανοήσει τόσο τις δομές της κοινωνικής κυριαρχίας όσο και τα κοινωνικά μέσα για την πρακτική της υπέρβαση»⁷⁰⁸.

Εν κατακλείδι, η μεγαλύτερη ίσως συμβολή της Κριτικής Θεωρίας είναι η συνειδητοποίηση ότι το μέλλον της κοινωνίας σήμερα εξαρτάται από την ύπαρξη της κριτικής στάσης⁷⁰⁹, τόσο στο πεδίο της επιστήμης, όσο και στον κοινωνικό βίο γενικότερα.

Στη σημερινή εποχή η ικανότητα κρίσης διαφαίνεται δύσκολη, περιορισμένη και πολύτιμη. Κατά συνέπεια, είναι ακόμη πιο κρίσιμης σημασίας η καλλιέργεια και διατήρησή της. Αν μη τι άλλο, το μήνυμα αυτό είναι από μόνο του αρκετή κληρονομιά από την περίφημη Σχολή της Φρανκφούρτης.

⁷⁰⁴ Abromeit, *Max Horkheimer...*, ό.π., σελ. 15, και Dubiel, ό.π., σελ. 15-17.

⁷⁰⁵ Πρβλ. Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 75-77.

⁷⁰⁶ Ψυχοπαίδης, ό.π., σελ. 271-272.

⁷⁰⁷ Honneth, *Disrespect...*, ό.π., σελ. 66.

⁷⁰⁸ Honneth, *The Critique of Power...*, ό.π., σελ. xiv.

⁷⁰⁹ Horkheimer, "Traditional...", ό.π., σελ. 242.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

- Horkheimer M., “The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research” [1931], στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, MIT Press, σελ. 1-14.
- Horkheimer M., “History and Psychology” [1932], στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, MIT Press, σελ. 111-128.
- Horkheimer M., “Materialism and Metaphysics” [1933], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 10-46.
- Horkheimer M., “Materialism and Morality” [1933], στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, MIT Press, σελ. 15-47.
- Horkheimer M., “On the Problem of Truth” [1935], στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, MIT Press, σελ. 177-215.
- Horkheimer M., “Authority and the Family” [1936], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 47-128.
- Horkheimer M., “The Latest Attack On Metaphysics” [1937], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 132-187.
- Horkheimer M., “Traditional and Critical Theory” [1937], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 188-243.
- Χορκχάμερ Μ. (1984), «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» [1937], στο: Χορκχάμερ Μ. (1984), *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Ύψιλον, σελ. 9-70.
- Horkheimer M., “Postscript” [1937], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 244-252.
- Marcuse H. “Philosophy and critical theory” [1937], στο: Marcuse H. (2009), *Negations – Essays in Critical Theory*, London, MayFlyBooks, σελ. 99-117.

Horkheimer M., “Montaigne and the Function of Skepticism” [1938], στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, MIT Press, σελ. 265-311.

Horkheimer M., “The Social Function of Philosophy” [1939], στο: Horkheimer M. (2002), *Critical Theory – Selected Essays*, New York, Continuum, σελ. 253-272.

Horkheimer M., *Vernunft und Selbsterhaltung* [1941-1942], Deutschland, S. Fischer Verlag.

Δευτερογενής

Abromeit J. (2011), *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*, USA, Cambridge University Press.

Abromeit J., “The Origins and Development of the Model of Early Critical Theory in the Work of Max Horkheimer, Erich Fromm, and Herbert Marcuse”, στο: Ingram D. (2014) (ed.), *Critical Theory to Structuralism*, New York, Routledge, σελ. 47-80.

Alway J. (1995), *Critical Theory and Political Possibilities*, USA, Greenwood Press.

Bernstein R.J. (1995), *The Restructuring of Social and Political Theory*, USA, University of Pennsylvania Press.

Γεωργίου Θ. (2004), *Η Φιλοσοφία Ως Κριτική Κοινωνική Θεωρία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

Dubiel H., «Η επικαιρότητα της Κριτικής Θεωρίας», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 9-21.

Habermas J. “Remarks on the Development of Horkheimer’s Work”, στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New Perspectives*, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. 49-65.

Held D. (1980), *Introduction to Critical Theory – Horkheimer to Habermas*, Cambridge, Polity Press.

Honneth A. (2007), *Disrespect the Normative Foundations of Critical Theory*, Cambridge, Polity Press.

Honneth A., «Κριτική Θεωρία», στο: Πετμεσίδου Μ. (2003) (επιμ.), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τόμος II, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 269-313.

- Honneth A. (1991), *The Critique of Power – Reflective Stages in a Critical Social Theory*, Cambridge Massachussets, The MIT Press.
- Hunter G.H., “Introduction”, στο: Horkheimer M. (1993), *Between Philosophy and Social Science – Selected Early Writings*, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. vii-x.
- Jay M. (2009), *Η Διαλεκτική Φαντασία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Καβουλάκος Κ., «Από τον Χάμπερμας στον Χορκχάμερ. Η Ανάγκη για μια Υλιστική Διόρθωση της Επικοινωνιακής Κριτικής Θεωρίας», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) επιμ., *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 245–260.
- Καβουλάκος Κ., *Πέρα από τη Μεταφυσική και τον Επιστημονισμό*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Κουζέλης Γ., «Για μια Κριτική Θεωρία της Υποκειμενικότητας: Ξαναδιαβάζοντας (με) τον Χορκχάμερ», στο: Καβουλάκος Κ. (2003), *Κριτική Θεωρία: Παράδοση και Προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 25-46.
- Κουζέλης Γ., «Η κριτική του δεδομένου: Θεωρία της επιστήμης στην Κριτική Θεωρία του Χορκχάμερ», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 49-76.
- Κουζέλης Γ., «Κατευθύνσεις και όρια της θεμελίωσης της κριτικής στο έργο του Χορκχάμερ», στο: Αγγελίδης Μ., Δημητρίου Σ., Λαβράνου Α. (2008), *Θεωρία, αξίες και κριτική – Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, σελ. 310-324.
- McCole J., Benhabib S., Bonss W., “Introduction”, στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New Perspectives*, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. 1-22.
- Μαρκής Δ., «Επικοινωνιακή και συστημική ορθολογικότητα», στο: Κουζέλης Γ. (2000) (επιμ.), *Η Κριτική Θεωρία σήμερα*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 109-149.
- Μιχαλάκης Α., «Ο Μαξ Χορκχάμερ και το πρόβλημα της θεμελίωσης των αξιών στην πρώιμη κριτική θεωρία», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 69-91.
- Σαγκριώτης Γ., «Μετεξελίξεις της έννοιας της αλήθειας στην κριτική θεωρία. Αλήθεια και χρόνος», στο: Καβουλάκος Κ. (2003), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 125-147.

Schmidt A., "Max Horkheimer's Intellectual Physiognomy", στο: Benhabib S., Bonss W. and McCole J. (1993) (eds.), *On Max Horkheimer – New Perspectives*, Cambridge Massachussets, The MIT Press, σελ. 25-47.

Wiggershaus R. (2009), *The Frankfurt School*, Cambridge, Polity Press.

Χρόνης Ν. (1997), *Η Κριτική Θεωρία κατά τον Max Horkheimer*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, δεύτερη έκδοση.

Ψυχοπαίδης Κ., «Προβλήματα μιας σημερινής κριτικής θεωρίας της κοινωνίας», στο: Καβουλάκος Κ. (2003) (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα, Νήσος, σελ. 261-278.